

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Uppsala Studies in Economic History, 130

Maja Lundqvist

Ett revolutionerande skifte?

Skiftesreformer och jordbruksomvandling
i Uppsala län 1750–1880

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Ekonomikum, Hörsal 2, Kyrkogårdsgatan 10, Uppsala, Saturday, 13 September 2025 at 10:15 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish. Faculty examiner: Docent Martin Dackling (Historiska institutionen, Lunds universitet).

Abstract

Lundqvist, M. 2025. Ett revolutionerande skifte? Skiftesreformer och jordbruksomvandling i Uppsala län 1750–1880. *Uppsala Studies in Economic History* 130. 238 pp. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. ISBN 978-91-513-2536-1.

This is a study of three major enclosure reforms and their significance for the agricultural revolution in east-central Sweden between 1750 and 1880. More specifically, this is a study on how three central elements of the agricultural revolution – land clearance, crop rotation, and the number of farm units – changed before and after enclosure was conducted in the villages in Uppsala County (*län*).

There is a long-held assumption that enclosures and the individualisation of property rights provided farmers with incentives to increase agricultural production through a number of beneficial investments. Whether farmers indeed acted in accordance with these new economic possibilities has been a topic of intense debate and it is here I contribute by conducting a thorough empirical study, not least comparing villages that were enclosed with villages that was not.

The findings from this study highlight the significance of regional variations as well as local markets and prices when studying the consequences of enclosures. The pace of land clearance tripled after enclosure, resulting in an increase in land productivity and labour intensity. However, enclosure was not followed by a direct investment in new crop rotations in the region. Instead, possibly in response to the changing price of rye, and thus increasing land productivity within the traditional farming system, farmers changed the existing two-course rotation from within by actively growing fodder on former meadow land.

Neither did the number of farm units increase in the aftermath of enclosure. On the contrary, there was a strong general process of amalgamation of farmsteads in the region. In villages both with and without enclosed plots, the number of farm units decreased by roughly 20 percent over the course of the period examined.

The study concludes that the consequences of enclosure for agricultural changes benefit from being observed in their specific regional context.

Keywords:

Maja Lundqvist, Department of Economic History, Box 513, Uppsala University, SE-75120 Uppsala, Sweden.

© Maja Lundqvist 2025

This publication is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial No-Derivatives (CC BY NC ND) license.

ISSN 0346-6493

ISBN 978-91-513-2536-1

URN urn:nbn:se:uu:diva-564191 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-564191>)

Till Hilding och Vigdis

Innehållsförteckning

Förord.....	15
Kapitel 1. Inledning	17
1.1. Skiftesreformer och den agrara revolutionen	17
1.2. Syfte och frågeställningar.....	25
1.3. Disposition	27
Kapitel 2. Teoretiskt perspektiv och forskningsläge.....	29
2.1. <i>Property rights</i>	30
2.1.1. Den tegskiftade byn	31
2.1.2. Kostnader och förändring av <i>property rights</i>	32
2.1.3. Externt förändringstryck och behov att genomföra skifte	35
2.1.4. Skifte och makten över markanvändningen.....	35
2.1.5. <i>Property rights</i> och de uppländska skiftena	36
2.2. Forskningen om nyodling.....	37
2.2.1. Nyodling och arealproduktivitet	39
2.2.2. Regionala skillnader i nyodlingen	41
2.2.3. Skiftenas betydelse för nyodlingen.....	42
2.3. Forskningen om växelbruk.....	45
2.3.1. Växelbruket och produktivitet	46
2.3.2. Växelbruk, lindbruk och cirkulationsjord.....	47
2.3.3. Övergångsprocessen till växelbruk.....	48
2.3.4. Skiftenas betydelse för övergången till växelbruk.....	49
2.4. Forskningen om antalet brukningsgårdar	51
2.4.1. Skiftenas potentiella betydelse för antalet brukningsgårdar	53
2.4.2. Fler brukningsgårdar före eller efter skifte	55
2.4.3. Bygdernas olika utvecklingsmönster	56
2.4.4. Skiften som pådrivare av sammanläggningsprocessen.....	57
2.5. Sammanfattning av forskningsläget	58
Kapitel 3. Källmaterial och metodologiska överväganden	61
3.1. Att fastställa historiska åkerarealer	62
3.1.1. Lantmäteriets kartmaterial och dess beskrivningar.....	64
3.1.2. Metodologiska överväganden kopplat till åkerjorden.....	65
3.1.3. Ekonomiska kartan 1860–1864	68
3.1.4. Jordbruksstatistiken 1878–1889	71
3.1.5. Kartlagda områden.....	73

3.2. Att undersöka övergången till växelbruk	74
3.2.1. Uppgifter om odlingsystemen	74
3.3. Att fastställa antalet brukningsgårdar	76
3.3.1. Definition och metodologiska tolkningar	77
Kapitel 4. Undersökningsområdet: Uppsala län	81
4.1. Jordbrukets förutsättningar	81
4.1.1. Naturgeografisk bakgrund	81
4.1.2. Det agrartekniska komplexet	82
4.1.3. Bygdebegrepp och bygdeindelning	83
4.2. Social sammansättning och demografisk utveckling	87
4.2.1. Jordnaturer och jordägande	88
4.2.2. Den östsvenska demografiska stagnationen	89
4.3. De tre skiftesreformerna	92
4.3.1. Storskifte	93
4.3.2. Enskifte	97
4.3.3. Laga skifte	99
Kapitel 5. Nyodlingen	103
5.1. Data och metod	105
5.1.1. Den genomsnittliga årliga nyodlingstakten	105
5.1.2. Två metoder för att jämföra nyodlingstakten	108
5.1.3. Storskifte	108
5.1.4. Enskifte och tidigt laga skifte	111
5.1.5. Sent laga skifte, efter ca 1865	114
5.2. Undersökning av nyodlingen före och efter skifte	116
5.2.1. Nyodlingen under 1600-talet samt före och efter storskifte	116
5.2.2. Nyodlingstakten före och efter enskifte och laga skifte	118
5.3. Nyodlingen i skiftade och oskiftade byar	120
5.3.1. Storskifte	120
5.3.2. Enskifte och laga skifte	122
5.3.3. Sent laga skifte	123
5.4. Nyodlingen i de olika bygderna	124
5.5. Sammanfattning och diskussion	133
Kapitel 6. Odlingsystem och växelbruk	139
6.1. Data och metod	141
6.2. Tvåsäde och växelbruk 1858	143
6.2.1. Skogsbygden	144
6.2.2. Mellanbygden	145
6.2.3. Slättbygden	145
6.2.4. Fullåkersbygden	146
6.3. Cirkulationsjorden i laga skiftesakterna	147
6.4. Odlingsystemen i byarna 1878–1889	154
6.4.1. Odlingsystem i byar skiftade innan 1850	155

6.4.2. Odlingssystem i byar skiftade efter 1850	156
6.4.3. Odlingssystem i de oskiftade byarna	157
6.4.4. Växtodlingen i byarna.....	159
6.5. Sammanfattning och diskussion.....	162
Kapitel 7. Skifte och brukningsgårdar	167
7.1. Data och metod.....	168
7.1.1. Att räkna brukningsgårdar	168
7.1.2. Nedslag och CAGR	169
7.2. Brukningsgårdar i samtliga av de undersökta byarna.....	170
7.3. Antalet brukningsgårdar före och efter skiftena.....	172
7.4. Brukningsgårdar i skiftade och oskiftade byar.....	177
7.4.1. Storskiftade och oskiftade byar 1735–1790 och 1760–1820...177	
7.4.2. Enskiftade, laga skiftade och oskiftade byar 1790–1850.....	180
7.4.3. Laga skiftade och oskiftade byar 1820–1880	181
7.5. Antalet brukningsgårdar i de olika bygderna	182
7.5.1. Brukningsgårdar i bygderna – storskifte 1735–1790.....	182
7.5.2. Brukningsgårdar i bygderna – storskifte 1760–1820.....	185
7.5.3. Brukningsgårdar i bygderna – enskifte och laga skifte 1790–1850	188
7.5.4. Brukningsgårdar i bygderna – laga skifte 1820–1880	193
7.6. Sammanfattning och diskussion.....	196
Kapitel 8. Slutsatser och avslutande diskussion.....	201
Summary	211
Käll- och litteraturlista	221

Figurförteckning

Figur 1.1. Exempel på en tegskiftad by	18
Figur 2.1. Flödesschema över hur förändringen av <i>property rights</i> är tänkt att påverka jordbruksomvandlingen	37
Figur 2.2. Principskiss över tvåsädssystemet och en sjuårig växelbruksrotation.....	46
Figur 3.1. Karteringsperioder samt jordbruksstatistikens nedslag	64
Figur 3.2. Närbild från Häradsekonomiska kartan Uppsala län 1859–1863 ...	70
Figur 3.3. Locksta by i Funbo socken vid storskifte 1764 samt i EK 1862	70
Figur 3.4. Exempel på hemmansklyvning och sammanläggning i en typby med fyra brukningsgårdar i utgångsläget	78
Figur 4.1. Uppsala läns socknar indelade i bygder	85
Figur 4.2. Index över befolkningsutvecklingen i Uppsala, Skaraborgs och Malmöhus län samt i riket	91
Figur 4.3. Antalet storskiftade mantal per år i Uppsala län	94
Figur 4.4. Andel storskiftade mantal i respektive socken i Uppsala län	96
Figur 4.5. Antal enskiftade mantal per år i Uppsala län.....	97
Figur 4.6. Antal enskifte i Uppsala läns socknar	98
Figur 4.7. Antal laga skiftade mantal per år i Uppsala län.....	100
Figur 4.8. Andel laga skiftade mantal i respektive socken i Uppsala län ...	101
Figur 5.1. Antalet undersökta byar 1636–1857, före storskifte (BLÅTT), vid storskifte (GRÖNT) samt efter storskifte (RÖTT)	110
Figur 5.2. Antalet undersökta byar 1685 (BLÅTT) och 1860 (RÖTT) i byar som ej genomgick storskifte	111
Figur 5.3. Antalet undersökta byar före enskifte 1767 (BLÅTT), vid enskifte 1819 (GRÖNT) samt efter enskifte 1862 (RÖTT)	112
Figur 5.4. Antalet undersökta byar före laga skifte 1769 (BLÅTT), vid laga skifte 1849 (GRÖNT) samt efter laga skifte 1862 (RÖTT).....	113
Figur 5.5. Antalet undersökta byar 1769 (BLÅTT) och 1861 (RÖTT) som ej genomgick enskifte eller laga skifte	114
Figur 5.6. Antalet undersökta byar före sent laga skifte 1861 (BLÅTT), vid sent laga skifte 1869 (GRÖNT) samt efter sent laga skifte 1884 (RÖTT).....	115
Figur 5.7. Antalet undersökta byar 1861 (BLÅTT) samt 1885 (RÖTT) som ej genomgick sent laga skifte.....	115

Figur 5.8. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten före och efter storskifte för de olika urvalen (med konfidensintervall)	117
Figur 5.9. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten före och efter enskifte samt före och efter laga skifte (med konfidensintervall)	118
Figur 5.10. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten före och efter laga skifte (med konfidensintervall)..	120
Figur 5.11. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten i de oskiftade byarna 1685–1860 samt de storskiftade byarna 1690–1857.....	121
Figur 5.12. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten i oskiftade byar 1769–1861, enskiftade byar 1767–1862 samt laga skiftade byar 1769–1862	123
Figur 5.13. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten i oskiftade byar 1861–1885 samt i sent laga skiftade byar 1861–1884	124
Figur 6.1. Den procentuella andelen av socknarna i varje bygd som uppger de olika odlingsystemen 1858	144
Figur 6.2. Storängen i Frövi bys storskifteskarta (1774) jämförd med laga skifteskartan (1862) med utmarkerad cirkulationsjord.....	148
Figur 6.3. Jämförelse av Lötsunda bys storskifteskarta (1764) och laga skifteskarta (1860) med utmarkerad cirkulationsjord.....	149
Figur 6.4. Jämförelse av Kårsta bys storskifteskarta (1801) och laga skifteskarta (1863) med utmarkerad cirkulationsjord	150
Figur 6.5. Utmarkerad cirkulationsjord i Västra Vallby (1859) i Rasbo socken.....	152
Figur 6.6. Den genomsnittliga andelen åkerjord i tvåsåde, treskifte samt växelbruk fördelat på de olika bygderna 1878–1889.....	155
Figur 6.7. Andelar (medelvärde) av olika grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent tvåsåde samt växelbruk.....	159
Figur 6.8. Andelar (medelvärde) av olika grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent tvåsåde i bygderna	160
Figur 6.9. Andelar (medelvärde) av olika grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent växelbruk i bygderna	161
Figur 7.1. Den genomsnittliga årliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i 1093 jordeboksenheter fördelade på bygd 1735–1880 (medelvärde).....	171
Figur 7.2. Antalet brukningsgårdar i 1093 jordeboksenheter fördelade på bygd i Uppsala län under perioden 1735–1880.....	172
Figur 7.3. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar före och efter storskifte	174
Figur 7.4. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar före och efter enskifte	175

Figur 7.5. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar före och efter laga skifte	176
Figur 7.6. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade och oskiftade byar 1735–1790.....	178
Figur 7.7. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade och oskiftade byar 1760–1820.....	179
Figur 7.8. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i enskiftade, laga skiftade och oskiftade byar 1790–1850	180
Figur 7.9. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i laga skiftade och oskiftade byar 1820–1880.....	181
Figur 7.10. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade byar 1735–1790 fördelat på bygd.....	183
Figur 7.11. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1735–1790 fördelat på bygd ...	184
Figur 7.12. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade byar 1760–1820 fördelat på bygd.....	186
Figur 7.13. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1760–1820 fördelat på bygd.....	187
Figur 7.14. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i enskiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd.....	189
Figur 7.15. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd.....	190
Figur 7.16. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i laga skiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd.....	192
Figur 7.17. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i laga skiftade byar 1820–1880 fördelat på bygd.....	194
Figur 7.18. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1820–1880 fördelat på bygd.....	195

Förkortningar

BiSOS	Bidrag till Sveriges officiella statistik
CAGR	Compound annual growth rate
EK	(Härads-)ekonomiska kartan
LMS	Lantmäteristyrelsens arkiv
mtl	Mantal
RA	Riksarkivet
RAK	Rikets allmänna kartverk
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
REG	Lantmäterimyndigheternas arkiv
ULA	Uppsala Landsarkiv
YGK	Yngre geometriska jordeböckerna
ÄGK	Äldre geometriska jordeböckerna

Förord

Det är svårt att sammanfatta de här åren i text. När jag flyttade till Uppsala hösten 2012 trodde jag verkligen inte att ekonomisk historia skulle bli mitt ämne och intresse i många år framöver. Efter kandidaten kändes det naturligt att fortsätta och genomföra en master. När jag trevande hade en vag tanke om att skriva en masteruppsats om ”hur äng omvandlas till åker”, så anade jag inte att det skulle bli början på åtta år med forskning om nyodling och skiften. Därför måste det första tacket i det här förordet gå till den person på institutionen som också visade sig vara mycket intresserad av nyodling och därpå följande agrara förändringar.

Ett första tack går därför till Mats Morell, min ursprungliga handledare, som tyvärr inte längre är med oss. Tack Mats för att du gav mig chansen att doktorella. Och för att jag fick vara en del av detta ditt sista projekt, som låg dig så varmt om hjärtat. Jag har alla dessa år förundrats över att jag fick förmånen att forska på skiftesreformer och jordbruksförändring. Det har varit en ynnest att få vända och vrida och fundera på ett så klassiskt tema inom den ekonomisk-historiska forskningen. Jag hade inte kunnat vara mer stolt över att få vara en del av ett så fantastiskt sammanhang.

Ett stort tack går så klart också till min nya handledartrio, som varit med mig hela vägen till slutet. Marja Erikson, som ärvde mig efter Mats. Tack Marja för din agrara expertis, ordpet och många långa telefonsamtal. Du har verkligen uppmuntrat mig när jag som mest behövt det, när energin varit låg och tvivel uppstått. Viktor Persarvet, min metodologiska stöttepelare, tack för att din dörr alltid varit öppen och att du haft tålamod och orkat lyssna på mina monologer när jag behövt prata högt med någon. Sist men inte minst Fredrik Sandgren, tack för att du rutinerat och målmedvetet lotsat detta arbete vidare steg för steg, för otroligt snabb läsning och konstruktiva (och jobbiga) förslag på ändringar och tillägg. Utan er tre hade detta helt enkelt inte blivit av. Tack för att ni lagt ner så mycket tid på detta projekt.

Jag vill också tacka alla mina kollegor på institutionen för att ni dessa år erbjudit en trevlig och rolig arbetsplats där jag från första stund trivts väldigt bra. Jag tänker inte nämna några namn för det är många som har varit betydelsefulla för mig och för detta arbete under alla de år som det här projektet har tagit. Tack särskilt till alla fina rumskamrater som jag haft genom åren. Jag måste dock tillstå att produktiviteten blev bättre de sista månaderna när jag slutligen satt i eget rum.

Ett stort tack går även till avdelningen för agrarhistoria på SLU för att jag fått presentera mina texter hos er. Ni har erbjudit en välkomnande, och konstruktiv miljö där jag känt mig som hemma. Ni har lyft den här doktorandtiden och gett mig ett vetenskapligt sammanhang som har betytt mycket de här åren.

Extra tack till Magnus Bohman, Lars Nyström och Nikolas Glover som i olika skeden läst avhandlingen i sin helhet och kommit med konstruktiva förslag på förbättringar.

Ett stort tack till min goda vän Malin Barkelind som korrekturläste texten. Roligare semesterläsning kan man nog ha, och jag är djupt tacksam för din insats. Min bästis Erik Nybom ska också ha tack för alla diskussioner vi haft genom åren som stimulerat och hjälpt mig vidare i skrivandet. En varm hälsning går också till min kompis Björn på arkivet. De många och långa dagarna på arkivet har varit mindre slitsamma i ditt sällskap. Tack för alla goda samtal.

Rent praktiskt hade inte det här projektet varit genomförbart om jag inte hade fått ekonomiskt stöd från två finansiärer. Därför vilja jag också framföra ett tack till Jan Wallanders och Tom Hedelius Stiftelse samt Gästrike-Hälsinge nation för välbehövlig finansiering dessa år.

Sist men inte minst finns det människor hemmavid som har betytt mycket. Mamma och syster Emy som genom alla studier och doktorandtiden tröstat mig när livet känts tungt. Ni har stöttat och trott på mig under alla dessa år och in i det sista. Tack för att ni alltid finns där.

Slutligen, den person som levt med den här avhandlingen lika länge som jag själv och som längtat till slutet, är min livskamrat Mattias. Tack Mattias för att du stått ut så här länge och att du tagit så stort ansvar för höns och barn. Du har varit min flitiga läsare, kommentator, bildskapare och stöttat mig i vått och i torrt. Jag hade sannerligen inte klarat detta utan dig och nu är det äntligen klart!

Kapitel 1. Inledning

1.1. Skiftesreformer och den agrara revolutionen

Under 1700–1800-talen genomgick de västeuropeiska samhällena genomgripande ekonomiska, sociala och institutionella förändringar. Livsmedelsproduktionen per capita och folkmängden kunde nu öka samtidigt under en längre tid. För svensk del ökade befolkningen från ca 1,8 till 3,8 miljoner, samtidigt som den inhemska produktionen av spannmål medgav exportmöjligheter.¹

Bakom denna process låg en omfattande omvandling av jordbruket vilket kommit att kallas den *agrara revolutionen*. Detta har blivit ett vedertaget begrepp för en process av snabb teknisk och organisatorisk omställning av jordbruket, vilken resulterade i en kraftig produktions- och produktivitetsökning, som sammanföll med en betydande befolkningstillväxt. Dessa var i sin tur viktiga förutsättningar för den förestående industriella revolutionen. Dels för att arbetskraft till andra sektorer än jordbruket lösgjordes när produktiviteten i jordbruket ökade, dels för att det stimulerade inhemsk konsumtion.²

Flera faktorer har lyfts fram som centrala komponenter i denna omvandlingsprocess: introduktionen av nya grödor och effektivare redskapsteknik, en övergång till nya odlingssystem som växelbruk, större kreatur, samt för svensk del en exceptionellt kraftig nyodling, det vill säga en expansion av åkerjorden. Men det som kanske främst har knutits samman med den agrara revolutionen är skiftesreformerna och de institutionella förändringarna av äganderätten som dessa innebar.³

Det är skiftesreformerna och deras betydelse för jordbruksomvandlingen i Uppsala län som är ämnet för denna avhandling.

Skiftesreformerna

Jordbruket i Västeuropa före 1700-talet var huvudsakligen ett blandjordbruk, där spannmålsodling och boskapsskötsel kombinerades. Jordbruket organiserades sedan medeltiden genom byn och ett tegsystem med ägoblandning. Detta innebar att åkerjorden var uppdelad i en stor mängd smala jordlotter (tegar) som avgränsades av gården för att stänga ute de olika jordägarnas boskap, som vandrade fritt och sammanblandade på hag- och utmark utanför

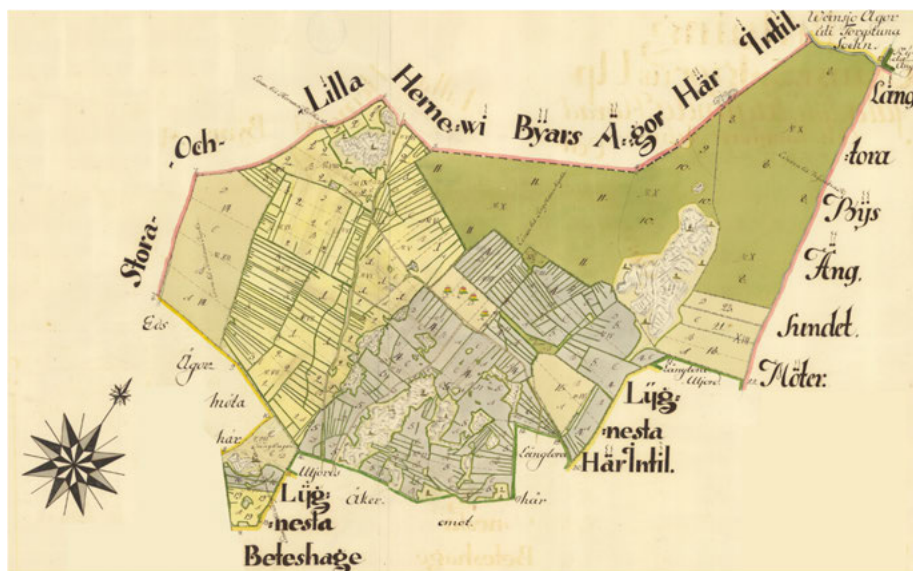
¹ Åmark (1915), s. 123–125; Magnusson (1997), s. 181–187; Gadd (2000), s. 186–188.

² Bairoch (1973), s. 452–456; Allen (1992), s. 2–13; Overton (1996), s. 206–207; Morell (2022), s. 26–34.

³ Bairoch (1973), s. 463–466; Allen (1992), s. 2–13; Overton (1996), s. 7–9.

gårderna. Ofta fanns även separat inhägnad ängsmark. Varje jordägare i byn ägde flera tegar, som låg utspridda och blandade med grannarnas tegar. Både efter skörden på åkern och efter slåttern på ängen släpptes boskapen in i gårderna för bete. På så sätt nyttjades all tillgänglig mark vid vissa tider på året till betesmark. Systemet medförde ett starkt behov av samordning. De enskilda hushållen genomförde samtidigt jordbearbetning, sådd, skörd och slåtter och slutligen insläppet av boskap för bete. Hushållen odlade i stort sett samma grödor. Byordningar reglerade skyldigheterna och rättigheterna rörande de gemensamma angelägenheterna. Samordningen skedde huvudsakligen via bystämmor, vars organisation och regelverk varierade beroende på land, region och jordbruksstruktur. Ofta hade bystämmor direktiv att bötfälla de jordägare som var försumliga.⁴ I Figur 1.1 visas ett exempel på arronderingen av åkerjorden i en by med tegskifte. Byn hade två gårdar med tegar som växelvis besåddes (gula tegar) respektive låg i träda (gråa tegar).

Figur 1.1. Exempel på en tegskiftad by

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, egen bearbetning av ägomättningsakt 1754, (Långtora socken Grän nr 1-4) (LMS).

Tegsystemet var inte statiskt. Över tid genomfördes omfördelningar av jorden inom byn genom byten, köp eller arrenden. Syftet var ofta att samla tegarna i större och färre antal.⁵

⁴ Bradley (1918), Introduction; Weibull (1923), s. 88–89; Gadd (2000), s. 112–114.

⁵ Slicher van Bath (1963), s. 164; Helmfrid (1961), s. 121; McCloskey (1975a), s. 73–74; Granér (2002), s. 135–146.

Utöver dessa löpande förändringar i jordfördelningen genomfördes också mer eller mindre stora institutionella förändringar kring hur jordbruksmark kunde och skulle fördelas. Dessa heter på svenska skiften eller skiftesreformer. De var av staten lagstiftade förordningar och formaliserade processer för hur jordägarnas jordbruksmark skulle arronderas. Pettersson definierar skifte som,

en bytesoperation som syftade till att göra brukarna av jorden oberoende av varandra. Detta syfte skulle nås genom att byta spridda ägodelar mot ett mer samlat innehav och genom att byta en ideell andel av samfälld mark mot en på marken fixerad andel.⁶

Skiftesreformerna kunde nyttjas av jordägare för att omfördela och slå samman tegarna till större sammanhängande ägostycken. De var ett sätt att minska ägoblandningen inom jordbruket och befästa ett tydligare ägaranspråk på mark som tidigare nyttjats kollektivt.⁷ Jorden mättes och graderades och omfördelades av lantmätare som genom att kartera byn med alla dess ägoslag ansvarade för att skiftesförordningarna efterlevdes och en rättvis omfördelningsprocess garanterades.⁸

I Sverige genomfördes tre skiftesreformer under perioden 1749–1900: storskifte, enskifte och laga skifte. Processen att minska ägoblandningen påbörjades med lantmäteriförordningen om storskifte 1749. Denna föreskrev samstämmighet i bykollektivet för att storskifte skulle genomföras. 1757 modifierades förordningen och *det ovillkorliga vitsordet* infördes. Detta innebar att endast en jordägare behövde ansöka om skifte för att det skulle genomföras för byn. Med dessa förändringar påbörjades en intensiv storskiftesperiod i Sverige 1757–1826.⁹

Storskiftet innebar att antalet tegar per hushåll reducerades kraftigt, de lades samman och blev större och färre. De fortsatte att vara förhållandevis många, men kom ändå att innebära stor förändring i förhållande till det ursprungliga tegskiftet. Organisationen i sig förblev den samma. Ägoblandningen bestod och byn som samarbetsorgan fortlevde. Det var på de samägda skogs- och ängsmarkerna där storskiftet fick mer genomgripande

---

⁶ Pettersson (2004), s. 21.

⁷ Som större jordägare fanns det möjligheter att arrendera ut avlägsna gårdar och istället bruka mer närliggande jord/hemmansdelar. Slicher van Bath (1963), s. 164. Skiften är en bred uppsättning reformer som kunde skilja sig åt beroende på vilka marker som skiftades. De kunde exempelvis innebära "Preserving village settlement and parcel pattern but dissolving the village community and field system, thus individualizing the crop rotation of farms. [...] Preserving village settlement but redistributing the land completely into one or few pieces for each farm. [...] Dividing up of communities and individualizing rotation." Helmfrid (1961), s. 114. För engelska exempel se Overton (1996), s. 147–156; för franska exempel se Hoffman (1988), s. 245–246.

⁸ Pettersson (2004), s. 13.

⁹ Helmfrid (1961), s. 117–122.

förändringar. Dessa marker delades upp i ett eller flera ägoskiften per hushåll och upphörde således att brukas gemensamt av byn.¹⁰

Enskiftesförordningen introducerades 1803 i Skåne och detta skifte genomfördes i rask följd i den spannmålsspecialiserade slättbygden (Söderslätt). År 1804 följde Skaraborgs län och 1807 resten av Sverige. Enskifte innebar att varje ägoslag skulle samlas i en sammanhållen ägofigur. Till skillnad från storskifte innebar detta att vissa jordägare flyttade ut från bytomten till tidigare ouppodlad jord. Därmed upplöstes tegsystemet och byorganisationen.¹¹

Men förordningens krav på endast en ägofigur för varje ägoslag var svårt att genomföra i bruten terräng och förordningen fick inte stort genomslag utanför de syd- och västsvenska slättbygderna.

På 1820-talet fanns det alltså två parallella skiftesförordningar aktiva i landet – storskifte och enskifte – varav ingen fullskaligt levde upp till syftet att effektivt upplösa ägoblandningen över hela landet. Förordningarna ersattes därför 1827 av förordningen om laga skifte.¹² Med laga skiftesförordningen formaliserades och likställdes bestämmelserna och rutinerna för skiftesprocessen. Syftet var att underlätta genomförandet, sänka kostnaderna och skapa tillit för processen. Genom att åberopa *det ovillkorliga vitsordet* drevs laga skifte igenom för byns samtliga ägor, med beslut om utflyttningar och en omfördelning av all bymark. Man introducerade även ägodelningsrätten som avgjorde alla ärenden som hörde samman med laga skifte.¹³

I de byar enskifte och laga skifte genomfördes upplöstes med få undantag bybebyggelsen när vissa gårdar omlokaliseras på bymarkerna. I anknytning till alla gårdar förlades större sammanhängande ägor. Vissa jordägare fick arealer av den gamla åkerjorden, andra fick marker vilka behövde uppodlas. Både ägoblandningen och byorganisationen upphörde. Som en effekt av ett genomfört enskifte eller laga skifte individualiserades alltså det kollektiva beslutsfattandet angående markanvändningen på samtliga ägor i byn.¹⁴

Kostnaden för samtliga skiften delades mellan jordägarna efter deras andel i byn. Det fanns inget tvång att genomföra någon av skiftesreformerna, men deras formaliserade struktur och *det ovillkorliga vitsordet* innebar att

---

¹⁰ Olai (1983), s. 68–77; Hoppe (1997), s. 261. På andra sidan Östersjön, i den östra rikshalvan Finland, genomfördes storskiften som en allmän reform. Det vill säga att alla finska byar genomförde storskifte där ägoblandningen påbjöd det. Storskiftena i Finland var även mer radikala än i Sverige. Åkertegarna reducerades i mycket större skala, jordägare flyttade ofta ut från bykärnan, i syfte att få just alla ägor samlade i ett skifte i anslutning till tomten. Laine (2021), s. 69–77.

¹¹ Helmfrid (1961), s. 122; Gadd (2000), s. 289–291.

¹² Pettersson (2003), s. 12, 21.

¹³ Helmfrid (1961), s. 122–124.

¹⁴ Hoppe (1997), s. 254. Eftersom enskifte och laga skifte innebar utflyttningar fastställdes också bestämmelser om odlings- och hävdeersättningar. Det innebar att de bönder som flyttade ut och tilldelats ouppodlad mark skulle få ersättning för utflyttningskostnaderna. Till dessa räknades nedrivning av byggnader, transport till den nya tomt, uppförande av nya byggnader, grävning av brunn samt ersättning i form av utsäde, foder, gödsel och arbetskraft under en tid för att de skulle kunna komma tillbaka till samma odlingskapacitet som innan skiftet. Helmfrid (1961), s. 122; Gadd (2000), s. 289–291.

sannolikheten att de inte skulle äga rum minskade drastiskt. I många andra länder fick skiftesreformer inte samma genomslag eller genomfördes långt senare, en viktig anledning till detta var dels ett statligt ointresse, dels krav på enhällighet i skifteslagen. En gradvis förfining av den svenska lagstiftningen skapade en effektiv process och därmed lägre transaktionskostnader och allt bättre incitament för skifte.¹⁵

Skiftenas betydelse för den agrara revolutionen

Under 1700-talet uppkom både en nyttokultur och framstegsoptimism runt om i Europa. Jordbruket blev föremål för större uppmärksamhet än tidigare när ett politiskt intresse för dess framsteg växte fram. En ökad jordbruksproduktion skulle realiseras genom befolkningstillväxt och en ökad uppodling av jorden.¹⁶

Man ansåg att viktiga investeringsarbeten såsom dikning och stenröjning, men även nyodling och introduktionen av nya grödor, uteblev inom det rådande tegsystemet och dess ägoblandning. Tanken var att incitamenten för att förbättra åkerbruket och utöka jordbruksproduktionen skulle öka om jorden brukades individuellt och jordägarna tog enskilda beslut angående markanvändningen. Flera reformer genomfördes som kom att beröra hushållsetablering, jordfördelning och ägoblandning.¹⁷

Uttalanden om skiftenas betydelse för jordbruksutvecklingen började redan i reformernas samtid. Som ämne av akademiskt intresse har frågan en hundraårig historia som berörts från olika fält och olika teoretiska perspektiv. Fram till 1970-talet var forskningen relativt enig om betydelsen av äganderättens och skiftenas roll för framväxten av större och mer kapitalintensiva jordbruk, samt dess betydelse för en produktionsökning. Skiljelinjen gick istället vid hur man såg på skiftenas betydelse för arbetstillfällena inom jordbruket och den vidare ekonomiska och sociala betydelsen av dessa.¹⁸ På senare år har en större betoning lagts på skiftesreformerna som institutionella förändringar, vilka skapade nya uppsättningar *property rights*, det vill säga lagar och regler för ägande.¹⁹

I historieskrivningen, både i Sverige och internationellt, har skiftesreformerna och individualiseringen av markanvändningen blivit en viktig del i förklaringen till jordbrukets omvandling, eller till och med som en förutsättning för *den agrara revolutionens* produktions- och produktivitetsökning.²⁰

Dels har det betonats att den nya arronderingen med större och sammanhängande fält gjorde det enklare att bruka jorden med ny redskapsteknik, där

¹⁵ Dahl (1961), s. 65; Pettersson (1983), s. 345–347; Hoffman (1988), s. 247–248.

¹⁶ Dahl (1961), s. 59; Jutikkala (1963), s. 255–256, 268–269; Frångsmyr (1977), s. 52–53, 123.

¹⁷ Thulin (1911), s. 9–12; Hanssen (1942), s. 1–5; Porskrog Rasmussen (2010), s. 133–135.

¹⁸ Allen (1992), s. 1–8.

¹⁹ Olsson & Svensson (2010); Olsson & Svensson (2011); Nyström & Hallberg (2018); Hallberg et al. (2021); Lazuka et al. (2023).

²⁰ Thulin (1911), 6–12; Wohlin (1912), s. 603; Heckscher (1949) Band II:I, s. 257–261, 270; Overton (1996), s. 63, 164–167; Cserhalmi (2002), s. 131; Allen (2004), s. 100–101; Olsson & Svensson (2010); Lazuka et al. (2023).

ett exempel är effektivare plogar, dels att en övergång till moderna växtföljder inom ett växelbrukssystem avgränsades och delades upp med mindre arbete än om tegarna hade bestått, men också att den nya närheten till ägorna var tidsbesparande. Dyrbar tid kunde därmed nyttjas till annat produktivt arbete.²¹

Den stärkta äganderätten över jordbruksmarken har i sin tur antagits skapa nya möjligheter för enskilda bönder att genomföra förändringar som hindrades av byorganisationen. Bland annat kunde man efter skiftena i högre grad ta hänsyn till jordegendomens varierande behov. Sådd och skörd kunde anpassas efter jordmån för specifika tegar och inte efter en gemensam, samordnad kalender för hela byn. Man var även friare att introducera nya grödor. Det blev även lättare att sälja jorden och mer attraktivt att äga den.

Skiftena ska även ha stimulerat till och påskyndat viktiga och välbehövliga förändringar och investeringar i jordbruket. Framförallt investeringar som kunde höja intensiteten i markanvändningen, till exempel introduktionen av nya grödor och ny redskapsteknik. De två främsta faktorerna i den svenska agrara omvandlingen, investeringar i nyodling och omläggningen till växelbruksrotationer, ska ha underlättats när beslut om investeringen kunde tas av enskilda jordägare.²² Så här beskrev Eli Heckscher effekten 1949:

Skiftesreformen medförde över lag den första egentliga möjligheten till individuella jordbruksinitiativ på den jord som förut hade legat under bytvång. I den mån byallmänningarna uppdelades, försvann därnäst ett av de största hindren för deras uppodling.²³

Heckschers resonemang om skiftesreformerna speglade den allmänna bild som dominerade fram till 1970-talet. Man ansåg att det efter enskifte och laga skifte skapades nya möjligheter att förhålla sig till markanvändning, arbetskraftstillgång och utgifter. Det fanns inte längre några hinder mot att investera i förändringar inom jordbruket om jordägaren så önskade och hade de ekonomiska förutsättningarna för det.²⁴

I förlängningen har man också tänkt sig att kostnaderna för skifte, men också skiftena i sig samt de investeringar i jordbruket som ska ha följt i deras kölvatten, stimulerade jordmarknaden. Dels genom att driva mindre jordägare till försäljning på grund av de höga kostnaderna, dels genom att priserna ökade genom en högre investeringsgrad och förbättrade möjligheter till större avkastning. En existerande men inte utpräglad social skillnad inom bondeklassen ska ha förstärkts genom skiftesreformerna och detta i sin tur har antagits bidra till antingen en utökning av eller möjligen en sammanläggning av antalet aktiva jordbruk (brukningsgårdar).

---

²¹ Dahl (1961), s. 67; McCloskey (1975a), s. 78–79; Gadd (2000), s. 291–295, 305–310.

²² Gadd (1983), s. 223–246.

²³ Heckscher (1949) Band II:I, s. 188–189.

²⁴ Gadd (1983), s. 223–246.

Huruvida alla dessa effekter kan härledas till skiftena råder det delade meningar om. På senare år har skiftenas stimulerande roll börjat ifrågasättas och idag går åsikterna isär om vilken effekt just skiftena förde med sig.²⁵

Regionala skillnader internationellt och i Sverige

Skiftesreformerna i olika länder hade flera gemensamma nämnare, men anpassades efter de institutionella och sociala strukturer som fanns i respektive land. Därmed kan man säga att ingen skiftesreform var den andra lik; de skiljde sig åt vad gäller utformning och omfång och genomfördes långt in på 1900-talet i olika länder. De närmaste exemplen på länder som genomförde omfattande skiftesreformer innan eller under ungefär samma tid som Sverige är Storbritannien, Danmark (inklusive Slesvig-Holstein) och Preussen.²⁶

Prisförändringar på ull och spannmål har setts som pådrivande faktorer för två vågor av brittiska skiften (*enclosures*) under 1400–1800-talen. Prisförändringarna skapade incitament för framförallt större jordägare att befästa en exklusiv äganderätt till markområden. Kollektivt nyttjade allmänningar inhägnades och större jordägare köpte ut mindre för att skapa större jordbruksenheter. De drevs sedan genom arrendekontrakt och en obesutten lönearbetskraft. Dessa marknadsinriktade och kapitalintensiva storjordbruk har ansetts vara en förutsättning för produktivitetsökningen som kännetecknade den agrara revolutionen i England.²⁷

Skiftesreformer (*udskiftningen*) i Danmark var en del av flera jordbruksreformer (*landboreformerne*) vilka frigjorde bönderna från dels byorganisationen men dels även feodala tvång inom jordbruket under slutet av 1700-talet. Dagsverksplikten (*hoveriet*) reglerades, *stavnsbåndet*²⁸ upphävdes och bönderna fick möjlighet att köpa loss den jord som de tidigare bara hade brukat.²⁹

I Danmark stärktes således böndernas ägande- och besittningsrätt till skillnad från i Storbritannien där det främst var storjordbrukens rättigheter som stärktes. I hertigdömet Slesvig-Holstein var utvecklingen till viss del en annan. I sydöstra Slesvig och östra Holstein förblev många stora gods intakta. De underliggande gårdarna omvandlades till arrendegårdar med korttidskontrakt och arbetskraften övergick till lönearbetskraft. Här följde alltså en utveckling som snarare liknade den engelska; den med kapitalistiska storjordbruk.³⁰

Sedan 1970-talet har synen på skiftesreformernas roll i den agrara revolutionen kommit att nyanseras och till viss del även ifrågasättas. I den brittiska

²⁵ Heckscher (1949) Band II:I, s. 265–270; Herlitz (1974), s. 180–185; Whyte (2006), s. 255.

²⁶ Helmfrid (1961), s. 114–115; Pettersson (1983), kap. 4; Porskrog Rasmussen (2010), s. 125.

²⁷ More (1516); Slicher van Bath (1963), s. 163; McCloskey (1975b), s. 147–150; Turner (1980), s. 94–95; Overton (1996), s. 8–9, 154–160; Allen (2004), s. 100–101; Dyer & Hoyle (2010), s. 64–65; Brassley, Hoyle & Turner (2010), s. 89–90.

²⁸ Stavnsbåndet innebar att bönderna inte fick flytta från det gods de var födda vid. De var alltså en bunden arbetskraft vid godsen.

²⁹ Dombornowsky (1988), s. 311–332; Allen (2004), s. 99–101; Olsson och Morell (2010), s. 336–337.

³⁰ Porskrog Rasmussen (2010), s. 139–142.

forskningen råder oenighet om tidpunkten för den agrara revolutionen (när produktivitetstillväxten ägde rum) och därför också dess härledning till skiftesreformerna (*enclosures*). Beräkningar av prisökningen på skiftad jord, vilken ofta fått återspegla produktivitetsökningen, har kritiserats. När olika källmaterial och metoder har nyttjats för olika regioner har bilden av skiftenas betydelse nyanserats och blivit allt mer kontextbunden. Större vikt läggs numera på marknads- och prisförändringar.³¹

Även i Sverige har regionala undersökningar med olika källmaterial och metoder präglat forskningsläget. I forskningen om Skåne tillskrivs skiftena fortfarande en mycket stor betydelse för den agrara omvandlingen. I Skåne genomfördes skiftesreformerna tidigt och följdes direkt av en omfattande nyodling och införandet av växelbruk på 1810–1820-talen. Där skedde även en mycket kraftig expansion av antalet brukningsgårdar på bondejord. Studierna visar på en högre produktivitetsökning i skiftade byar i jämförelse med oskiftade byar.³²

Till skillnad från utvecklingen i Skåne visar en studie av Nyström & Hallberg av Västsverige att skiftesreformerna i ett tidigt skede inte hade en direkt betydelse för förändringar inom jordbruket där. Fram till 1850-talet konstateras få skillnader mellan skiftade och oskiftade byar. Därefter uppkom en skillnad där de skiftade byarna nyodlade mer intensivt, samt hade högre andel växelbruksgrödor i odlingsföljden. Fram till dess nyttjades de traditionella odlingssystemen oberoende av om skifte hade genomförts eller inte. Även andra studier för området har tonat ner skiftesreformernas betydelse för nyodling och tekniska förändringar inom jordbruket.³³

För östra Mellansverige är bilden av skiftenas betydelse ännu oklar. Här genomfördes storskifte tidigt och i stor skala medan enskifte var ovanligt och laga skifte genomfördes i en utdragen process som kulminerade först på 1850–1860-talen. 1800-talets första hälft präglades av en tydlig befolkningsstagnation i området och trots osäkra siffror vet vi att sammanläggningen av antalet brukningsgårdar var stark i området. Morell visar att nyodlingen och jordbruksproduktionen var mindre omfattande fram till 1850-talet i denna region, för att sedan accelerera på 1860–1870-talen, men undersöker inte specifikt skiftenas betydelse för nyodlingsprocessen eller jordbruksförändringen i stort. Även redskapstekniken släpade efter och ett allmänt genomslag för växelbruket ägde rum först på 1870–1880-talen, betydligt senare än i andra centrala jordbruksbygder.³⁴

En överbärande del av de historiska och agrarhistoriska verk som skildrar perioden 1700–1900 behandlar och diskuterar både skiftesreformerna och de

---

³¹ Havinden (1961); Kerridge (1969); Allen (1982), s. 950–951; Allen (1992); Overton (1996); Clark (1998); Allen (1999), s. 209–211; Allen (2004), s. 97.

³² Svensson (2001), s. 54; Olsson & Svensson (2010), s. 294; Morell (2013), s. 56; Lazuka et al. (2023).

³³ Wiking-Faria (2009); Nyström & Hallberg (2018).

³⁴ Lägnert (1955) Del I, s. 36–43; Erikson (2018), s. 124–126; Morell (2022), s. 148.

faktorer som inbegripits i den agrara revolutionen på ett eller annat sätt. Bilden av skiftesreformerna som betydelsefulla för andra förändringar inom jordbruket reproduceras till mångt och mycket fortfarande, främst utifrån det skånska exemplet. Relativt få arbeten kan emellertid sägas fokusera specifikt på skiftesreformerna och deras betydelse utifrån större empiriska undersökningar.³⁵

Samtidigt ger forskningsläget kring skiftesreformerna inte en entydig bild varken av den agrara omvandlingen eller av skiftesreformernas betydelse för komponenterna som rymms i förståelsen av *den agrara revolutionen*. De studier som finns visar snarare på distinkta regionala och lokala variationer med tydliga tidsförskjutningar. Både geografi och sociala omständigheter verkar påverka resultatet. Detta öppnar för en mer komplex förståelse av den agrara revolutionen och dess komponenter än vad den allmänna bilden förmedlar.³⁶

Skiftesreformerna har länge antagits vara en central förklaringsfaktor till jordbrukets omvandling. Sanningen är emellertid att vi, för stora delar av Sverige, ännu inte vet hur den agrara revolutionens faktorer förändrades i byarna där markanvändningen individualiserats respektive där den inte gjorde det. Huruvida förändringen skiljer sig åt i de byar som förblev oskiftade är inte ordentligt klarlagt. Det enda sättet som skiftenas effekter kan studeras storskaligt på är genom en sådan jämförelse. Fram till dess kvarstår oklarheter runt skiftenas betydelse för den agrara omvandlingen i stort.

1.2. Syfte och frågeställningar

Med avstamp i ovanstående diskussion är den övergripande föresatsen för den här avhandlingen att undersöka skiftesreformernas betydelse för den process vi kallar *den agrara revolutionen* i Uppsala län. Jag undersöker detta genom att studera hur tre av den agrara revolutionens centrala faktorer – nyodling, växelbruk samt antalet brukningsgårdar – förändrades i anslutning till skiftesreformerna.

I den svenska forskningen ansågs skiftenas roll för intensifieringen av nyodlingstakten länge självklar. Nyare forskning på Skåne och Västsverige har emellertid kastat nytt ljus över antagandet om kopplingen mellan skiftesreformerna och nyodlingen. Forskningen visar på stora regionala och lokala skillnader och kopplingen förefaller inte längre vara självklar.³⁷ Jag vill därför besvara frågan: *hur påverkade skiftesreformerna nyodlingstakten i Uppsala län?*

---

³⁵ Olais och Petterssons avhandlingar från 1983 är kanske de viktigaste som fokuserar specifikt på skiftena. Därefter kulturgeografen Svenssons avhandling från 2005 och Ydorns bok från 1984. Resterande arbeten är artiklar eller kapitel i böcker såsom Fridlitzius (1979), Olsson & Svensson (2010), Nyström & Hallberg (2018), Hallberg et al. (2021), Lazuka et al. (2023).

³⁶ Olsson & Svensson (2010); Olsson & Svensson (2011), s. 24; Nyström & Hallberg (2018); Morell (2022).

³⁷ Wiking-Faria (2009); Olsson & Svensson (2010); Nyström & Hallberg (2018); Lazuka et al. (2023).

Det är även oklart om skiftesreformerna generellt främjade en övergång till nya odlingsssystem, mer specifikt om skiftena stimulerade en övergång till växelbruk. Utöver nyodlingen var växelbruket den investering och tekniska förändring som ansetts mest betydelsefull för en intensifiering av markanvändningen och en förutsättning för den produktions- och produktivitetsokning som kännetecknade *den agrara revolutionen*. Återigen belyser nyare forskning förekomsten av regionala skillnader. Enskifte i Skåne följdes tydligt av en övergång till växelbruk, men i Västsverige var sambandet mellan skiften och växelbruk betydligt mindre direkt. Kopplingen mellan skiftesreformernas betydelse för denna process är således långt ifrån given. En andra fråga jag vill undersöka är därför: *I vilken utsträckning ledde skiftena till förändringar av jordbrukets odlingsystem i Uppsala län?*

En tredje fråga där vi fortfarande saknar svar gäller förändringen av antalet brukningsgårdar. Den brittiska forskningen visar att *enclosures* ledde till färre och större brukningsgårdar som i sin tur ledde till sociala förändringar. Denna utveckling har av många setts som en viktig förutsättning i den agrara omvandlingen. Vad gäller den svenska utvecklingen vet vi att skiften kunde leda till både en minskning av antalet gårdar genom sammanläggning, men också en ökning genom hemmansklyvning. Få undersökningar bekräftar endera av utvecklingsvägarna. Den tredje frågan som undersöks i detta arbete är således: *Om skiftesreformerna påverkade antalet brukningsgårdar i Uppsala län, ökade de eller minskade de?*

Jag undersöker Uppsala län i östra Mellansverige. En viktig anledning till detta val av undersökningsområde är att Mälardalen inte ansetts karaktäriseras av ett expansivt jordbruk under perioden 1800–1850, en central period för den svenska *agrara revolutionen*. Men vi har ganska begränsad kunskap om vad som faktiskt hände med jordbruket i denna del av Sverige under denna period. Jag vill därför bidra till en ökad kunskap om de olika regionala dynamiker vi kan se i Sverige i fråga om kopplingen mellan skiften och agrar omvandling. Eftersom mycket tyder på att lokala förutsättningar var betydelsefulla för dessa processer kommer jag att undersöka hur topografiska förhållanden eventuellt påverkade dem.

Mitt mest centrala bidrag till forskningen är dock att jag systematiskt undersöker hur de tre identifierade faktorerna – nyodling, odlingsystem samt antalet brukningsgårdar – förändrades i skiftade respektive oskiftade byar.

Avhandlingens syfte och frågeställningar har formulerats med utgångspunkt i att vi inte känner till skiftenas betydelse för ovan nämnda faktorer i Mälardalsregionen. Antaganden om skiftenas inverkan på den agrara omvandlingen här är svagt underbyggda empiriskt. En del av dessa svagheter kommer jag att adressera i följande arbete.

1.3. Disposition

Avhandlingen disponeras på följande vis. Kapitel ett har inletts med en kort presentation av avhandlingsämnet och formuleringen av ett övergripande syfte med frågeställningar.

Kapitel två består av två delar. Dels en inledande diskussion om de teoretiska utgångspunkterna utifrån ett *property rights*-perspektiv. Dels ett tredelat forskningsläge där varje avsnitt är uppdelade på respektive undersökningstema: nyodling, växelbruk och antalet brukningsgårdar. Kapitlet avslutas med en sammanfattning av de centrala argumenten.

Kapitel tre diskuterar de huvudsakliga källmaterialen utifrån deras förutsättningar och begränsningar samt metodologiska överväganden kopplade till dessa.

Kapitel fyra består av en presentation av undersökningsområdet Uppsala län, de naturgeografiska förutsättningarna som fanns i länet, det rådande agrartechniska komplexet samt en diskussion om länets demografiska och sociala karaktär. Sist presenteras en överblick över skiftesprocessen i området.

I kapitel fem presenterar jag mer ingående metoden och urvalet för min undersökning av nyodlingstakten i Uppsala län. Jag undersöker sedan nyodlingstakten för skiftade och oskiftade byar och avslutar med en diskussion av resultaten.

Kapitel sex består av en undersökning av växelbrukets utbredning i skiftade och oskiftade byar. Jag fastställer växelbrukets utbredning 1858; därefter undersöker jag jordtypen cirkulationsjord inom ramen för den oskiftade byn. Slutligen undersöker jag andelen jord i de olika odlingssystemen vid perioden 1878–1889 i de utvalda byarna och proportioner av odlade grödor i ett urval skiftade och oskiftade byar 1878–1889.

Kapitel sju är det avslutande empiriska kapitlet. Jag inleder med att presentera min metod och sedan undersöker jag förändringen av antalet brukningsgårdar i de skiftade och oskiftade byarna.

Kapitel åtta består av en avslutande sammanfattning och diskussion om arbetets resultat. Jag kommer här också att återkoppla till inledningskapitlets frågeställningar och teoretiska utgångspunkter samt diskutera resultaten av undersökningen i förhållande till det i kapitel två framlagda forskningsläget.

Kapitel 2. Teoretiskt perspektiv och forskningsläge

Ty för att själv överleva och ta ansvar för sin avkomma krävs att hon planerar för framtiden och försäkrar sig om materiella tillgångar.³⁸

John Locke

Det är utifrån det teoretiska begreppet *property rights* som jag närmar mig frågan om skiftenas betydelse. Utifrån ett *property rights*-perspektiv menar man att skiftesreformerna, när de bröt upp byorganisationen och ägoblandningen, skapade nya och viktiga förutsättningar för jordägare att agera i förhållande till jordbruksmarken och marknaden. Med utgångspunkt i den rationella aktören så förutsätter man att bönderna också ändrade sitt beteende när skiftesreformerna gav dem möjlighet och incitament att investera i jordbruket för att öka produktionen. Detta skulle då leda till investeringar i bland annat faktorer som var en del av *den agrara revolutionen*, exempelvis nyodling och en övergång till växelbruk. Den ökade marknadsinriktningen skulle också leda till förändringar i jordbruksstrukturen. Det är utfallet av dessa förändrade förutsättningar som jag undersöker i detta arbete; det vill säga om jordägarna också agerade enligt teorins förväntan.

Detta kapitel ger en överblick över teoribildningens centrala begrepp och förståelse av den historiska utvecklingen och på så vis skiftesreformernas roll i den agrara revolutionen. Inledningsvis presenteras konceptet *property rights* och synen på den tegskiftade byn. Sedan följer en diskussion om begreppet transaktionskostnader och hur detta driver den institutionella förändringen mot mer exklusiva och effektiva institutioner (regelverk för resursanvändning). Den andra delen av kapitlet består av ett tredelat forskningsläge över respektive faktor – nyodling, övergången till växelbruk samt förändringen av antalet brukningsgårdar. I denna del diskuteras faktorernas betydelse i den agrara revolutionen och hur man har tänkt sig att skiftena har påverkat dem.

---

³⁸ Locke (1690/1998), s. 23–24.

2.1. *Property rights*

Den kategori av institutionella rättigheter som reglerar hur vi nyttjar olika typer av resurser eller tillgångar brukar benämnas *property rights* eller *rådigheter* på svenska. Oavsett tidsnedslag existerar det alltid ett regelverk och strukturer som styr individers och grupperns förfogandemöjligheter över en resurs och som samspelar med ekonomiska incitament och ekonomiskt beteende.³⁹

Jag använder mig av begreppet *property rights* eller äganderättigheter när jag diskuterar teoribildningen eller förändringar i de regelverk som styr resursanvändningen. Begreppet resurs avser de konkreta objekt och tillgångar som kan ägas.

När man använder begreppet *property rights* gör man skillnad på olika sätt att ha tillgång till ett objekt eller en resurs. Man brukar prata om knippen av rådigheter knutna till en resurs, det vill säga olika rättigheter att nyttja resursen. En rådighet kan vara att ha rätten att bruka en resurs, en annan att ha beslutsmakten att ändra dess form och substans, en annan är rätten till det ekonomiska överskott som genereras från en resurs samt rätten att göra transaktioner med den (sälja, förpanta, testamentera, skänka eller utarrendera). Dessa olika rättigheter över en resurs kan således vara uppdelade på olika individer och resultera i avancerade ägosystem. I ett historiskt perspektiv har det varit väldigt vanligt med denna typ av gemensamt ägande eller delade rättigheter över resurser. Den tegskiftade byn är ett gott exempel på detta.⁴⁰

Det finns goda belägg för att *property rights* (lagstiftningen och dess implementering) måste vara tydligt definierade, framförallt i tre huvudsakliga hänseenden om de ska gynna ekonomisk tillväxt. De måste tydligt specificera vem som förfogar över en resurs, hur den ska nyttjas samt hur den kan överföras till någon annan. När *property rights* utformas med dessa egenskaper så ger de, för det första, goda incitament för intressenter att förvärva sig en resurs enligt dess pris. För det andra skapar det incitament att upprätthålla eller öka värdet på resursen. För det tredje blir det möjligt för individer att använda en tillgång som säkerhet för lånemedel för ytterligare investeringar. Resursen blir således en vara som kan genomgå en bytestransaktion på en marknad.⁴¹

En viktig kritik som riktats mot teorin är dess evolutionära syn, att det finns en given utveckling och normativa antaganden om vilka äganderätter och institutioner som är effektiva och goda för ekonomin och vilka som är dåliga.⁴² Flera forskare betonar att institutionell förändring inte bör ses som deterministiska processer som enbart drivs av ekonomisk effektivitet. Framförallt i

---

³⁹ Furubotn & Pejovich (1972), s. 1137–1138; Pettersson (1983), s. 14; Granér (2002), s. 8–10.

⁴⁰ Furubotn & Pejovich (1972), s. 1140; Alchian & Demsetz (1973), s. 16–17; Granér (2002), s. 10; Béaur & Chevet (2013), s. 22–23.

⁴¹ Gunnarsson & Rojas (2008), s. 23–24; Ogilvie & Carus (2014), s. 443–445.

⁴² Congost, Gelman & Santos (2017b), s. 178.

historiska undersökningar måste hänsyn tas till politiska och ekonomiska maktförhållanden.⁴³

Institutionell förändring av *property rights* kan drivas av olika aktörer och skapas utifrån olika sociala, ekonomiska och politiska processer där specifika kombinationer av institutioner och sociala relationer uppstår. Den institutionella strukturen som reglerar äganderättigheter över mark- och naturresurser har aldrig varit statisk. Olika aktörer har olika intressen och olika förmåga att påverka utvecklingen. Utifrån samma premisser kan institutionella förändringar också hämmas.⁴⁴

På senare år har därför ytterligare en egenskap lagts till i det teoretiska ramverket runt *property rights*, nämligen att de måste vara universella. De blir mindre effektiva och mindre gynnsamma för den ekonomiska tillväxten om de utformas för en exklusiv grupp och inte inkluderar andra utanför gruppen.⁴⁵ För att använda Acemoglu och Robinsons begreppsapparat bör de vara inkluderande och inte extraktiva.⁴⁶

Property rights som teoretiskt perspektiv har fått stor betydelse för hur den senare tidens forskning har kommit att tolka skiftesreformerna och rättigheter kopplade till jord och markanvändning. Utifrån denna förståelse av ägande blir skiftesreformerna centrala i synen på historisk förändring eftersom de innebär att jordägare fick nya strukturer och ramar för hur de kunde agera ekonomiskt gentemot jord som resurs. De tidigare uppdelade äganderättigheterna specificerades och samlades efter reformerna på enskilda individer istället för på den kollektiva bygemenskapen.

Det finns starkt stöd för att andra institutioner också behöver finnas på plats för att garantera att *property rights* får en positiv inverkan på den ekonomiska tillväxten, bland annat genom institutioner som upprätthåller trygga och transparenta regler för utbyte och avtalsenliga överenskommelser. Andra exempel är tillgång till krediter för att genomföra investeringar, en flexibel arbetsmarknad som kan allokera arbetskraften effektivt, tydliga avsättningsmarknader och tillgång till produkter för överkomliga priser.⁴⁷

2.1.1. Den tegskiftade byn

Som klargjorts ovan är den mest centrala delen i en analys baserad på *property rights* hur ägande och förfogande av resurser är organiserat. För att förstå skiftesreformernas roll utifrån *property rights* är det viktigt att först bilda sig en

---

⁴³ Ogilvie (2007), s. 651, 662–665; Beltrán (2016), s. 121.

⁴⁴ Alchian & Demsetz (1973), s. 17; Hoffman (1988), s. 253–257; Granér (2002), s. 52; Congost, Gelman & Santos (2017a), s. 2–3.

⁴⁵ Gunnarsson & Rojas (2008), s. 25–31; Ogilvie & Carus (2014), s. 29–30.

⁴⁶ Acemoglu, Johnson & Robinson (2001).

⁴⁷ Utterström (1957) Band I, s. 517; Béaur & Chevet (2013), s. 20; Ogilvie & Carus (2014), s. 436–444.

förståelse för hur ägande och förfogande av jord såg ut inom byorganisationen, dess ägoblandning och de begränsningar som är förknippade med denna.⁴⁸

Tegskifte präglades, som redan nämnts, av en komplex och långtgående ägoblandning. Vid inägorna, vilket var marken närmast byn där den uppodlade åkerjorden låg, var jorden uppsplittrad i en stor mängd långsmala tegar som var strikt fördelade i inhägnade områden (gården). Antalet gårdar – ett, två eller tre, ibland fyra – kan kopplas till olika odlingsssystem med egna rotationsprinciper och olika andelar av jorden i träda. Utanför dessa gårdar låg ängsmarker och beteshagar för boskapen. Marken bortom inägorna brukades mer extensivt och kallades utmarker och allmänningar. Utmarken var generellt den i särklass största delen av byns ägor och bestod ofta av större skogsområden som nyttjades för mulbete, ved, näver och timmer, men kunde också bestå av ängar, hagar och andra betesområden, och ibland små uppodlingar.⁴⁹

De spridda tegarna innanför gårdarna brukades enskilt och med individuell äganderätt av jordägarna med andel i byn. Trots att de brukades individuellt så var äganderätten över inägorna delvis inskränkt. Under bestämda perioder av året, bland annat när boskapen kollektivt släpptes på bete på stubbåkern eller trädesåkern i gårdet efter skörd, var den individuella förfoganderätten underställd bykollektivet.⁵⁰

Till skillnad från åkerjorden brukades utmarken ofta tillsammans av byalaget som hade gemensam förfoganderätt över området. Boskapen hölls nästan uteslutande samfällt på betes- och hagmarkerna.⁵¹ För ängsmarkerna såg praktikerna mer växlande ut. Även de kunde vara uppdelade i tegar där varje jordägare brukade sin egen ängsteg eller ligga som större skiften. Då bör de också ha slagits gemensamt av byborna och höskörden sedan delats upp efter andelen i byn.⁵²

I den tegskiftade byn hade alla jordägare delvis gemensam kontroll över och överlappande rättigheter till olika markområden och dess resurser. Det var just dessa som skapade ett ömsesidigt beroende mellan jordägarna och en stor gemensam organisering runt brukandet av jorden på inägor och utägor. Det skapade ett behov av att föra gemensam odlingsplan och kalender. Därmed togs också besluten gemensamt.⁵³

2.1.2. Kostnader och förändring av *property rights*

En annan central aspekt när man anlägger ett *property rights*-perspektiv är att analysera de olika kostnader – transaktionskostnader respektive informationskostnader – som är förknippade med att definiera, upprätthålla och kontrollera

⁴⁸ Pettersson (1983), s. 11; North (1993).

⁴⁹ Gadd (2000), s. 111–114.

⁵⁰ Pettersson (1983), s. 11–12; Gadd (2000), s. 112; Olsson (2005), s. 144.

⁵¹ Gadd (1983), s. 116; Granér (2002), s. 12.

⁵² Gadd (2000), s. 137–138.

⁵³ Pettersson (1983), s. 12–13; Hoppe (1997), s. 256.

äganderättigheter (*hur* man äger), vilket i sin tur påverkar hur resurserna nyttjas.⁵⁴ Framförallt rör det sig om förhandlingskostnader och kontrollkostnader för att upprätthålla de överenskomna reglerna för resursanvändningen. I ett tidigmodernt bysamhälle handlar det om dyrbar tid som läggs på en aktivitet som inte är livsmedelsproduktion, till exempel att komma överens med sina grannar i bystämman.⁵⁵

Det finns enligt teorin en självklar önskan att sänka dessa kostnader, i alla fall om fördelen av utformningen av äganderättigheterna börjar te sig mindre attraktiv i förhållande till kostnaderna. Detta driver den institutionella förändringen. Äganderättigheterna förändras alltså för att man vill sänka sina transaktionskostnader.⁵⁶

Forskning visar att förhandlingskostnaderna tenderar att öka ju fler individer eller grupper som är delaktiga i beslutsfattandet om hur resurserna nyttjas. Byar med få delägare och låg befolkningstäthet bör därför ha lägre kostnader för att upprätthålla samfällda markområden, än byar med många ägare. Här kan gruppens homogenitet också spela in. Om jordägare drivs av liknande värderingar och incitament är sannolikt förhandlings- och kontrollkostnaderna lägre än om det omvända råder.⁵⁷

En annan typ av kostnader är informationskostnader. För att genomdriva en förändring måste man även ha en idé om att en till synes bättre organisering av resursutnyttjandet och äganderättigheterna finns att tillgå. Kostnaderna för att nå ett hållbart och långsiktigt system för resursutnyttjande är alltså höga. Det som kännetecknar dessa kostnader är framförallt att de är processer som kan dra ut på tiden. Därför har man oftast sett exklusiva och privata rättigheter (med en enskild beslutstagare) som det mest effektiva och därmed även det minst kostsamma.⁵⁸

Synen på gemensamma resurser med överlappande äganderättigheter och höga transaktionskostnader brukar sammanfattas i *allmänningens tragedi*. Begreppet beskriver en inneboende problematik i nyttjandet av gemensamma resurser. Individer kommer så långt det är möjligt *alltid* att överutnyttja de allmänna eller gemensamt ägda resurserna på grund av osäkerheten som kommer av att resursen delas. Det är däremot aldrig den enskilde individen som förlorar på överexploateringen av resursen utan alla inom samhällen. Konsekvenserna blir att incitamenten att hushålla med och investera i samfällda resurser blir svaga.⁵⁹

---

⁵⁴ Pettersson (1983), s. 17–21.

⁵⁵ Pettersson (1983), s. 15–16; Myrdal (1996), s. 101.

⁵⁶ North (1984), s. 8–9; Granér (2002), s. 30–40.

⁵⁷ McCloskey (1975a), s. 113–115; Pettersson (1983), s. 22. Dessa resultat stöds av Ronny Petterssons studie av Hallands län där de mindre byarna med färre delägare tenderade att ha kortare skiftesprocess än de större där fler individer oftare var missnöjda med skiftesfördelningen. Pettersson (1983), kap. 7.

⁵⁸ Demsetz (1967), s. 355; Pettersson (1983), s. 20, 36.

⁵⁹ Hardin (1968).

En deterministisk aspekt av *property rights* är att antagandet om denna problematik gör att institutionella förändringar kommer att utformas, genomdrivas och verkställas mot mer välspecifierade rättigheter, där alla äganderättigheter besitts av ett ensamt subjekt. Samfällda och allmänna resurser anses otydligt definierade och ineffektiva, medan privat och enskild äganderätt till en resurs är tydligt definierad och ur denna synvinkel den mest effektiva formen av ägande. Specifika, tydliga och individuella rättigheter till en resurs minskar osäkerheten och gynnar effektiv allokering och nyttjande av resurserna.⁶⁰

Trots detta finns det omfattande forskning på hur äganderättigheter till gemensamma resurser upprätthålls under långa perioder. Effektiva och flexibla institutioner växer fram eller upprättas genom bland annat reglering och övervakning. Det finns starka argument för både de sociala och ekonomiska fördelarna med allmänna tillgångar.⁶¹

Det pågår en seglivad debatt om huruvida tegorganisationen medförde produktivitetshindrande effekter, överutnyttjande av resurser och försvagade investeringsincitament eller inte.⁶² På senare år har forskningen tenderat att lyfta fram tegskiftet som en rationell organisation som inom ramen för sin tids agrara förutsättningar och sociala struktur innebar flera effektivitetsaspekter och ett sätt att hålla nere transaktionskostnaderna.⁶³

Det finns argument som lyfter fram tegskiftet som ett sätt att maximera produktiviteten. Den heterogena jorden kunde på så vis bearbetas, besås och skördas vid rätt tillfälle för varje enskild jordlott. Arbetskraften i byn kunde på detta sätt nyttjas och fördelas optimalt. Andra har betonat jämlikhetsaspekten. De utspridda tegarna hade en riskreducerande effekt, men riskerna kunde även minska genom ändrade förutsättningar såsom till exempel tekniska förändringar. Det har även föreslagits att man med kollektiv betesdrift på utmark och stubbåkrar vann stordriftsfördelar. Å andra sidan har kritik riktats mot samtliga förslag.⁶⁴

Utifrån *property rights*-begreppet har man alltså förklarat det långlivade tegskiftets ägoblandning som ett sätt att försöka ekonomisera med transaktionskostnader. Regleringen av och tillgången till resurser från betesland, äng och åkerjord organiserades genom byorganisationens olika överlappande äganderättigheter. Detta på grund av skillnader i bland annat stordriftsfördelar och riskminimering, vilket dock med tiden blev ineffektivt.

---

⁶⁰ Furubotn & Pejovich (1972), s. 1141; Alchian & Demsetz (1973), s. 19–22; Pettersson (1983), s. 24.

⁶¹ Ostrom (2009), s. 10–11, 265–266; de Moor (2009); Beltrán (2016), s. 114.

⁶² Bland annat har man lyft fram att den samfällda organiseringen skapade tidskrävande och ineffektiva processer för att ta beslut, liksom de överlappande rättigheterna till jorden som ledde till otillräcklig dränering. Även spridningen av djursjukdomar och omöjligheten att kontrollera djuraveln under samfäll drift.

⁶³ Granér (2002), s. 39–40.

⁶⁴ McCloskey (1975a), s. 86–88, 113–115; Dahlman (1980); Fenoaltea (1991), s. 126; Nyström (2018), s. 18–22.

2.1.3. Externt förändringstryck och behov att genomföra skifte

Med *property rights*-begreppet går det också att förstå och problematisera institutionell förändring. Ändrade omständigheter skapar ett behov av att förändra eller att tydligare specificera rättigheterna till resurser. Externa faktorer kan göra att värdet på framförallt samfällda resurser ökar och därmed ökar även transaktionskostnaderna för att upprätthålla reglerna för resursutnyttjande. Det kan vara förändringar såsom befolkningstillväxt, marknadsexpansion, prisförändringar, statligt agerande samt utvecklingen av ny teknik och odlingsmetoder.⁶⁵

Vi vet att befolkningstillväxten under tidigmodern tid skapade ett behov av att utöka livsmedelsproduktionen. Det lättaste sättet att uppnå detta på var nyodling, alltså att utöka åkerarealen för spannmålsodling. Men då undergrävdes balansen mellan spannmålsodling och boskapshållning. Att hägna in inägorna i samband med ökad åkerareal innebar också ökade kostnader. Mer tid och resurser behövde läggas ner på att bygga ut och underhålla hägnaderna, liksom att ta sig till den nyodlade åkerjorden som ofta låg längre bort från bostaden än vad befintliga åkrar gjorde.⁶⁶

De ökade kostnader som nämnts ovan skapade incitament till att förändra organisationen runt markanvändningen. På så sätt argumenterar Gadd för att en långtgående nyodling innebar ett utökat behov hos jordägarna att förändra ägoblandningen och de äldre odlingsystemen. Detta medförde i sin tur att det blev mer attraktivt att genomföra skifte. Högre press på resurserna och tillväxten av marknader skapade även behov av tydligare *property rights*.⁶⁷

2.1.4. Skifte och makten över markanvändningen

I teorin skulle man kunna förvänta sig att nyodlingen ökade transaktionskostnaderna genom att den rubbade balansen för att bedriva ett effektivt jordbruk inom ramen för tegsystemet.

Utifrån *property rights* innebär specifika, tydliga och individuella rättigheter till en resurs att osäkerheten minskar. Det gynnar i sin tur effektiv allokering och nyttjande av resurserna.⁶⁸ Genom att stärka jordägarnas individuella beslutsfattande över markresurserna kunde de själva svara på marknadens prisförändringar. Transaktionskostnaderna för att förändra markanvändningen sänktes. Man bar kostnaden själv men fick också åtnjuta vinsten själv.⁶⁹

---

⁶⁵ Alchian & Demsetz (1973), s. 19–22. Befolkningstillväxt, järnbruketablering och kommersialisering satte press på de överlappande äganderätsstrukturerna över de samfällda utmarkerna i Värmland under 1600- och 1700-talen. Successivt omvandlades äganderättigheterna över dessa samhälver till mer exklusiva, väldefinierade och avgränsade. Granér (2002), s. 223–224.

⁶⁶ North (1984), s. 12; Gadd (2005b), 76–79.

⁶⁷ Utterström (1957) Band I, s. 532; Gadd (1983), s. 16, 241; Kardell (2004), s. 218–219; Gadd (2005b), 76–79.

⁶⁸ Furubotn & Pejovich (1972), s. 1141; Myrdal (1996), s. 101.

⁶⁹ Hopcraft (1999), s. 7–9; Ogilvie & Carus (2014), s. 438.

Det är en väletablerad uppfattning att omvandlingen av den tidigmoderna jordbruksekonomin till ett framväxande marknadssamhälle innebar en förskjutning till mer specificerade och exklusiva äganderättigheter till resurser. Det är i denna kontext som skiftesreformerna har kommit att tillskrivas en enorm betydelse för moderniseringsprocessen och den agrara revolutionen.

Med storskifte kunde transportkostnader mellan de olika tegarna sänkas. När samägda utmarker storskiftades i slättbygder innebar det ofta en uppdelning och en individualisering av tidigare samfällt kontrollerade äganderättigheter. I och med detta fick den enskilde bonden exklusiv rätt till bland annat det kostsamma bränslet och till timmer.⁷⁰ Storskifte innebar även en uppdelning och en individualisering av markanvändningen av den ofta samägda ängsmarken. På så sätt går det att argumentera för att även storskiftet innebar ett viktigt steg för att specificera *property rights*, eftersom det främst var ängsmarken som nyodlades. Kostnaderna, framförallt för att upprätthålla och fördela de gemensamma resurserna, sänktes.⁷¹

Med enskifte och laga skifte upphörde ägoblandningen och de överlappande rättigheterna till markområden. Alla äganderättigheter till ett markstycke eller en resurs samlades hos en individ. Det enskilt starkaste incitamentet att optimera jorden och öka produktiviteten var att förfoganderätten över jorden blev exklusiv.

Med storskifte, enskifte och laga skifte förändrades den institutionella strukturen för resursanvändningen. Skiftesreformerna innebar att tegsystemets ägoblandning omvandlades från en större mängd komplexa, otydligt definierade och överlappande förfoganderättigheter underställda ett bykollektiv. Rättigheterna att bruka ett stycke mark blev tydligt definierade och exklusiva då de samlades på enskilda jordägare. Det innebar att jordägarna fick möjlighet att ta självständiga beslut rörande markanvändningen och hur de skulle disponera och nyttja sin mark.

2.1.5. *Property rights* och de uppländska skiftena

Utifrån ovanstående diskussion har jag velat belysa den centrala betydelsen som skiftesreformerna tillskrivits för den agrara omvandlingen. Teorin om *property rights* är i denna avhandling en utgångspunkt i förståelsen av skiftesreformernas betydelse. Med skiftesreformerna skapades nya förutsättningar för jordägare att agera i relation dels till jorden, dels till marknadssignaler. Skiftena var ett juridiskt verktyg för att omvandla ett splittrat ägande till ett samlat. På så sätt uppkom en ny uppsättning *property rights*, vilka skapade nya förutsättningar för att bedriva jordbruk. Det finns i forskningen en stark tendens till att se ett kausalt samband mellan skiftesreformerna och de mer

---

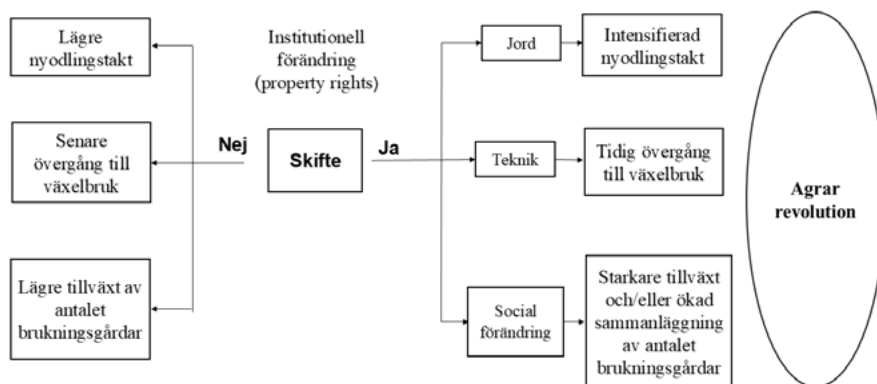
⁷⁰ Olai (1983); Pettersson (1983).

⁷¹ Morell (2022), s. 126–129, 136.

materiella faktorer som utgjorde *den agrara revolutionen* och den tillväxt som förknippas med denna process.

Idén om ett kausalt samband mellan skiften och den agrara revolutionen är en utgångspunkt för denna undersökning (se Figur 2.1).

Figur 2.1. Flödesschema över hur förändringen av *property rights* är tänkt att påverka jordbruksomvandlingen

Jag undersöker om tre av den agrara revolutionens centrala faktorer – nyodling, växelbruk och antalet brukningsgårdar – hade någon koppling till genomförandet av skiften i de uppländska byarna. Mer specifikt om nyodlingen respektive växelbruket ökade efter ett skifte, som teorin antyder. Förändringen av antalet brukningsgårdar är mer öppen, men även här antyder teorin att det borde ske en förändring efter skiften vare sig det handlade om en ökning eller minskning av antalet brukningsgårdar. En metod för att kunna svara på frågorna om detta är att jämföra utvecklingen mellan byar som genomgick ett eller flera skiften och byar som inte skiftades.

I nästa avsnitt följer ett tredelat forskningsläge där jag redogör för vad vi vet om de faktorer som skall undersökas – nyodling, växelbruk och antalet brukningsgårdar. Forskningen om dessa faktorer har genomförts utifrån flera olika perspektiv och syften under en längre tid. I diskussionen kring forskningsläget kommer *property rights* således inte att diskuteras systematiskt utan ligger till grund för betydelsen och förståelsen av skiftesreformerna.

2.2. Forskningen om nyodling

Det är väl belagt att nyodling, bearbetning och uppodling av tidigare oplöjd mark till åkerjord var en utmärkande faktor i den agrara omvandlingen i

Sverige under 1700- och 1800-talen. Morell sammanfattar den svenska forskningens syn på nyodlingen genom följande citat:

Den viktigaste faktorn bakom produktionsökningen i det svenska jordbruket under 1700- och 1800-talet, och under den agrara revolutionen i Sverige, var nyodlingen.⁷²

Denna uppfattning har lett till att svenska forskare har kartlagt åkerjordens expansion i olika regioner med en alldeles särskild frenesi under de senaste 100 åren. Sådillvida sällar sig detta arbete till ett redan befintligt och etablerat forskningsläge.

Majoriteten av nyodlingsforskningen har bedrivits utifrån syftet att antingen kartlägga den agrara utvecklingen i ett mindre område eller en region, eller att skapa produktionskattningar där data aggregerats på läns- eller riksnivå. Källmaterialet som har använts har ofta varit lantmäteriets skiftesakter, men få studier har haft som syfte att kartlägga nyodlingen i relation till skiftesreformerna i sig. Ännu mera sällan har oskiftade byar eller områden relaterats och jämförts med de skiftade.⁷³ Nyodlingens relation till skiftesreformerna har till mångt och mycket antagits snarare än bevisats.

Nyodlingen är självfallet en process som pågått sedan det stationära jordbruket uppkom, och historien präglas av kortare eller längre perioder av uppodling och igenläggning av åkerjord till gräsmark. Det är således inte enbart en process som ska relateras till skiftesreformerna. Men en central aspekt av den agrara revolutionen var att nyodlingen intensifierades.

En anledning till nyodlingens framträdande position i det svenska forskningsläget är att nyodlingen i Sverige var exceptionell i ett internationellt perspektiv. Den odlade arealen ökade med ca 110 procent i västra och centrala Europa under perioden 1700–1870. I England utökades åkerjorden måttligt med en utökning på ungefär en sjättedel under perioden 1800–1870, med reservation för att det inom detta rymms lokala och regionala variationer. I det tätbefolkade Nederländerna utökades åkerarealen i princip inte alls under samma tid. I Sverige ökade åkerjorden med nästan 250 procent 1700–1870. I många regioner och enskilda byar ökade åkerarealerna med mer än 300 procent och detta skapade självfallet nya förutsättningar för att öka jordbruksproduktionen.⁷⁴

Anledningarna till den kraftiga nyodlingen i Sverige var åtskilliga. För det första fanns det expansionsutrymme; stora arealer fanns att tillgå för en befolkning som inte var särskilt stor. När befolkningen började växa från och

---

⁷² Morell (2022), s. 61.

⁷³ Generell kartläggning: Hannerberg (1941); Isacson (1979); Gadd (1983), i relation till skiftesstudier: Olai (1983 & 1987); Ydborn (1984); Svensson (2005); Wiking-Faria (2009), aggregerade produktionsserier Andersson Palm (2012); Hallberg et al. (2021); Morell (2022), jämförande perspektiv: Olsson & Svensson (2010); Nyström & Hallberg (2018); Lazuka et al. (2023)

⁷⁴ Isacson (1979), s. 81–83; Gadd (2005a), s. 52; Gadd (2000), s. 231–234; Whyte (2006), s. 243; Wiking-Faria (2009), s. 134–140; Hallberg et al. (2021), s. 92.

med 1500-talet, och med tilltagande kraft under 1700-talet, krävdes det nyodling för att upprätthålla befolkningstillväxten. Denna utveckling ledde till vad som kommit att kallas *Vertreibung*, det vill säga åkerbrukets expansion på bekostnad av boskaphållningen. Vegetabilisk produktion krävde en betydligt högre arbetsinsats men beräknades ge nästan tio gånger fler kalorier per ytenhet än animalisk produktion. Med befolkningstillväxten tillkom incitament, men kanske främst arbetskraften, att mobilisera investeringsarbeten som nyodling i stor skala. För det andra bidrog den långsiktiga prisstegringen på spannmål till incitament till nyodling och för det tredje innebar grundskatternas regression under 1700-talet att skatte- och kronobönderna stimulerades att nyodla eftersom det fanns större utrymme att behålla ett överskott.

Forskningen har således lyft fram både institutionella förutsättningar och förändringar och framväxten av marknader och prisförändringar som betydelsefulla för processen i stort. Skiftesreformerna har setts som kronan på verket, men inte den enda anledningen till åkerexpansionen.⁷⁵

2.2.1. Nyodling och arealproduktivitet

I följande stycke kommer jag att lyfta fram nyodlingen som en viktig del av den agrara revolutionen. I inledningen definierar jag den agrara revolutionen som en process av (relativt) snabb teknisk och organisatorisk omvandling av jordbruket, vilket resulterade i en kraftig produktions- och produktivitetsökning. Detta ledde i förlängningen till en befolkningstillväxt och en arbetsdelning som föregick och var förutsättningen för en industriell revolution.

Nyodlingen och växelbruket har länge setts som centrala aspekter av den agrara revolutionen i Sverige för att de innebar en intensifiering av markanvändningen.

Produktionsfaktorer

För att utvinna produktion från jorden krävs en process där produktionsfaktorer såsom jord, arbete och kapital (redskapsteknik, utbildning et cetera) kombineras. Rent praktiskt kan man säga att jordbruksproduktionen först och främst är beroende av arealen jord som brukas, med vilken teknik den brukas, effektiviteten av de djur och växter som nyttjas samt priserna på dessa.⁷⁶ Utöver det människan tillför jorden i form av arbete och kapital så har jorden själv även egenskaper såsom jordmån, topografi, dränering, värme, kvävehalt och dylikt som påverkar dess produktionsförmåga för olika grödor.

Man brukar mena att den agrara revolutionen var en effekt av att insatserna av samtliga produktionsfaktorer – jord, arbete och kapital – ökade och att detta allt mer medierades genom marknaden. Man började producera mer (i detta

---

⁷⁵ Heckscher (1949) Band II:I, s. 188, 238–239; Utterström (1957) Band I, s. 717; Gadd (1983), s. 23; Magnusson (1997), s. 43.

⁷⁶ Broadberry & Campbell (2015), s. 46.

fall livsmedel) under en given tidsperiod eller med givna resurser, och därigenom ökade produktiviteten. Inom agrarhistorisk forskning särskiljer man ofta på begreppen arbetsproduktivitet och arealproduktivitet. Arealproduktivitet definieras som produktion per insatt arealenhet, oftast per insatt areal jord. Arbetsproduktivitet definieras istället som produktion per insatt arbetsinsats, till exempel arbetad timme.⁷⁷

Om arbets- och kapitalinsatsen ökar och jorden kan bearbetas intensivare och effektiviseras så stiger även arealproduktiviteten. Om kapitalinsatsen ökar och investeras i arbetskraftsbesparande teknik eller organisation kan mer jord bearbetas med samma arbetsmängd, vilket leder till ökad arbetsproduktivitet. På så sätt kan mängden bearbetad jord öka utan att mängden arbete ökar.⁷⁸

Nyodling och omvandlingen av ängsmark

Vid nyodling utökas arealen åkerjord vilket i sin tur leder till en ökad produktion. Man kan i praktiken beså och ta ut en större skörd från större arealer jord under förutsättning att utsäde, gödsel och arbetskraft kan uppbådas i takt med de expanderande åkerarealerna. Men nyodlingens relation till begreppet produktivitet är mer omtvistat.

Nyodlingen ansågs länge problematisk eftersom man förknippade den med Ricardos lag om avtagande marginalavkastning. Man utgick från att den bästa och bördigaste jorden var den som redan tidigare bearbetats och brukats. Nyodlingen ägde främst rum på sämre och tidigare outnyttjad mark. På så sätt innebar nyodlingen en sjunkande arealavkastning i genomsnitt, därför att varje ytterligare enhet åkerjord gav allt mindre avkastningsökning per tillförd hektar, om andra produktionsfaktorer hölls konstanta. Jorden gav således allt mindre i förhållande till nedlagt kapital och disponerad arbetskraft. Detta innebär i förlängningen att nyodling leder till sjunkande arealproduktivitet, om inte mer arbetskraft eller kapital per hektar kan uppbådas i samband med nyodlingen.⁷⁹

En kritik av detta har varit att det inte nödvändigtvis behöver vara den bästa jorden som odlades upp först utan den jord som enklast gick att dränera och röja. Ibland är det inte möjligt att odla upp de bästa jordarna på slätter och i dalgångar förrän det tekniska, organisatoriska samt befolkningsmässiga trycket finns. Det kan vara en fråga om arbetskraftsutbud men också en fråga om kostnader. Uppodling eller nyodling sker när det ekonomiska värdet i att odla upp jord är tillräckligt högt för att genomföra och rättfärdiga arbetsinsatsen eller att teknologi utvecklats som gör det möjligt att odla upp effektivare.⁸⁰

Flera forskare har även poängterat att produktionsfaktorn jord inte är synonymt med åkerjord. De traditionella odlingsystemen var känsliga ekologiska

⁷⁷ Magnusson (1997), s. 183–186; Allen (2004), s. 103–107; Béaur & Chevet (2013), s. 20; Morell (2022), s. 88–89.

⁷⁸ Hatcher & Bailey (2001), s. 127–128.

⁷⁹ Ricardo (1821/2009), s. 35–36; Heckscher (1949), Band II:I, s. 191–192.

⁸⁰ Utterström (1957) Band I, s. 452–453; Boserup (1965), s. 11–18.

system där all jord (alla markslag) brukades i en helhet. Ofta är det den uppodlade jorden (åkerjorden) och hur ofta den bearbetas som hamnar i fokus när man pratar om arealproduktivitet, men man får inte glömma bort att även de andra marktyperna såsom träda, ängs- och betesmarker var centrala delar av jordbrukssystemet. Arealproduktivitet utifrån denna förståelse innebär inte bara en ökning av avkastningen per hektar för enskilda grödor utan begreppet innesluter även hela avkastningen från den totala arealen jordbruksmark som innefattar alla markslag. Enligt detta synsätt blir produktionsfaktorn jord, inklusive åkerjorden, en konstant.⁸¹

Mats Morell menar att nyodling inte bör ses som tillskott av produktionsfaktorn land, utan som en intensifiering, tillförsel av produktionsfaktorerna arbete och kapital till en given markresurs.⁸² Åker, äng, träda och utmark kan ses som uttryck för olika grader av intensitet i markanvändningen. Ängs- och betesmarker bearbetades i mindre grad då de primärt brukades extensivt för att producera kreatursfoder i form av hö. I förhållande till den mer intensivt brukade åkerjorden som krävde mer kapital och större arbetsinsats per ytenhet hade ängsmarken en relativt låg avkastning.⁸³

När ängs- och betesmarker omvandlas till åkerjord krävs först stora arbetsinsatser för att bryta jorden, sedan krävs det arbetsinsatser årligen för bearbetning i form av gödning, plöjning (ibland flera gånger per år), harvning et cetera för att producera livsmedelsprodukter.⁸⁴ Nyodlingen innebar således att arealproduktiviteten ökade. Med nyodling skedde en intensifiering av markanvändningen för att öka avkastningen av spannmål.⁸⁵

2.2.2. Regionala skillnader i nyodlingen

Nyodlingen ägde rum med olika omfattning runt om i Sverige, men det fanns även stora lokala skillnader inom landets olika regioner. När det gäller området norr om Dalälven vet vi att By socken i Dalarna utökade sin åkerareal med 325 procent under perioden 1750–1850. I Ljusdals socken under perioden 1640–1780 ägde en kraftig nyodling rum på 150–400 procent, både på inägor och utmark.⁸⁶

I Västsverige ökade åkerarealen kraftigt under den första halvan av 1800-talet. I Dala pastorat i Falbygden ökade åkerarealen med 165 procent mellan 1700–1865. I Skaraborgs läns slättbygd med 80 procent, men med 180 procent

---

⁸¹ Boserup (1965), s. 13–14; Gadd (1998), s. 90–91; Morell (2022), s. 251. Det finns emellertid exempel på arealökningar där åkerjorden inte bör ses som en konstant utan där den faktiskt utökas, till exempel vid torrläggings- och sjösänkingsprojekt. I Uppsala län genomfördes 34 sådana projekt under 1800-talet, varav 15 ägde rum före 1870-talet. SMHI (1995), s. 89–90 (Uppsala län).

⁸² Morell (2022), s. 89.

⁸³ Gadd (1983), s. 23.

⁸⁴ Nyström (1998a), s. 236–237; Wiking-Faria (2009), s. 77–78.

⁸⁵ Morell (2022), s. 250–251.

⁸⁶ Bodvall (1959), s. 138, 193, 200; Isacson (1979), s. 63, 81, 201.

i skogsbygden mellan 1756–1850. I Halland var nyodlingen relativt obetydlig under stora delar av 1700-talet, men ökade dramatiskt från sent 1700-tal fram till 1880-talet, på vissa håll med 317 procent. I Skåne var nyodlingen i slättbygden (Oxie och Skytts härader) under perioden 1671–1909 mellan 72 och 64 procent. Mycket tyder på att den kraftigaste ökningen ägde rum under 1800-talets första hälft. I Hög socken ökade nyodlingstakten från 0,82 procent per år fram till tiden för enskifte 1804, därefter med 1,85 procent årligen fram till 1828.⁸⁷

För östra Mellansverige har studier visat att området hade en hög uppodlingsgrad redan på 1600-talet. Från och med 1600-talet ökade åkerarealen i enskilda socknar med ungefär 30 procent fram till ca 1775. Därefter ökade åkerarealen ytterligare, på bekostnad av ängsmarken på inägorna. I Närke ökade åkerarealen med 29 procent mellan 1630 och 1690, och med ytterligare 36 procent fram till ca 1780, därefter betydligt starkare. För perioden 1700–1865 var ökningen ungefär 270 procent.⁸⁸ På Ängsö i Mälaren ökade åkerarealen 1692–1907 med över 200 procent.⁸⁹

Produktionsskattningar för Uppsala län från 1600-talet och framåt visar att åkerarealen 1630–1690 ökade från ca 43 000 till 49 000 hektar. Ungefär 0,26 procent per år, från 1690 till tiden för storskifte (medianår 1767) ökade åkerarealen ytterligare från 49 000 till 57 000 hektar, ungefär 0,22 procent per år. Därefter följde en period av åkerarealstillväxt fram till 1900 på 137 procent, ca 0,79 procent per år, med en tydlig acceleration från 1820 samt en topp 1862–1879. Tillväxten i de två nordliga häraderna Örbyhus och Olands var starkast, med 203 respektive 234 procent.⁹⁰ I de centrala och sydligare häraderna var nyodlingen lägre med ett medelvärde på 121 procent.⁹¹

Utifrån forskningsläget är det tydligt att olika bygder hade olika geografiska förutsättningar. Ett återkommande mönster är att nyodlingen var starkare i skogsbygder än i slättbygder. Det finns också tydliga tidsförskjutningar för nyodlingens kulmen.

2.2.3. Skiftenas betydelse för nyodlingen

Tidigare forskning har visat att åkerjorden utökades under hela 1700-talet. Men den intensifiering av nyodlingstakten som ägde rum från och med 1800-talets intåg har antagits ske i samband med storskiftet. Birgitta Olais

⁸⁷ Weibull (1923), s. 86–88; Winberg (1975), s. 90–97; Gadd (1983), s. 98–107; Ydborn (1984), s. 98–99, 114–115; Gadd (2000), s. 231–233; Olsson (2005), s. 127–139; Wiking-Faria (2009), s. 137–142.

⁸⁸ Hannerberg (1941), s. 30, 179.

⁸⁹ Samuelsson (2004), s. 150–151.

⁹⁰ Morell (2022), s. 400, se Tabell 6.3 samt Tabell 6.4. Andersson Palm redovisar utifrån sin produktionsskattning en ökning med 0,34 procent 1640–1690 för Uppsala län. Lindes skattning för 1750 visar en svag minskning 1690–1767. Men att det skulle skett en minskning av åkerarealen under perioden är högst otroligt.

⁹¹ Göranson (1977), s. 29.

sockenstudie över Ekebyborna i Östergötland har utgjort ett viktigt bidrag till förståelsen för storskiftets roll i denna process. Studien visar att vid tidpunkten för storskifte (1749–1826) hade i princip all jord som lämpade sig för åker odlats upp inom det traditionella odlingssystemet. Olai menar att möjligheterna att konsolidera tegarna genom storskifte erbjöd en ny möjlighet som för- enklade nyodling och därigenom en produktionsökning.⁹²

Konsolideringen av tegar vid storskifte (1749–1826) ska alltså ha gjort det lättare rent praktiskt att nyodla, både på inägor och på utmark. Ängstegarna samlades och blev färre till antalet, samtidigt som de då blev större och mer enhetliga arealer. Ofta, men inte alltid, innebar storskiftet att ängsmarken delades upp och kunde brukas individuellt. Storskifte av utmarken innebar en uppdelning av skogen på de enskilda hemmanen vilket öppnade upp för individuella beslut om nyodling på dessa marker.⁹³

Efter storskifte odlades de äldsta och bästa ängsmarkerna på inägorna upp. Vid tidpunkten för storskifte utgjorde dessa ca 30–40 procent av inägorna och vid tiden för laga skifte utgjorde de bara ca 10 procent. Olai lyfter fram storskiftet som ett viktigt steg i att utöka expansionsutrymmet för nyodling och intensifiera markanvändningen vid befolkningstillväxt, inom ramen för de traditionella odlingssystemen.⁹⁴ Om nyodlingsutvecklingen såg annorlunda ut i oskiftade byar vet vi inget om utifrån Olais studie. Det är således möjligt att det rör sig om ett generellt nyodlingsmönster i området.

Under 1800-talets lopp intensifierades nyodlingen sedan ytterligare i Sverige. Antagandet har länge varit att det var i samband med enskifte och laga skifte (1807–1900). Dels innebar utflyttningarna av gårdar från bykärnan till nyfördelade marker att tidigare ouppodlad mark såsom ängar, hagar och gränserna mot utmarkerna behövde läggas under plog. De brukningsgårdar som fick mindre åker och mycket äng tilldelat vid enskiftet och laga skiftet var tvungna att nyodla för att snabbt återuppnå sin ursprungliga produktionsnivå.⁹⁵ Även uppdelningen av skogsmarken och allmänningsarna resulterade i jord som plötsligt kunde nyttjas friare. Stigande jord- och spannmålspris stimulerade enskilda jordägare att nyodla efter skiftet. Institutionella hinder för nyodlingen undanröjdes med individualiseringen av markanvändningen och jordägarna fick möjlighet att intensifiera markanvändningen och nyodla ännu mer.⁹⁶

Det är framförallt studier av Skåne som har betonat enskiftesreformerna som centrala för den areal-, produktions- och produktivitetstillväxt som ägde rum under 1800-talets första decennier. Enskiftena följdes raskt av en övergång till växelbruk med vicker som foderväxt och en kraftig nyodling. Olsson & Svenssons studie visar utifrån tiondeuppgifter och ett tydligt institutionellt

---

⁹² Olai (1983), s. 68–77.

⁹³ Olai (1983), s. 141–142; Gadd (1983), s. 223.

⁹⁴ Olai (1983), s. 142, 226–231, 263.

⁹⁵ Dahl (1942), s. 187–189, 211; Heckscher (1949), Band II:I, s. 236–240; Olai (1983), s. 100.

⁹⁶ Herlitz (1974), s. 300–331; Olai (1983), s. 101, 151, 229; Gadd (1983), s. 223–224; Pettersson (1983), s. 58; Hoppe (1997) s. 256.

perspektiv att självägande skattebönder producerade mer per areal än krono- och frälsebönder, men också att enskiftade byar hade 17 procent högre produktion än oskiftade byar. Senare studier har ytterligare förstärkt dessa resultat och betonat skiftesreformernas betydelse för produktion och produktivitet.⁹⁷

För Västsverige har skiftenas betydelse för nyodling och produktion emellertid tonats ner av nyare forskning. För Halland har Wiking-Faria lyft fram expansionsmöjligheterna inom tegsystemet och den självägande bondens handlingsmöjligheter som den mest centrala faktorn i utvecklingen, snarare än skiftesreformerna.⁹⁸

Nyström & Hallberg undersöker genom bouppteckningar skiftenas effekt på den agrara utvecklingen i slättbygden i Västergötland genom att jämföra skiftade och oskiftade byars produktionsförutsättningar. Perspektivet kan inte sägas vara något annat än institutionellt och undersökningen visar att utsädesuppgifter för byarna inte uppvisar någon större skillnad fram till 1850-talet. Därefter uppstod en skillnad där de skiftade byarna nyodlade i ökad takt. Författarna föreslår att det var den explosionsartade exporten av havre till Storbritannien liksom Krimkriget som stimulerade till redskaps- och systemförändringar inom jordbruket 1850–1870. Tegsystemet fortsatte att vara ekonomiskt rationellt fram till dess, men skiftet innebar en institutionell fördel.⁹⁹

Ytterst få undersökningar jämför utvecklingen i skiftade och oskiftade byar. Istället har det varit vanligare att jämföra skattebönder och frälsebönder, med utgångspunkt i skillnaden mellan dessa grupper i fråga om ägande- och förfoganderätt. I dessa studier såg man en högre grad av nyodling efter skiften hos skattebönderna än hos frälsebönderna, något som tyder på vikten av incitament kopplade till *property rights*.¹⁰⁰

Utgångspunkten att nyodlingen ökade som en konsekvens av skiftesreformerna och framförallt de radikala skiftena (enskifte och laga skifte), bekräftas således genom nyare forskning på Skåne där jämförelser gjorts med oskiftade byar. I Västsverige har jämförelser mellan skiftade och oskiftade byar visat att skillnaden i nyodlingstakt mellan dessa två typer av byar var obetydlig fram till 1850–1860-talen och därmed kan skiftenas betydelse i processen ifrågasättas. Övriga studier saknar ett jämförande perspektiv och således vet vi inte om det var någon skillnad mellan skiftade och oskiftade byar.

Utifrån forskningsläget blir det tydligt att skiftenas betydelse för nyodlingen är långtifrån fastställd. Undersökningar av olika regioner har gett olika svar på frågan. Mycket tyder på att specifika regionala förutsättningar var betydelsefulla för utfallet av de institutionella förändringar av *property rights*

---

⁹⁷ Olsson (2005), s. 138–139; Olsson & Svensson (2010), s. 293–294, 297; Bohman (2017), s. 181–182; Lazuka et al. (2023).

⁹⁸ Wiking Faria (2009), s. 268–273, 333–340.

⁹⁹ Nyström & Hallberg (2018), s. 101–103; Nyström (2018) 18–21.

¹⁰⁰ Herlitz (1974), s. 354–362; Winberg (1975), s. 177–178; Fridlitzius (1979), s. 9; Olsson & Svensson (2010), s. 289–291.

som skiftena innebar. Inom regionerna förekom även stora lokala variationer i nyodlingsmönstret.

Centralt för denna avhandling är därför att undersöka nyodlingstakten i byar som genomgått skifte och jämföra med de som inte gjorde det. En undersökning av skiftesreformernas betydelse för nyodlingstakten i Uppsala län är intressant eftersom området präglas av andra utvecklingsmönster än Syd- och Västsverige.

2.3. Forskningen om växelbruk

Den andra faktorn som undersöks och diskuteras i förhållande till skiftesreformerna är övergången till ett nytt odlingssystem: växelbruket. De traditionella odlingssystemen ensäde, tvåsäde och tresäde roterade mellan träde och säde, det vill säga mellan vila och sådd. I Uppsala län var tvåsädessystemet dominerande. Detta innebar i sin idealtyp att åkerjorden var uppdelad i två separata gårdar, ett trädesgård och ett sädesgård som vartannat år växlande låg i träda medan den andra hälften besåddes med spannmål. Foderproduktionen ägde rum på ängsmarken som årligen slogs för hö. I detta system odlades huvudsakligen stråsäd på åkern, kanske även lite lin, hampa och ärtor. Det var primärt de små kålgårdarna som nyttjades till andra grödor, bland annat kål och rotfrukter för hushållsbehov.¹⁰¹

Växelbruk är istället ett rotationssystem där huvudkännetecknet är att man sår in foderväxter (vall- och baljväxter) i åkerjorden, som en del av växtföljden. I bland annat den nederländska, den brittiska, och den svenska forskningen har växelbruket av flera forskare lyfts fram som avgörande för en produktionsstillväxt och en ökad hektaravkastning inom jordbruket. För vissa har växelbruket fått representera den agrara revolutionens centrala faktor, eller varit kulmen i den agrara revolutionsprocessen. Växelbruket hade främst tre fördelar som vida överträffade de äldre odlingssystemen och främjade jordbruksproduktionen. Först och främst innebar växelbruket nya rotationer. Genom att rotera växternas placering från år till år i en viss följd kunde man undvika att utarma jorden och minska risken för sjukdomar. För det andra innebar de nya grödorna (baljväxterna) att näringshalten i jorden, framförallt kväve och fosfor, kunde upprätthållas. För det tredje innebar det en kvalitativ foderproduktion (vallväxterna) åt boskapen. Med övergången till växelbruk kunde man hålla fler djur. Vallodlingen ska ha gett mellan två och en halv till tre gånger så mycket som den naturliga ängen.¹⁰²

Odling av foderväxter och kvävebindande grödor ersatte därmed ängen och trädans funktion i de traditionella odlingssystemen. På så sätt minskade

---

¹⁰¹ Gadd (2000), s. 131–133.

¹⁰² Allen (1992), s. 125–129; Emanuelsson (1997), s. 47–51; Overton (1996), s. 193–195; Gadd (1998), s. 90; Olsson (2005), s. 135.

spannmålens andel av den odlade ytan i relation till de nya grödorna. Både växtföljderna och växtslagens relationer förändrades.¹⁰³

I Sverige var det en sjuårig rotation som fick störst genomslag, men andelen vallodling varierade stort beroende på bygd och behov. Det finns flera lokala och regionala variationer (Figur 2.2).¹⁰⁴

Figur 2.2. Principskiss över tvåsädssystemet och en sjuårig växelbruksrotation

Tvåsädet i Mälardalen:

1. Träda
2. Råg (och en viss del korn)

Exempel växelbruk, sjuårigt:

1. Träda
2. Råg
3. Vallväxter
4. Vallväxter
5. Havre
6. Havre
7. Potatis

2.3.1. Växelbruket och produktivitet

Det tidigmoderna jordbruket med dess traditionella odlingssystem byggde på en skör balans mellan åkerbruket och de foderproducerande markerna, vilket brukar illustreras med talesättet ”äng är åkers moder”. Denna balans rubbades av de stora nyodlingarna. Nyodlingen av ängs- och hagmark minskade de foderproducerande arealerna och möjligheten att hålla dragdjur och producera gödsel till åkerbruket. Även om åkern kunde ge foder i form av halm och bete på trädan så vägde det inte upp ängsmarkernas vinterhö och hagarnas gräsbete. Med mindre gödsel och expanderande åkerareal riskerade hektarskördarna att minska på grund av näringsbrist då större åkerareal krävde mer gödsel och dragare för bearbetning. En problematik som Carl Johan Gadd har kallat ”nyodlingens dilemma” uppkom, vilket innebar en låsning i de tre traditionella odlingssystemen.¹⁰⁵

Möjligheten att frångå denna sköra balans har länge kopplats till övergången till ett annat odlingssystem, nämligen växelbruket. Vid en övergång från tvåsåde till växelbruk så lösgjordes stora arealer av träda (extensivt

¹⁰³ Havinden (1961), s. 73–83; Gadd (1983), s. 227–232; Overton (1996), s. 116–120.

¹⁰⁴ Lägnert (1955) Del I, s. 114; Ulväng (2001), s. 19; Wiking-Faria (2009), s. 176.

¹⁰⁵ Gadd (1983), s. 16.

nyttjad jord) liksom den sista ängsmarken (extensivt nyttjad mark) som kunde odlas upp. Dessa marktyper kunde nu uppodlas utan risk för nyodlingens dilemma, eftersom foderproduktionen flyttade från ängsmarken till åkerjorden. Trädan och naturängarna tappade alltså sin betydelse när ängsmarkerna istället plöjdes upp och började brukas mer intensivt genom foderodling.¹⁰⁶

Arealproduktiviteten kunde höjas genom intensivare odlingsmetoder och införandet av grödor som gav högre avkastning per hektar. Ett exempel är potatisen. Korntalet ökade genom rationella växtföljder. Genom en övergång till grödor såsom klöver och rovor vilka tillförde jorden kväve kunde näringsnivån i jorden upprätthållas och trädan odlas upp. Fodervallarna innebar en betydande ökning av både sädes- och foderproduktion per hektar åker. Trädesjorden, liksom ängsmarken, kan ses som en resurs som plötsligt gick att nyttja mer intensivt.¹⁰⁷

Fram till de nya tekniska landvinningarna mot slutet av 1800-talet var växelbruket tillsammans med nyodlingarna och skiftena de i särklass största investeringarna en jordbrukare kunde genomföra. Jorden behövde omvandlas och hägnas om, i somliga fall täckdikas, nytt utsäde behövde köpas in och med introduktionen av nya grödor var ett visst bortfall av inkomst under de första åren att vänta. Både kapital- och arbetsinsatsen var således stor. I kontrast till de mindre gårdarna hade storjordbruket råd att experimentera. Större gårdar och herrgårdar med deras större ekonomiska resurser och tillgång till arbetskraft hade bättre förutsättningar att kunna avstå från säd på vissa ytor av åkern.¹⁰⁸

2.3.2. Växelbruk, lindbruk och cirkulationsjord

Införandet av växelbruk i länder som Italien, Nederländerna och England skedde på sina håll redan på 1600–1700-talen, men på bred front slog växelbruket igenom i Europa under 1800-talets första decennier. Mycket tyder på att det var områden (städer eller länder) med en hög befolkningstäthet och ett högt tryck på resursutnyttjandet som tenderade att introducera växelbruket först. I mer avlägsna områden med sämre transporter och långt till konsumtionscentra var kostnaderna högre och incitamenten inte lika starka att lägga om till ett nytt odlingssystem.¹⁰⁹

En föregångare till växelbruket i Sverige var det så kallade lindbruket eller koppelbruket i Bergslagen under 1700-talet. Medan växelbruket innebar en medveten och kontrollerad rotation av olika grödor på hela åkerytan så innebar koppelbruket att man ömsom nyttjade delar av åkerjorden till åker, obearbetad träda och ängsmark. Delar av åkerjorden fick genom självsädd växa igen till

¹⁰⁶ Broadberry & Campbell (2015), s. 78–79.

¹⁰⁷ Olsson (2005), s. 127; Wiking-Faria (2009), s. 176; Broadberry & Campbell (2015), s. 77–79.

¹⁰⁸ Wiking-Faria (2009), s. 335; Morell & Söderhäll (2019), s. 328.

¹⁰⁹ Lägnert (1955) Del I, s. 15–19, 36–39; Slicher van Bath (1963), s. 239–248; Bairoch (1973), s. 460; Overton (1996), s. 116–117; Cserhalmi (2002), s. 132–133.

ängsmark för att öka höproduktionen under en period av 12–14 år. Framförallt har en efterfrågan på drag- och transportdjur till bergsbruket setts som incitament till att lägga om till detta system. I sydöstra Dalarna utvecklades koppelbruket sedermera till ett fullskaligt växelbruk under 1870-talet.¹¹⁰

I Hälsingland och Ångermanland fanns de så kallade svaljordarna. Även detta var ett lindbruk med separat cirkulation från gärdssystemet. Vall låg under några år för att sedan beredas och besås med lin, för att sedan bära vårsäd innan den återigen blev vall.¹¹¹

Källmaterialet som till stor del har fått ligga till grund för vår kunskap om odlingssystemens förändring och växelbrukets intåg är de rapporter och omdömen om jordbruket som lämnades in av kronofogdar och kronolänsmän under 1800-talet. Ett samtida begrepp som ofta nyttjas i dessa rapporter är termen *cirkulationsjord*. Begreppet inkluderar både olika former av lindbruk liksom mer renodlade växelbruksrotationer. Därmed tolkas det ofta fritt som ett förstadium till växelbruk eller som synonymt med växelbruk.¹¹²

Mycket tyder på att det fanns regionala variationer i förekomsten av denna jord, vad termen innebar och hur den nyttjades inom olika odlingssystem.¹¹³ I detta arbete undersöker och diskuterar jag vad cirkulationsjord innebar i en uppländsk kontext utifrån dess förekomst i laga skiftesakter. Genom att närmare undersöka denna typ av jord vill jag ta reda på hur förändringen av tvåsädssystemet i Uppsala län tedde sig före laga skifte och på så sätt skapa en bättre förståelse för skiftenas roll för förändringen av odlingssystemet.

2.3.3. Övergångsprocessen till växelbruk

Det allmänna genombrottet för växelbruket i Sverige brukar förläggas till andra hälften av 1860-talet, men inleddes även här långt tidigare. Utifrån samtida skildringar och rapporter, det primära material som har funnits att tillgå för att undersöka odlingssystemen, har forskare tolkat övergången till växelbruk som en succesiv uppluckring av de traditionella odlingssystemen med början under det tidiga 1800-talet. En gradvis metamorfos av de äldre odlingssystemen ägde rum dels genom att rotfrukter och balj- och skidväxter i växande grad såddes på trädan, dels genom att ängsmark och/eller åkerjord tillfälligt plöjdes upp och besåddes med vallväxter. Foderväxter såsom klöver och timotej, men också potatis, bönor och ärter såddes i växande skala på arealer som tidigare inte nyttjats för ändamålet. Resultatet var en förändring av tvåsädssystemet genom att den strikta uppdelningen mellan gården i säde och

---

¹¹⁰ Gadd (2000), s. 305–306; Morell (2001), s. 200; Wiking-Faria (2009), s. 175.

¹¹¹ Morell (2001), s. 200–201.

¹¹² Peterson (1989), s. 40–58; Wiking-Faria (2009), s. 173–176.

¹¹³ Gadd (1998), s. 190–191; Olsson (2005), s. 126–128; Wiking-Faria (2009), s. 182.

träde förändrades med nya separata rotationer av växelbrukets grödor utanför trädesrotationerna.¹¹⁴

Trots denna gradvisa process skedde den fullskaliga övergången till växelbruk med stor regional variation. I Skåne infördes växelbruket i slättbygderna i stor skala redan under 1800-talets två första decennier. I den skånska skogsbygden liksom i Västsverige genomfördes övergången primärt under 1850-talet, men flera områden hade då nyttjat det nya odlingssystemet under något decennium eller två. I Mälardalen och i Uppsala län var det först på 1870–1880-talet som växelbruket fick genomslag. Även in på 1880-talet var tvåsådet ännu det dominerande odlingssystemet i många socknar, oavsett om det var på herrgårds-, fräse- eller skattejord i området, vilket också bekräftas av samtida litteratur.¹¹⁵

Enligt Morells beräkningar för Uppsala län ökade utsädet (i hektoliter) av växelbruksgrödor (exempelvis vete, havre, blandsäd, ärtor, bönor och potatis) stadigt från 1787, men accelererade från 1820-talet och sedan ytterligare från 1860-talet.¹¹⁶

Forskningen har kopplat samman den allmänna övergången till växelbruk under 1800-talets slut med en stigande efterfrågan på kött- och mejeriprodukter. Prisfall på spannmål och prisuppgång på kött- och mejeriprodukter från och med 1860-talet, men framförallt under 1870–1880-talen, har ansetts driva på omläggningen under 1800-talets andra hälft. Övergången till växelbruket har tolkats som en marknadsanpassning med anledning av ett nytt efterfrågemönster där man gick från tvåsådesbruk med fokus på spannmålsproduktion till att närma sig växelbruk vars fokus var foderväxtodling.¹¹⁷

2.3.4. Skiftenas betydelse för övergången till växelbruk

Man har utgått från att de traditionella odlingssystemen med gärdesindelning behövde övergivas för att en övergång till växelbrukets nya växtrotationer skulle kunna genomföras. Eftersom en renodlad växelbruksrotation i princip krävde att varje gård i byn delade upp sin åkerjord i sju eller åtta separata fält så var detta ytterst svårt att kombinera med gärdesindelningen. Framförallt fodervallarna var svåra att kombinera i de årliga rotationerna av säde och träde eftersom de inte nödvändigtvis plöjdes upp årligen. På så sätt skulle stora arealer innanför gårderna ha egna rotationer och stora gårdssystemets årliga

---

¹¹⁴ Lägnert (1955) Del I, s. 26–43; Peterson (1989), s. 40–58; Morell (2001), s. 199; Morell (2022), s. 122–126, 136–137. Liknande förändringar av odlingssystemet inom ramen för tegskiftade byar ägde rum i andra länder, exempelvis Frankrike, se Hoffman (1988).

¹¹⁵ Bergström & Stridsberg (1893), s. 104; Lägnert (1955), Del I, 26–43; Gadd (1983), s. 231–232; Ulväng (2004), s. 66.

¹¹⁶ Morell (2022), s. 403, Tabell 8.1.

¹¹⁷ Lägnert (1955) Del I, s. 19–23; Morell (2001), s. 99–100, 198–199.

rytm. Det har till och med föreslagits att skifte genomfördes som en direkt orsak till att man ville införa växelbruk.¹¹⁸

Genom hushållningssällskapens, kronofogdars och kronolänsmäns rapporter blir det tydligt att samtiden ansåg att de oskiftade byarna var ett hinder för införseln av ett fullskaligt växelbruk. Det fanns en stark värdering i dessa rapporter där cirkulationsbruk, det samtida uttrycket för växelbruk eller lindbruk, sågs som ett önskat avancemang, en modernisering:

I samma år som lagaskiftesförrättningarna komma igång och hinna fullbordas, kan ett mera ändamålsenligt brukningssätt av jorden begagnas, ty i oskiftade byalag, där varje hemmansdel nu har flera skiften i åker och äng, låter det sig icke göras.¹¹⁹

Växelbrukets koppling till skiftesreformerna är framförallt baserad på ovan nämnda rapporter och forskning på Skåne. I slättbygder i Skåne infördes växelbruk med insådd av vicker i växtföljden i direkt samband med enskiftet. I angränsande områden utanför slättbygden skedde detta i samband med laga skifte efter 1827. Man har alltså kopplat genombrottet för växelbruket till just enskifte och laga skifte och de har fortsatt vara starkt förknippade med varandra i den allmänna historieskrivningen om jordbrukets utveckling.¹²⁰ Dock har underlaget för detta samband varit mer tankemässigt logiskt än empiriskt belagt utifrån källmaterialet.

Nyström & Hallberg visar emellertid att utsädet i skiftade och oskiftade byar i Skaraborgs län inte uppvisar någon direkt skillnad fram till 1850–1860-talen. Först då framstår utsäde för vete, råg, ärtor och potatis som vanligare på skiftad jord än i oskiftade.¹²¹

Utvecklingen i Västsverige tycks därmed skilja sig åt från den i Skåne, där växelbrukets koppling till enskiftesreformerna står orubbad. Varför enskiftesreformerna följdes av en omläggning till växelbruksrotationer i Skåne men inte i Skaraborgs län vet vi ännu inte. Forskningsläget öppnar för ett ifrågasättande av skiftena som den avgörande förklaringsfaktorn. Mycket tyder således på att skiftesreformerna fick olika effekter i olika regioner. Därför bör svaret sökas på regional eller till och med lokal nivå och utifrån specifika regionala förutsättningar.

Relationen mellan övergången till växelbruk och skiftesreformerna i östra Mellansverige är på det hela taget inte undersökt. För Uppsala län vet vi att växelbruket slog igenom sent, under 1870–1880-talen. Men även

---

¹¹⁸ Gadd (1983), s. 224–225; Hoffman (1988), s. 248; Overton (1996), s. 2–7; Gadd (1998), s. 200; Gadd (2000), s. 227, 307.

¹¹⁹ Lägnert (1955) Del I, s. 15–19, kommentar för Frösåker-Näringhundra 1847.

¹²⁰ Lägnert (1955) Del I, s. 228–231; Olai (1987), s. 11; Olsson (2005), s. 127–128; Olsson & Svensson (2010), s. 294; Bohman (2010), s. 42.

¹²¹ Nyström & Hallberg (2018), s. 103.

skiftesreformerna genomfördes med en tidsförskjutning i området. Samtidigt förändrades förutsättningarna för de äldre odlingsystemen.

Kapitel 6 i denna avhandling fokuserar på att studera och problematisera huruvida enskifte och laga skiftet hade betydelse för växelbruket i Uppsala län. Dels undersöker jag under vilka omständigheter cirkulationsjorden brukades i de oskiftade byarna, dels hur långt övergången till växelbruk gått under 1800-talets andra hälft i skiftade respektive oskiftade byar, samt slutligen i vilken mån växelbrukets grödor nyttjades i olika grad i skiftade och oskiftade byar.

2.4. Forskningen om antalet brukningsgårdar

Den sista parametern som studeras i de skiftade och de oskiftade byarna är i vilken utsträckning antalet brukningsgårdar förändrades över tid, om de ökade eller minskade, och om detta kan knytas till de olika skiftena. Detta anknyter dels till det brittiska forskningsläget där skiftena har ansetts bidra till social skiktning och framväxten av kapitalistiska storjordbruk, dels till den svenska forskningen på två separata men parallella processer i 1700- och 1800-talets Sverige, nämligen hemmansklyvning och sammanläggning av brukningsgårdar.¹²²

Hemmansklyvning innebar att ett jordebokshemman, som ursprungligen motsvarat ett skattlagt mantal och som förväntades försörja ett brukande hushåll, delades upp i mindre delar. Med hemmansklyvningen delades alltså en brukningsgård i två eller flera nya brukningsgårdar som alla fick en andel av det ursprungliga jordebokshemmanets mantal samt andelar i samtliga av dess proportioner i byns åkerjord, ängs- och skogsmark. Det bildades på så sätt flera hemmansdelar som kunde brukas som brukningsgårdar av enskilda bondehushåll. Denna process innebär således en ökning av antalet brukningsgårdar.¹²³

Sammanläggningen innebar å sin sida att ett hushåll genom arv eller köp övertog hemmansdelar. En brukningsgård kunde på så sätt bestå av flera hemmansdelar som brukades som ett jordbruksföretag av ett hushåll. Inte sällan var dessa brukningsgårdar med flera hemmansdelar situerade inom en och samma by men allt oftare kom de även att ligga spridda över angränsande byar. Brukningsgårdar som bestod av flera hemmansdelar kom från slutet av 1700-talet att bli allt vanligare, vilket innebär att antalet brukningsgårdar och jordbrukande bondehushåll minskade, såvida inte hemmansklyvningen och nybildningen av brukningsgårdar var starkare.¹²⁴

Forskningen på dessa processer har historiskt använt olika begreppsanvändningar och olika källmaterial. Den generella bilden, att antalet

---

¹²² Wohlin (1912); Herlitz (1974); Karlsson (1976); Ydborn (1984); Rosengren (2001).

¹²³ Gadd (2000), s. 205–206.

¹²⁴ Herlitz (1974), s. 172–178; Gadd (1983), s. 221; Holmlund (2007), s. 193, 200–202; Erikson (2018), s. 218.

brukningsgårdar och framförallt bondehushåll ökade under perioden 1750–1850 genom hemmansklyvning har främst grundats på Nils Wohllins arbete från 1912 *Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:e och 19:e århundradena*. Wohllins uppgifter har sedermera kritiserats. Det har betonats att sammanläggningen av flera hemmansdelar under ett mindre antal brukningsgårdar inte uppmärksammas i Wohllins data och att tillväxten av antalet brukningsgårdar och bondehushåll således överskattas. Wohlin hävdade själv att diskrepansen mellan hemmansdelar och brukningsgårdar var relativt små.¹²⁵

Forskningen lutade sig länge på Wohllins uppgifter, såvida enskilda regionala undersökningar inte genomförts som ändrat uppgifterna. Mycket tyder på att det finns stora diskrepanser mellan antalet hemmansdelar och faktiska brukningsgårdar.¹²⁶

Det har sedan framgått allt tydligare att bakom den generella processen fanns en regional dynamik. I Norrland var ökningen av antalet brukningsgårdar allra störst. Här kunde koloniseringen längs med älvdalarna erbjuda stora arealer för nybyggen och etableringen av nya brukningsgårdar. I södra och sydöstra Sverige liksom delar av Västsverige ökade antalet brukningsgårdar kraftigt under 1800-talets första decennier. I Dals pastorat i Skaraborgs län ökade antalet måttligt fram till 1850-talet. I Halland ökade sammanläggningen av brukningsgårdar från 1810-talet, men trots detta var den hela tiden svagare än hemmansklyvningen och antalet brukningsgårdar ökade kontinuerligt. Även i Småland var de båda processerna ganska jämnstarka 1806–1856. Hemmansklyvningen var starkare under perioden 1806–1831, för att sedan ersättas med en starkare sammanläggning 1831–1856.¹²⁷

I Malmöhus län ökade antalet bönder med 40 procent. I lokala områden kunde ökningen vara betydligt större. Ett exempel är Hög och Kävlinge socknar där ökningen var 175 respektive 94 procent under perioden 1766–1849. I By socken i Dalarna minskade antalet brukningsgårdar totalt sett under perioden 1810–1850. Sammanslagningen av brukningsenheter var starkare än nyetableringen.¹²⁸ I östra och centrala Mellansverige minskade antalet bönder med 10–30 procent. Carl Johan Gadd hävdar vidare att ”i de östsvenska slättbygderna blev det allt vanligare att vad som tidigare varit separata brukningsgårdar lades samman till större enheter, till följd av köp eller giftermålsallianser.”¹²⁹ Detta styrks av undersökningar av två slättbygder i Västmanlands och Stockholms län. Antalet bondehushåll minskade under perioden 1815–1849 med ca 30 procent i Torstuna länsmansdistrikt. Jorden koncentrerades i allt

¹²⁵ Wohlin (1912), s. 563, 788–799; Heckscher 1949 Band II:I, s. 137, 264–270, för en utförlig diskussion, se Herlitz (1974), s. 166–178; Olai (1983), s. 170–173.

¹²⁶ Utterström (1953), s. 301–302; Herlitz (1974), s. 172–178; Winberg (1975), s. 179–180; Karlsson (1976), s. 314; Morell (2022), s. 153, not 298.

¹²⁷ Utterström (1957) Band I, s. 73; Herlitz (1974), s. 182–185; Karlsson (1976), s. 413–417; Ydborn (1984), s. 61–65; Gadd (2000), s. 206.

¹²⁸ Dahl (1942), s. 212–220; Isacson (1979), s. 175; Svensson (2001), s. 56–57; Dribe & Lundh (2005), s. 173.

¹²⁹ Gadd (2000), s. 206.

färre händer. Även i Estuna socken minskade antalet bönder. Vid arvskifte kom resursstarka jordägare att bevara sina brukningsgårdar intakta och odelade. I Dal härad i Östergötland minskade antalet brukningsgårdar med ungefär 20 procent mellan 1810–1880. I Kumla socken i Närke minskade antalet brukningsgårdar med 23 procent mellan 1780–1845, från 351 till 271, men ökade därefter till 386 stycken 1880. För Uppsala län finns ingen övergripande studie som bekräftar hur stark sammanläggningsprocessen var eller om det fanns geografiska skillnader inom länet.¹³⁰

Undersökningar visar också att hemmansklyvning liksom nyodling var svagare på frälsejord än på skatteböndernas jord och var kraftigare i skogsbygder än slättbygder.¹³¹

En annan utveckling av vikt är den övergång till domändrift som ägde rum på herrgårdarna runt om i landet. Expanderade marknader och höga spannmålspriser gjorde det ekonomiskt fördelaktigt att bedriva storjordbruk. Frälsebönder avhystes och frälsejorden började brukas med herrgårdarnas jord med hjälp av obesutten arbetskraft. Man har sett denna omläggning till domändrift som ett steg mot ökad marknadsintegrering. I Skåne expanderade andelen mantal i domändrift av godsens jordinnehav från 24 procent 1805 till 54 procent 1865.¹³² I Uppsala län påbörjades denna period under 1700-talets andra hälft men intensifierades under perioden 1820–1850. Starkast var processen i slättbygderna. Men det finns även exempel på gods där samtliga frälsegårdar såldes av. Ibland var det i samband med skiftesreformerna.¹³³

2.4.1. Skiftenas potentiella betydelse för antalet brukningsgårdar

Det finns olika teorier om varför de regionala särdragen har uppkommit. Den som varit mest betydelsefull, och som bekräftats av flera studier, är troligtvis Herlitz jordräteteori. I sin studie av Skaraborgs län betonade han att jordrätorna och andra institutionella hinder höll nere jordpriserna under 1700-talet. Men när jordrätorna blev fasta så kunde jordägarna genom nyodling behålla ett större överskott eftersom skatten relativt sett blev lägre. När de institutionella hindren för hemmansklyvning togs bort 1747 och frälsejorden successivt blev tillgänglig för den breda befolkningen 1789 och 1809 så fanns förutsättningar för en ökad efterfrågan på jord och stigande jordpriser. När priset på jord ökade så ökade också en redan existerande, men dämpad, social

---

¹³⁰ Habakkuk (1955), s. 12; Peterson (1989), s. 5–16; Rosén (1994), s. 119; Holmlund (2007), s. 193, 200–202; Erikson (2018), s. 218.

¹³¹ Winberg (1975), s. 18–26, 96, 256; Fridlitzius (1979), s. 18; Gadd (2005a), s. 49.

¹³² Winberg (1975), s. 18–26, 96, 256; Fridlitzius (1979), s. 18; Olsson (2002), s. 296–297; Samuelsson (2004), s. 11; Gadd (2005a), s. 49; Svensson (2005), s. 172.

¹³³ Winberg (1975), s. 18–26, 96, 256; Jonsson (1985), s. 9; Ulväng (2013), s. 288.

differentiering bland bönderna. De bönder som redan hade större tillgångar kunde profitera mer på nyodlingar och ett högt spannmålspris.¹³⁴

När vissa bönder drevs till hemmansklyvning av allt mindre brukningsgårdar för att upprätthålla sin sociala status vid arvskifte kom resursstarka bönder genom framväxten av starkare äganderättigheter och en kreditmarknad i förlängningen att äga brukningsgårdar som innehöll flera hemmansdelar. Skiftesreformerna har ansetts vara en viktig del i denna process eftersom de erbjöd mer bemedlade bönder större handlingsfrihet och möjligheter till stordrift genom en sammanslagning av splittrade ägor. Med skiftena tänkte man sig att det blev en ökad marknadsintegrering, men det finns numera kontrasterande teorier om detta främjade eller hämmade antalet jordbruk.¹³⁵

Det finns flera argument för hur både hemmansklyvningen och sammanläggningen av brukningsgårdar skulle kunna ha stimulerats av skiftesreformerna. Ett centralt syfte med storskiftena, så som Faggot formulerade det, var att underlätta för nyodlingar och därigenom ge utrymme för hemmansklyvning och etableringen av nya brukningsgårdar. En viktig aspekt i laga skiftesförordningen var emellertid att den erbjöd bönder att samla sitt splittrade ägande till sammanhållna ägor, om det var möjligt.¹³⁶

Forskning på Skåne visar att hemmansklyvning av skattegårdar ökade i samband med enskiftesrörelsen 1800–1830. Det har föreslagits att många bönder drevs till att sälja eller klyva gården och sälja den nya hemmansdelen för att betala skifteskostnaderna. Enskiftes- och laga skiftesförordningarna stipulerade att det var de sämsta byggnaderna som skulle flyttas ut ur bytomten, vilket missgynnade bönder som möjligtvis redan hade det sämre ekonomiskt. På lång sikt kunde dessa bönder gynnas av att nyodla ouppodlad mark men på kort sikt kunde det leda till ekonomiska svårigheter och till och med försäljning. Detta var något som diskuterades i skiftenas samtid vid riksdagen 1809–1810.¹³⁷

I den brittiska forskningen har man lyft fram att jordtransaktioner var vanliga i samband med skifte. Höga inhägnadskostnader i anslutning till skiftena drev mindre jordägare till belåning eller försäljning. Skiftena befäste jordägarnas äganderätt och på så sätt legitimerades avhysningar från byar eller byallmänningar, och bärkraften för småbruken försvann. Därmed skapades rationella storjordbruk med tydliga stordriftsfördelar som primärt producerade för marknaden. Men kraftiga regionala skillnader har observerats och att antalet brukare och ägare påverkades på olika sätt.¹³⁸

---

¹³⁴ Herlitz (1974), s. 360–362; Winberg (1975), s. 176; Gadd (1983), s. 221; Olsson (2005); Svensson (2013), s. 469.

¹³⁵ Hoppe (1983), s. 40–42; Samuelsson (2004), s. 11–12; Whyte (2006), s. 255; Holmlund (2007), s. 193–202; Svensson (2013), s. 469; Erikson (2018), s. 218; Persarvet et al. (2022), s. 15–16.

¹³⁶ Hanssen (1942); Kongl. Maj:ts nådiga stadga om skiftesverket i riket av den 4 maj 1827, s. 36. ¹³⁷ Utterström (1957) Band I, s. 540, 571–572; Fridlitzius (1979), s. 10–13; Svensson (2005), s. 164–174.

¹³⁸ Turner (1973), s. 35–46; McCloskey (1975b), s. 144–145; Martin (1979), s. 333–343; Whyte (2006), s. 240–247.

Det har även vidhållits att man ofta använde enskiftes- eller laga skiftesför- rättningar för att klyva hemman inför arvsskiften. Exempel finns där skiftes- reformerna sammanfaller med arvskifte där hela gods styckades upp och fräl- sebönder avhystes.¹³⁹

I forskning på Skåne har ett samband konstaterats mellan hemmansklyv- ning och de gårdar som fick flytta ut från bykärnan vid enskifte till sämre marker.¹⁴⁰ Det har även lyfts fram av Wohlin:

skiftande för de enskilde byamännen blef ett ensamstående tillfälle att med minsta kostnad få påtänkta klyfningar af landtmätare utförda och lagligen fast- ställda. Han fick då den nya brukningsdelens ägoområde vid skiftet på be- kvämligaste sätt utlagdt och delningen lagligen fastställd.¹⁴¹

2.4.2. Fler brukningsgårdar före eller efter skifte

Flera forskare har tänkt sig att hemmansklyvning och de olika skiftesreformerna var kopplade till varandra. Huruvida skiftena föregicks av hemmans- klyvning eller om hemmansklyvning var en effekt av skifte är emellertid omdiskuterat. Det har föreslagits att det finns en cyklisk utvecklingsgång av nyodling, hemmansklyvning och skifte. Med nyodlingen blev det möjligt att genomföra hemmansklyvning och etablera nya bondehushåll. Hemmansklyv- ning inom den tegskiftade byorganisationen innebar ytterligare tegsplittring när ett nytt bondehushåll skulle etablera sig med andelar i byns olika ägoslag. Genom att genomföra skifte lades de splittrade tegarna ihop i större ägostycken, först genom storskifte, och sedan för att ytterligare underlättas med det indivi- dualiserade jordbruket som enskifte och laga skifte innebar. Efter skiftet kunde nyodlingen och ytterligare hemmansklyvning återigen ta vid.¹⁴²

Det har även betonats att en önskan om att hemmansklyva till och med kan ha varit en anledning till att vissa bönder önskade skifta.¹⁴³ Andra forskare har betonat klyvningen som en effekt efter skifte snarare än en anledning till att genomdriva dem. I Ekebyborna socken intensifierades hemmansklyvningen efter storskifte 1775–1825.¹⁴⁴

Det finns även exempel på försäljningar och sammanläggningar som en följd av att man ville undvika att genomföra skifte. Skiftesmotståndarna köpte helt enkelt ut de jordägare som insisterade på att genomföra skifte och lade sedan ner skiftesprocessen.¹⁴⁵

---

¹³⁹ Enequist (1975), s. 21; Winberg (1975), s. 171–173.

¹⁴⁰ Svensson (2005), s. 167–172.

¹⁴¹ Wohlin (1912), s. 602–603.

¹⁴² Ydborn (1984), s. 5–20.

¹⁴³ Heckscher (1949) Band II:I, s. 266–269.

¹⁴⁴ Utterström (1957) Band I, s. 535–545; Olai (1983), s. 172, 222.

¹⁴⁵ Petersson (1985), s. 33; Nyström (2019), s. 9.

2.4.3. Bygdernas olika utvecklingsmönster

Studier av Västsverige och mindre områden i Mälardalen indikerar att sammanläggningsprocessen var starkare i de spannmålsproducerande slättbygderna än i skogs- och mellanbygder. Förklaringen som lyfts fram är att prisökningen och marknadsproduktionen var betydligt starkare i just slättbygden. Även ökad skuldsättning och en allt mer kommersialiserad jordmarknad betonas. Jordpriset i Uppsala län var bland de högsta i landet. Det har föreslagits att bönder strävade efter att lägga samman hemmansdelar under en brukningsgård i tider av högkonjunktur när spannmålspriset var högt. Men även att bönder med mindre brukningsgårdar behövde äga flera av dessa för att upprätthålla sin självförsörjning.¹⁴⁶

I en undersökning av tre socknar i Halland 1780–1870 konstaterar Ydborn att hemmansklyvningen var obetydlig under perioden 1729–1780. Först efter storskifte ökade antalet brukningsgårdar, men främst i slättbygden. Ydborn föreslår att det var nyodlingsmöjligheterna som främst bidrog till jordbrukets möjlighet att försörja fler brukningsgårdar och att hemmansklyvning inte var lika självklart i skogs- eller kustbygden där åkerarealen var mer obetydlig. I skogsbygden var emellertid skiftesverksamheten liten och kan på så sätt inte kopplas till hemmansklyvningen.¹⁴⁷

Å andra sidan har det argumenterats att det i slättbygden snarare fanns en större risk för nyodlingens dilemma samt att både hemmansklyvning och nyodling hade goda förutsättningar i skogsbygder, förutsatt att där fanns arbetstillfällen utanför jordbruket.¹⁴⁸

Hemmansklyvningens varierande omfattning i olika bygder har således betonats men framförallt har skogsbygden lyfts fram. I Skaraborgs län var en stor del av ökningen av brukningsgårdar kopplad till en kraftig hemmansklyvning i skogsbygden, medan slättbygden hade en mycket starkare sammanläggningsprocess. Även i Loknevi i Kalmar län ökade antalet brukningsgårdar i fram till 1815 för att sedan vara oförändrat fram till slutet av århundradet. Det har också konstaterats att det fanns en skillnad mellan bondejord och frälsejord i Västsverige men att någon omfattande hemmansklyvning inte följde specifikt på enskifte eller laga skifte i området.¹⁴⁹

---

¹⁴⁶ Utterström (1953), s. 302–306; Fridlitzius (1979), s. 15–16; Holmlund (2007), s. 193, 200–202; Erikson (2018), s. 218.

¹⁴⁷ Ydborn (1984), s. 14, 66–75.

¹⁴⁸ Habakkuk (1955), s. 10; Utterström (1957) Band I, s. 8.

¹⁴⁹ Herlitz (1974), s. 166, 193; Winberg (1975), s. 179–183; Persson (1988).

2.4.4. Skiften som pådrivare av sammanläggningsprocessen

Wohlin hänvisar till samtida femårsberättelser där man uppgett att ”[e]nligt hvad dåtida uppgifter antyda, befrämjades den ofvan omnämnda fastighetskoncentrationen i vissa landsdelar under förra hälften af 1800-talet af skiftena.”¹⁵⁰

Heckscher medger även att ”det saknades visserligen icke heller i Sverige koncentrationstendenser inom jordbruket efter skiftet”.¹⁵¹ Men att skiftet skulle vara av betydelse för denna process undersöks inte empiriskt av någon av författarna, utan bör ses som återgivanden av enskilda påståenden från den politiska diskussionen i skiftenas samtid. Studier av mindre, enskilda områden visar på exempel där sammanläggningar ägt rum i samband med laga skifte på skatteböndernas bekostnad.¹⁵²

Både hemmansklyvning och sammanläggning bör ha inneburit ett ökat besvär inom ramen för tegskiftet. Bönder som ägde flera hemmansdelar som låg spridda inom en eller flera byar hade med stor sannolikhet ett betydande antal tegar som låg mycket utspridda. Genom skiftesreformerna erbjöds en möjlighet att omarrondera byarnas ägor och försöka få till stånd en bättre arrondering för att kunna bruka ägorna effektivare och få större sammanhängande arealer. Genom skifte kunde jord i angränsande byar läggas samman till en brukningsgård över bygränsen.¹⁵³

Det är alltså möjligt att skiftena hade en central roll i etableringen av nya brukningsgårdar men också i sammanläggningen av dem. Den tidigare forskningen har hävdats att bönder strategiskt valde att genomföra skifte för att öka eller minska antalet brukningsgårdar. Bönderna ska ha nyttjat skiftena som ett verktyg för att omorganisera ett spritt ägande och inte bara för att minska ägoblandningen.¹⁵⁴

I förlängningen innebär en studie av antalet brukningsgårdar ett fastställande av huruvida skiftesreformerna hade sociala konsekvenser, om de bidrog till ägokoncentration eller om de skapade möjligheter för fler individer att njuta frukterna av jordbruksmarken. Den brittiska forskningen har länge betonat skiftenas (*enclosures*) betydelse för sammanläggningen av gårdar till stora jordbruksenheter även om denna bild på senare år till viss del nyanserats. Undersökningar av mindre beforskade områden visar att lokala kontexter och social sammansättning var betydelsefulla för utfallet.¹⁵⁵

Mycket tyder på att sammanläggningen av antalet brukningsgårdar var påtagligt stark i Uppsala län. Sammanläggningens koppling till skiftesreformerna och om det fanns geografiska skillnader inom länet undersöks i kapitel 7.

¹⁵⁰ Wohlin (1912), s. 601.

¹⁵¹ Heckscher (1949) Band II:I, s. 270.

¹⁵² Hoppe (1983), s. 40–41.

¹⁵³ Wohlin (1912), s. 512–513; Gadd (1983), s. 221; Gadd (1997), s. 92; Hoppe (1997), s. 265; Olsson (2005), s. 126.

¹⁵⁴ Hoppe (1983), s. 39–40.

¹⁵⁵ Whyte (2006), s. 240–241.

2.5. Sammanfattning av forskningsläget

Utifrån ett *property rights*-perspektiv har utvecklingen mot mer exklusiva och väl specificerade äganderättigheter utgjort ett centralt element i hur forskningen har kommit att se på *den agrara revolutionen* och sedermera framväxten av ett marknadssamhälle. Man har tolkat skiftena som en institutionell förändring som samlade de tidigare uppdelade rättigheterna till jorden hos den enskilda jordägaren och på så sätt individualiserade markanvändningen. Jordägaren fick individuell kontroll över markresursernas användning. På så sätt skapades nya förutsättningar för den ekonomiska aktiviteten och enskilda jordägare kunde därmed intensifiera markanvändningen genom olika typer av investeringar i jorden. Investeringarna hade varit svåra att genomföra inom ramen för byorganisationen och ägoblandningen. Beslut kunde efter skiftesreformerna (främst enskifte och laga skifte) tas efter egen håg och frukterna åtnjutas individuellt. Man har därför tänkt sig att skiftesreformerna stimulerade jordägarna till ökad nyodling, en övergång till växelbruk samt en förändring av antalet brukningsgårdar.

Den empiriska forskningen visar emellertid att utfallet av skiftesreformerna fick olika effekter i olika regioner. Nyodlingen har antagits öka i samband med skiftesreformerna men få studier har fastställt detta genom att empiriskt jämföra skiftade byar med de som förblev oskiftade. Snarare visar de tre studier som genomförts av Skåne respektive Skaraborgs län på olika resultat. Medan nyodlingen ökade i samband med enskifte i Skåne så tycks en jämförelse med oskiftade byar i Skaraborgs län indikera en effekt långt senare. Forskningsläget visar även på stora lokala variationer, där olika bygder och ägostrukturer hade betydelse för nyodlingsprocessen.

Även växelbruket har i den engelska, nederländska såväl som i den svenska forskningen setts som essentiell för jordbrukets omvandling. Exempel från Skåne har fått dominera bilden av övergången till växelbruk och man har därmed antagit att en stark koppling fanns mellan växelbruk och skiftena. Vissa har gått så långt som att hävda att man genomförde skiften för att kunna övergå till växelbruk. Men återigen uppvisar studier av Västsverige en divergens.

För östra Mellansverige har ännu inte en större undersökning av skiftesprocessen genomförts. Området genomgick en demografisk stagnationsperiod under 1800-talets första hälft och en tillväxtfas i ett sent skede under seklet då både skiftesreformerna, nyodlingen och övergången till växelbruk kulminerade. Huruvida skiftesreformerna hade betydelse för dessa processer är ovisst.

Utvecklingen av antalet brukningsgårdar präglades av stora regionala skillnader. Olika regioner tog olika utvecklingsvägar där sammanläggningar och hemmansklyvningar var olika starka. Skiftesreformerna har lyfts fram som betydelsefulla för båda processer. Det finns anledning att tro att sammanläggningsprocessen var ovanligt stark i Uppsala län.

Det är således möjligt att samspelet mellan skiftena och *den agrara revolutionen* var mer komplicerat än vad teorin om *property rights* låter påskina.

Den senaste svenska och internationella forskningen har frångått en enkel förklaringsmodell och menar att den agrara omvandlingen präglades av både stora tidsförskjutningar och specifika regionala och lokala förutsättningar för tillväxtmönstret. Effekterna av skiftesreformerna var beroende av den kontext där de tillämpades. Framförallt avgör den lokala ekonomiska, sociala och geografiska strukturen fördelarna med och kostnaderna för institutionella förändringar. På så sätt blir de också en viktig aspekt av skiftesreformernas effekter. Dels får det konsekvenser för var skiftena genomfördes, dels får det betydelse för vilka grupper som gynnas av omvandlingen.¹⁵⁶

Av konkret betydelse för utfallet av institutionella förändringar som skiftesreformerna är vilken typ av jord som skiftades, de geografiska förutsättningarna i området, produktionsinriktningen, den sociala sammansättningen liksom ägofördelningen.¹⁵⁷ Förenklat kan detta sammanföras i två kategorier: näringsförutsättningar i olika typer av bygder och ägarstruktur.

Med avstamp i diskussionerna i detta kapitel undersöker denna avhandling huruvida förändringen av de tre faktorerna (nyodling, övergången till växelbruk samt antalet brukningsgårdar) kan kopplas till förändring i *property rights* genom skiftesreformerna.

---

¹⁵⁶ Beltrán (2016), s. 121–122.

¹⁵⁷ Whyte (2006), s. 241; Beltrán (2016), s. 115–116.

Kapitel 3. Källmaterial och metodologiska överväganden

*Att mäta är att veta.¹⁵⁸
Rutger Macklean*

Syftet med föreliggande kapitel är att presentera det källmaterial som ligger till grund för avhandlingens tre empiriska undersökningar. Jag diskuterar de avgränsningar och metodologiska överväganden som är av relevans för användandet av källmaterialet. Specifika metodologiska överväganden kopplade till beräkningarna diskuteras mer ingående i respektive undersökningskapitel.

Källmaterialet som används till att fastställa åkerarealer i Uppsala läns byar vid olika tidpunkter presenteras: lantmäteriserierna, Ekonomiska kartan samt primärmaterialet till den officiella jordbruksstatistiken. Materialets innehåll och tillförlitlighet beskrivs, samt omfattningen av de olika kartserierna, deras geografiska fördelning och deras täckningsgrad. Därefter följer en presentation av källmaterialet som nyttjas till kapitlet om växelbruk, inklusive dess tillkomsthistoria och begränsningar. Sist presenteras källmaterialet som nyttjas för att kartlägga antalet brukningsgårdar i länet. I denna del definierar jag begreppet brukningsgård och diskuterar hur jag har gått till väga när jag excerperat dessa.

Byn som undersökningsenhet

I denna avhandling är byn den huvudsakliga analysenheten. Jag definierar kriterierna för vad en by är inom ramen för de olika delarna av undersökningen, samt vilka beslut som ligger till grund för urvalen.

Det finns två typer av mantalssatt bebyggelse (jordeboksenheter) av betydelse för denna studie: byn (med flera hemmansnummer) och ensamgården (med ett hemmansnummer). Byar har i högre grad förekommit i slättbygder och karakteriseras av tegskifte, ägoblandning och byorganisationen. Ensamgårdar har varit vanligare förekommande i skogsbygder. De hade sina ägor samlade i mer sammanhängande sjok vid gården och saknade således byorganisation. Ensamgårdar kan genom hemmansklyvningar och långsiktigt brukande av jorden i tegskifte utveckla en byorganisation. Men denna utveckling behöver inte nödvändigtvis äga rum. Den motsatta utvecklingen kan också

---

¹⁵⁸ Macklean, avsnitt 1 (1993), regi: Ragnar Lyth. Tillgänglig: SVT Play [Hämtad 2025-04-20].

ske, nämligen att byar med flera hemmansnummer kan koncentreras till en brukningsgård genom köp eller arv.¹⁵⁹

Den äldre etnologiska och kulturgeografiska forskningen intresserade sig tidigt för den fysiska bybebyggelsen och definierade ofta en by som en samlad bebyggelse med minst tre odelade hemman (tre hemmansnummer).¹⁶⁰ Forskning, som lagt mindre vikt vid bebyggelsen, har ofta utgått från minst två hemmansnummer och på så sätt exkluderat ensamgårdar, eftersom det är svårt att avgöra om jorden låg i ägoblandning eller ej.¹⁶¹

För studiet av nyodlingen i kapitel 5 har de tillgängliga karteringarna fått styra antalet byar i urvalen. Flera ursprungliga ensamgårdar genomförde storskifte (107 byar) och ungefär lika många genomförde enskifte eller laga skifte (108 byar). Dessa mindre enheter ingår därmed i studien. De bedöms som byar i och med att de genomförde skiften vars hela syfte var att minska en ägoblandning. På samma sätt ingår enheter med endast ett hemmansnummer i de oskiftade grupperna.¹⁶²

Urvalet av byar i kapitlet 6 om växelbruk är kopplat till de uppgifter som finns i jordbruksstatistiken. De jordeboksenheter vars åkerarealer inte ligger sammanblandade med andra byars åkerarealer är medtagna i studien enligt samma premisser som i kapitlet om brukningsgårdarna.

För kapitel 7 där antalet brukningsgårdar undersöks används samtliga jordeboksenheter med flera hemmansnummer, men även ett urval av de jordeboksenheter som består av ett hemmansnummer. Detta under förutsättningen att de bestod av fler än en brukningsgård vid undersökningens första mätpunkt 1735. I socknar i slätt- och fullåkersbygden där mindre jordeboksenheter var mer ovanliga är samtliga medtagna. I socknar som hade ett stort antal jordeboksenheter med endast ett hemmansnummer, däribland Tierp, Vendel, Västland, Älvkarleby, Bälinge och Järlåsa, har endast ett urval av dessa medtagits i studien.

3.1. Att fastställa historiska åkerarealer

Det mest tillförlitliga materialet för att fastställa åkerarealer är Lantmäteriets kartmaterial. För de senare nedslagen nyttjas även 1800-talets jordbruksstatistik. Åkerarealer, både i Sverige och internationellt, fastställs ofta genom följande tre källmaterial: lantmäterimaterial, prästerskapets tiondeuppgifter eller utsädesuppgifter från bouppteckningar.

---

¹⁵⁹ Olsson & Thomasson (2008), s. 14–20; Dahl (1961), s. 57.

¹⁶⁰ Enequist (1975), s. 17, 59–60.

¹⁶¹ Nyström & Hallberg (2021).

¹⁶² En liknande observation har gjorts av Olai i hennes studie av storskiften i skogsbygder. ”Där fanns ingen enda by i kameral mening utan endast enstaka hemman och så starkt delade, att de i praktiken fungerade som byar bebyggelsemässigt.” Olai (1987), s. 43–48.

För Uppsala län finns dock stora luckor i prästtiodematerialet. Tionde var den tiondel av skörden som bönderna årligen betalade till prästen. För Uppsala län fastställdes tiondet redan under 1700-talet till en fast summa (när och var varierar för olika socknar). Därmed speglar tiondet sällan den tiondel som behövs för att göra skördeberäkningar och på så sätt avkastning per hektar och besådda arealer.¹⁶³

Vidare är det i princip ogörligt att använda bouppteckningar från länet i samma syfte då dessa ofta saknar utsädesuppgifter. I de fall dessa uppgifter återfinns så har de visat sig vara opålitliga.¹⁶⁴

Det källmaterial som primärt används är Lantmäteriets kartmaterial, mer specifikt gäller det:

- beskrivningarna till de äldre geometriska jordeböckerna 1636–1646 (ÄGK),
- beskrivningarna till de yngre geometriska jordeböckerna 1685–1735 (YGK),
- individuella skiftesakter (storskifte från 1749–1826; enskifte 1807–1826 och laga skifte 1827–1887),
- beskrivning till (härads-)ekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (EK),
- Uppsala läns hushållningssällskaps jordbruksstatistik, som också är primärmaterial till Serie N, Jordbruk och boskapsskötsel i Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS) 1878–1889.

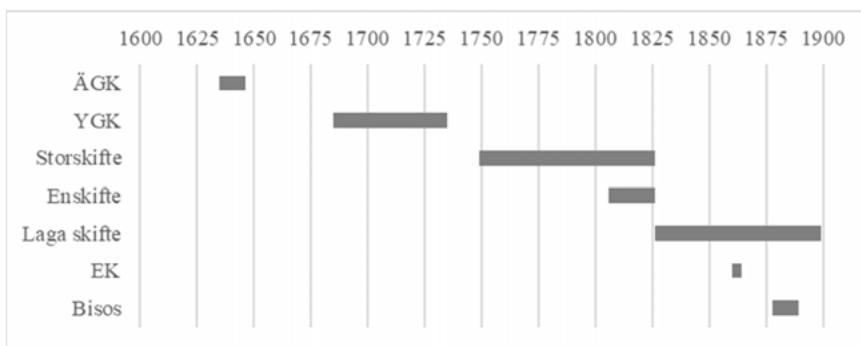
Figur 3.1 visar kartseriernas karteringsperioder samt årtalen för jordbruksstatistiken.

---

¹⁶³ Hallberg et al. (2016), s. 92–93.

¹⁶⁴ Morell (2022), s. 100.

Figur 3.1. Karteringsperioder samt jordbruksstatistikens nedslag

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, ÄGK 1636–1646, YGK 1685–1830, storskiftesakter 1749–1826, enskiftesakter 1807–1826, laga skiftesakter 1827–1887. Beskrivning till ekonomiska kartan 1860–1864 samt jordbruksstatistik 1878–1889, H1a 2–15 (ULA).

3.1.1. Lantmäteriets kartmaterial och dess beskrivningar

För att fastställa åkerarealen före storskifte (1749–1826) använder jag två källmaterial: de äldre geometriska jordeböckerna 1636–1646 (ÄGK) samt de yngre geometriska jordeböckerna 1685–1735¹⁶⁵ (YGK). Sedan använder jag skiftesakter för att kartlägga åkerjorden vid tidpunkten för de tre skiftesreformerna: storskifte (1749–1826), enskifte (1807–1826), respektive laga skifte (1827–1887). För att ta reda på storleken på åkerjorden efter skiftena använder jag arealuppgifter från Ekonomiska kartan och jordbruksstatistiken. Sammantaget kan jag visa hur åkerarealen i de undersökta byarna förändrades över tid.

Hos Lantmäteriet finns alla kartserier digitaliserade och lätt tillgängliga. Det finns en stark kontinuitet i materialet, även om det också finns viktiga skillnader mellan de olika serierna.

När de äldre geometriska kartorna karterades på 1630–1640-talen var direktivet att kartlägga de ekonomiska resurserna som fanns i riket. Med ekonomiska resurser åsyftades *”hvar och en bys lägenheter uti åker och äng, skog och mark”*.¹⁶⁶ Tusentals byar runt om i landet karterades innan det blev ett uppehåll i arbetet. Vid 1600-talets slut tog karteringen ny fart under samma tid som kronans och adelns jord omfördelades i samband med Karl XI:s reduktioner och indelningsverkets etablering. Troligtvis skapade den stora omfördelningen av jord ett större behov av kontroll och översikt.¹⁶⁷

De två kartserierna är slående lika. Inägorna och framförallt åkerjorden stod i centrum för karteringarna. Till kartorna finns en summarisk text som

¹⁶⁵ Värt att notera är att jag har inkluderat lantmäterikartor från perioden 1700–1735 som inte ingår i YGK-serien bland dessa kartor.

¹⁶⁶ Tollin, (2021), s. 65.

¹⁶⁷ Andersson Palm (2016), s. 8–9; Höglund (2017), s. 18–23.

beskriver vad som finns på kartan. Åkerarealen är angiven gärdesvis och uppges i måttet tunnor utsäde.¹⁶⁸ Informationen om den totala summan tunnor liksom dess fördelning på de olika hemmanen i varje by är arealuppgifterna som utgör underlaget för denna studie.¹⁶⁹

Skiftesakterna har ett upplägg som påminner om de äldre karteringarna. Men vid tiden för skiftesreformerna är det påtagligt att karteringarna och deras beskrivningar har blivit mer detaljerade och omfattande. Storskiftesakterna består ofta, med vissa undantag, av några få blad. Åkerarealerna återfinns fördelade per bonde i beskrivningen under varje ägoslag.

Enskifte och laga skifte var mer omfattande projekt och ställde därför högre krav på en fullständig inventering, kategorisering och gradering av marken. Resultatet är ofta akter på flera hundra sidor. I laga skiftesakterna redovisas åkerarealerna fördelade på bönderna som sammandrag av ägora efter skiftet.

En analys av kartorna har inte genomförts i detta arbete. Jag vill alltså betona att det inte är kartorna i sig som undersöks i denna studie utan de åkerarealer som lantmätaren uppger i beskrivningarna till kartorna.

3.1.2. Metodologiska överväganden kopplat till åkerjorden

Det har varit ett omfattande arbete att försäkra sig om att alla byar representerar samma enheter genom samtliga karteringar och källmaterial. Endast de byar som kunnat följas som varaktiga enheter har använts.

Enhetliga arealmått

I källmaterialet används tre olika måttenheter: tunnland och kappland; kvadratrev och kvadratfot; samt hektar. För att resultaten i undersökningen ska kunna tolkas lättare har jag valt att konvertera samtliga äldre måttenheter som förekommer i materialet till hektar.¹⁷⁰

---

¹⁶⁸ Hannerberg (1971), s. 20; Cserhalmi (2002), s. 14; Tollin & Karsvall (2010), s. 94–98.

¹⁶⁹ Senare mätningar av åkerarealen på kartorna har emellertid visat att de stämmer bra med utsädesuppgifterna i *Notarum Explicatio*. Ytfelet har bedömts uppgå till plus/minus 10 %, med ett genomsnitt på endast 4 %, vid undersökningar av flertalet kartor. Stor tillförlitlighet mellan kartor och utsädesuppgifter har alltså konstaterats. Eftersom lantmätarna ofta bodde i regionen där de var verksamma och var aktiva under många år hade de ofta en tydlig lokalkänedom. Helmfrid (1962), s. 17; Tollin (2008), s. 141–149; Andersson Palm (2012), s. 33–35; Hannerberg (1971), s. 20; Tollin, (2021), s. 134.

¹⁷⁰ Fram till 1855 användes måttenheten tunnland för att dela in jordarealer. Detta innebär att åkerjorden i de äldre och yngre geometriska jordeböckerna redovisas i tunnor, liksom alla storskiftesakter. På ett tunnland går det således 32 kappland och vidare 56 kannland per kappland, vilket motsvarar 4936,6 kvadratmeter. Fram till 1855 är även enskiftes- och laga skiftesakterna redovisade i tunnland, men därefter övergick man från tunnland till det decimala systemet rev. En kvadratrev är 100 kvadratstänger och en kvadratstång 100 kvadratfot, vilket är lika med 881,5 kvadratmeter. Laga skifte efter 1855 är ofta redovisade i kvadratrev liksom den ekonomiska kartan för Uppsala län.

Den officiella jordbruksstatistiken är i de tidigaste fallen redovisade i tunnland och kappland, senare i kvadratrev, och slutligen de senare åren som hektar då man övergick till metersystemet på 1880-talet. Jansson (1995).

Öresland och mantal

Att bynamnen betecknar samma arealer i samtliga källmaterial säkerställs genom uppgifter om mantal och öresland. Mantal är ett mått som användes för att bestämma ett jordbruks skattekraft. Öresland är ett äldre jordvärderingstal som angav jordägarens andel i byn. Det centrala är att dessa båda mått kan jämföras i byarna i de olika källmaterialen.

Skiftesakterna innehåller i de flesta fallen både uppgifter om öresland och mantal. Ekonomiska kartan och jordbruksstatistiken uppger däremot endast mantal.

Det finns fall där exempelvis kyrkoherdeboställets arealer är inkluderade i skifteskartorna, men inte i den ekonomiska kartan. Vid dessa tillfällen har de utbrutna arealerna lätt kunnat adderas till den ekonomiska kartans arealuppgifter för den enskilda byn. Men i de fall det förekommer diskrepanser i mantal och öresland för byarna i materialen som inte går att spåra eller lösa så har jag inte inkluderat dessa byar i studien.

Ömsom åker, ömsom äng; tolkning av åkerjorden

En viktig skillnad mellan laga skiftesakterna och stor- och enskiftesakterna är redovisningen av arealsummorna. I laga skiftesakterna registrerade lantmätarna all jord i kategorierna inrösningsjord och avrösningsjord, oavsett var inom byn arealerna låg. Inrösningsjord var bland annat tomtmark, trädgårdar, åker, ängs- och betesmark och odlingsbar mark i kärr, mossar och myrar. Allting som på något sätt gick att uppodla var inrösningsjord. I kategoriseringen avrösningsjord inkluderas skog, kärr, mossar och ibland även impediment och backar, det vill säga den mark som inte var tjänlig till uppodling. I sammandragen efter skiftena redovisas ägoslagen (åkerjorden och ängsmarken) som egna kategorier under inrösningsjorden och fördelade på byns respektive delägare.¹⁷¹ Storskiftesakterna saknar inrösningsjord som kategori, vilket ställer större krav på forskaren att själv kategorisera, istället för att lantmätaren redan har gjort det.

Att exciperera åkerjorden innanför gårderna i storskiftesakterna låter sig göras utan bekymmer. Men gränserna mellan åker och äng liksom inägor och utmarker var betydligt luddigare än den idealtyp som ofta presenteras. Lindor, vretar och slogar som var ömsom åker och ömsom äng var vid denna tid ofta förekommande i landskapet. De går att iakttä på 1700-talets storskifteskartor. Tillfällig uppodling av ängsmark förekom, eller igenläggning av åker till äng efter några år av sädesgrödor.¹⁷²

Det som vid tiden för storskifte har redovisats som åker, åkerlinda eller åkervret har jag kategoriserat som åker, även om marken har legat utanför åkergårderna. Ängslinda eller ängsvret har däremot tolkats som äng, även när arealerna har legat innanför åkergårderna. Vid enbart benämningen linda eller

¹⁷¹ Se kap. IV om skiftesförfarandet i Pettersson (1983).

¹⁷² Dessa skall emellertid inte blandas ihop med de nordsvenska svalejordarna som kunde beröra betydligt större arealer och som ofta nyttjades till linsådd.

vret så har hänsyn tagits till om arealerna är karterade i samma färgsättning som gärdesåker och på så sätt ingick i växtföljden och hur de är redovisade i beskrivningen till kartan, bland åkerjorden eller ängsmarkerna.

Åkerjorden var primärt samlad på inägorna men mindre lyckor kunde också ligga på utmarken, så kallad utmarksåker. På grund av separata storskiften på inägorna och utmarken redovisas dessa åkerarealer ibland separat. Det är rimligt att anta att utmarksåkeren var ganska obetydlig i de utpräglade slättbygderna under denna tid, men inte nödvändigtvis i skogsbygderna.¹⁷³ De eventuella nyodlingar som fanns på utmarkerna kommer därmed inte att registreras, såvida de inte nämns i inägoskiftet. Om det rör sig om större åkerarealer, och skogen var oskiftad, så är det troligt att både inägor och utmark storskiftades vid samma tillfälle. Men mycket tyder på att tillväxten av dessa lyckor skedde först efter storskiftet, för att sedan växa sig tillräckligt stora för att inkluderas i arealuppgifterna i laga skiftesakterna.¹⁷⁴

Den största risken med materialet för detta arbete är att utjordar och urfjäll riskerar att hamna under fel by. Utjordar definieras ofta som obebyggda fastigheter (arealer) som en gång har varit uppodlade (och kanske återigen är det), medan varianter av ”fjäll”, som ängsfjäll, åkerfjäll eller kronofjäll, var en markbit som kunde vara av olika ägotyp. Både utjordar och urfjäll låg ofta på gränsen till grannbyar eller till och med insprängda inom grannbyns rågångar.¹⁷⁵

Ett bra exempel är Enberga i Fröslunda socken. I både storskiftes- och laga skiftesakten redovisas arealerna för en utjord under byn. I den ekonomiska kartan och i jordbruksstatistiken ligger dessa utjordsarealer under grannbyn Hamra och kan inte särskiljas från denna bys andra åkerarealer. Vid tidpunkten för laga skifte bestod denna utjord av 10,31 tunnland, nästan 20 procent av åkerarealen i en liten by som Enberga.

Ett mindre antal stora utjordar (vissa till och med mantalssattes) genomgick separata och egna skiften, men dessa undersöks inte i avhandlingen.

Skiftesprocessens tidsåtgång

Ett skifte har ett startår och ett år då förrättningen avslutas. Hur lång tid ett skifte tog varierade, beroende på storleken på byn, den naturliga terrängen samt hur samstämmiga delägarna var i beslutet om skifte. Framförallt laga skifte kunde resultera i långdragna processer. När ett skifte väl påbörjades utfärdade länsstyrelsen ett förbud mot att avverka skog för annat än hushållsbehov tills skiftet var färdigställt.¹⁷⁶ Det skulle inte heller förekomma någon nyodlingsaktivitet under denna tid, för att underlätta för lantmätarna att genomföra omfördelningen av ägorna. Eftersom delägarna var väl medvetna om att omfördelningen av byägorna innebar att nyodling skulle gå den individuella

¹⁷³ Olai (1983), s. 103.

¹⁷⁴ Olai (1983), s. 100–151.

¹⁷⁵ Andersson Palm (2012), s. 33–35; Tollin (2021), s. 168.

¹⁷⁶ Pettersson (1983), s. 100–107.

bonden om intet så är det också troligt att förbudet i de flesta fall följdes. Det finns exempel på det motsatta, när skiftesprocessen överklagades och pågick i många år eller helt ställdes in för att påbörjas långt senare.

I genomsnitt tog ett storskifte i området 1,3 år. Det finns några få storskiften som avviker från detta mönster, där det exempelvis har blivit tvister och skiftena har dragit ut på tiden. Eftersom skiftena genomfördes så snabbt har jag i storskiftets fall valt att utgå från året då kartan uppmättes. Enskiften och laga skiften tog i genomsnitt 3,3 år från det att kartan upprättades och skiftet fastställdes. Trots skiftenas omfattning är processerna inte särdeles långa, men byarna i länet var också små i relation till byar i Västsverige och Skåne. För de mindre byarna (1–2 mtl) som genomförde laga skifte tog det i genomsnitt 2–3 år att genomföra skiftet, för de större byarna (3–6 mtl) 4 år och för de största byarna (7 mtl och uppåt) 4–5 år. Jag har för laga skiftet därför valt att använda mig av nedslagen vid skiftenas fastställning så att skiftesprocessen i sig inte överlappar med nästa nedslag.¹⁷⁷

På grund av osäkerheten runt tillkomståret för Ekonomiska kartan där en differens på ett år eller två i den angivna karteringen skulle kunna innebära relativt stora arealskillnader så har jag valt att endast mäta arealer från skiftesakter fram till tre år innan det redovisade året på Ekonomiska kartan.

3.1.3. Ekonomiska kartan 1860–1864

Rikets ekonomiska kartverk inrättades 1859 och kort därefter skapades de första ekonomiska häradskartorna med tillhörande beskrivningar. Karteringen blev en långdragen process som började med Uppsala län 1860–1864 för att sedan fortsätta med Örebro län och Skaraborgs län 1864–1873 innan projektet fick finansiella problem. Först på 1890-talet påbörjades karteringen igen och den slutfördes 1934. De senare karteringarna är allmänt kända för att hålla en mycket god kvalitet, men för de tidiga karteringarna och därmed Uppsala län var metodiken inte helt standardiserad. Det är därför osäkert hur man har gått till väga vid karteringens olika moment.¹⁷⁸

Stomkartor som underlag

Osäkerheten runt kartläggningsrutinerna är följaktligen större för de tidiga karteringarna. Underlaget för häradskartorna, både de tidiga och de senare, var så kallade stomkartor, samt förminskningar av äldre lantmäterikartor som till exempel skifteskartor, som sedan klistrades ihop till kartblad. Man har alltså främst förlitat sig på äldre kartor över området och där dessa saknats genomfört fältmätningar för att komplettera materialet. De förändringar som

---

¹⁷⁷ Egna beräkningar utifrån upprättandet av skifteskarta och slutställande av akterna.

¹⁷⁸ Olsson (1922), s. 113; Svensson (1965), s. 29–30; Sporrang (1990), s. 145.

genomförts sedan den geometriska karteringen noterades och fördes sedan in på stomkartorna, vilket ibland innebar helt nya karteringar.¹⁷⁹

Ulf Jansson menar att det har varit vanligt att låta bli att justera den äldre kartans bild. Han betonar att ”möjligheten finns att informationen i en karta inte återspeglar tidpunkten för kartans kartering, utan snarare underlagskartans tillkomsttid”.¹⁸⁰

En närmare undersökning av den häradsekonomiska kartan för Uppsala län uppvisar denna problematik på flera ställen. När man studerar beskrivningarna av åkerarealerna till kartbladen blir det påtagligt att en omfattande nyodling har ägt rum sedan lantmäterikartorna, som ligger till underlag för stomkartorna, upprättades. Men figurerna av den gulmarkerade åkerjorden i den häradsekonomiska kartan visar på en nästintill identisk form och storlek som på lantmäterikartan. Det finns alltså en tydlig diskrepans mellan åkerarealerna som den ekonomiska kartan visar och åkerarealerna som uppges i siffror i kartans beskrivning.

Studerar kartan närmare blir det uppenbart att flera av de figurer som markerats i grönt på den ekonomiska kartan och som i lantmäterikartorna kategoriserats som ängsmark, eller till viss del även skogsmark, har angetts med svag skrift som åkerjord. Detta är en återkommande om än inte genomgående företeelse. Utan tvekan visar noteringarna hur arealer som ej har varit uppodlade i lantmäteriakterna har omvandlats till åkerjord vid tidpunkten för den ekonomiska kartan. Lantmäteriakternas ursprungliga markslagsindelning har till stor del fått behålla sin form och färgsättning i den ekonomiska kartan, vilken endast speglar förändringen genom textmarkeringen i dessa figurer samt i beskrivningen till kartan, vilken uppger uppdaterade åkerarealer. Figur 3.2. illustrerar hur ett grönmärkat område har den motstridiga anteckningen ”åker”.

---

¹⁷⁹ Rosén (1922), s. 72–77; Hellberg (1922), s. 105–114; Svensson (1965), s. 29; Jansson (1993), s. 25–27.

¹⁸⁰ Jansson (1993), s. 11.

Figur 3.2. Närbild från Häradsekonomska kartan Uppsala län 1859–1863

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, Häradsekonomska kartan 1859–1863, (Vänge, 84-6) (RAK).

Eftersom majoriteten av laga skifteskarteringarna ägde rum under 1850-talet så fanns det också relativt nygjorda kartor att förhålla sig till och upprätta stomkartor på. Det faktum att arealuppgifterna i den ekonomiska kartan ändå skiljer sig åt från dessa laga skifteskartor tyder på att man inte har återanvänt åkerarealerna från de tidigare karteringarna.¹⁸¹

Figur 3.3 visar en jämförelse mellan en storskifteskarta för byn Locksta i Funbo socken och karteringen i den ekonomiska kartan. Jämförelsen visar tydligt hur de två ängsmarkerna i byn markerats som åker i den ekonomiska kartan, trots färgmarkering i grönt.

Figur 3.3. Locksta by i Funbo socken vid storskifte 1764 samt i EK 1862

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, Storskifte (Fundbo socken Låcksta nr 1-2) (LMS). Häradsekonomska kartan 1859–1863 (Funbo, 84-8B) (RAK).

¹⁸¹ Svensson (1965), s. 30–31.

I beskrivningarna uppges varje härad eller tingslag med respektive socknar och tillhörande bebyggelseenheter (byar och ensamgårdar). För varje bebyggelseenhet finns uppgifter om antalet jordebokshemman (men inga uppgifter om antalet brukningsgårdar), det förmedlade och oförmedlade mantalet, jordnaturerna samt ägoslagens arealer. Vidare redovisas respektive bys åkerjord, ängsmark, skogsmark och totala landareal.

Karteringsåret

Det är svårt att veta exakt vilket år den ekonomiska kartan upprättades, vilket år uppgifterna till beskrivningen hämtades in, samt i vilken ordning uppgifterna samlades in. För varje häradsuppslag uppges ett årtal i beskrivningen 1860–1864, men inte specifikt vad det året står för. Tryckåret uppges längre ned på uppslaget och varierar beroende på härad, vilket är rimligt då man kan tänka sig att tryckåret för kartan släpade efter något år eller två från karteringen.¹⁸² Åren som Lantmäteriet uppger för kartserien är 1859–1863. I detta arbete utgår jag från att det angivna året på försättsbladen är karteringsåret.

Vid en jämförelse mellan skiftesakter och den ekonomiska kartan för de år då karteringarna sammanfaller är det märkbart att det finns diskrepanser mellan materialen kopplat till den osäkra dateringen. Vi kan alltså inte vara helt säkra på exakt vilken tidpunkt som åkerarealerna speglar i relation till de laga skiftesakter som sammanfaller under samma år.

Allt tyder på att en viss nyodling var tvungen att genomföras snabbt i samband med utflyttningen vid enskifte eller laga skifte. Bönderna hade stora incitament att nyodla och komma upp i sin tidigare odlingskapacitet. En differens på ett år eller två i den angivna karteringen skulle därmed kunna innebära relativt stora arealskillnader. Jag använder därför karteringar som har minst tre år mellan tidpunkten för laga skiftesåret och den ekonomiska kartan.

3.1.4. Jordbruksstatistiken 1878–1889

För att undersöka åkerarealen under perioden 1878–1889 använder jag mig av den jordbruksstatistik som Uppsala läns Hushållningssällskap samlade in och som ligger till grund för primärmaterialet till BiSOS (Bidrag till Sveriges officiella statistik) serie N: jordbruk och boskapsskötsel. Med detta material utökas mätpunkterna till att innefatta en sen laga skiftesperiod.

BiSOS N gavs ut för första gången 1865 av Statistiska centralbyrån och innehåller häradsvisa uppgifter om markanvändning, åkerjord, ängsmark, besådd areal, utsäde, skörd och boskapsmängd. Primärmaterialet innehåller exakt samma uppgifter, men fördelat på brukningsgårds- eller bynivå.

---

¹⁸² Jansson (1993), s. 21.

Insamlingsmetoderna

BiSOS serie N har genom åren varit ett ifrågasatt källmaterial där åsikterna om uppgifternas användbarhet skiljer sig åt. Jörn Svensson påvisar tydligt svårigheterna som uppkommit på grund av inkonsekventa insamlingsmetoder. Det låg på hushållningssällskapen i länen att samla in primäruppgifter om jordbruket men detta gjordes med varierande metoder vid olika år i olika socknar, häradet och län. Kontinuerliga lokalundersökningar genomfördes genom hushållningsföreningarnas försorg med relativt jämna mellanrum i de olika länen och uppgifterna justerades för de specifika häradet eller socknar som undersöktes just det året. Men det innebar också en systematisk ”återanvändning” av tidigare års uppgifter fram till nästa undersökningsår. Konsekvensen blev att samma uppgifter i materialet användes under flera år i följd utan att spegla de aktuella uppgifterna.¹⁸³

I Uppsala län skedde en övergång från äldre till nyare och mer systematiska metoder etappvis med start från 1878. Då genomfördes undersökningar med stöd av kartmaterial av förste lantmätare i länet. Från 1882 fram till 1889 genomfördes lokalundersökningar av länsagronom i 11 av 13 häradet.¹⁸⁴

Åkerarealerna i jordbruksstatistiken

Från jordbruksstatistiken hämtar jag tre uppgifter. Jag excerperar åkerarealer för åren 1878–1889 för att undersöka nyodlingen. Jag hämtar även uppgifter om arealer som nyttjades till olika grödor samt uppgifter om arealer som brukades i olika odlingssystem för att undersöka växelbrukets utveckling.

Materialet har en tydlig struktur som visar byns namn, hemmansnummer, nuvarande mantal, ägare eller brukare och till sist arealen jord i olika ägoslag.

Det finns variationer i hur arealerna för de olika hemmansdelarna i byarna är redovisade. Ofta uppges åkerarealerna på brukarnivå. När flera hemmansdelar inom en by eller i olika byar brukades av samma person ligger åkerarealerna ofta samlade tillsammans. Ifall detta beror på att det rör sig om samma brukningsgård eller samma ägare kan jag inte svara på. Godsen och de byar som brukades i stordrift hade sammanblandade åkerarealer. Men det finns också exempel som särskiljer sig.

Ett exempel är Gränberga, Husby och Överby byar i Bondkyrko socken. Byarna har en lång gemensam historia genom deras koppling till Husby berustade säteri. Åkerarealerna för byarna redovisas sammanblandade i både skiftesakter och EK. I jordbruksstatistiken är åkerarealerna till viss del sammanblandade. Till exempel ägde E. Eriksson hemman i alla tre byarna. Åkerarealen för hemman nr 3 i Gränberga var inräknade i Husbys åkerareal (detta hemman brukades troligtvis under Husby berustade säteri). E. Erikssons andra ägor i Gränberga registreras emellertid under Gränberga. Även Överbys åkerarealer ägdes av Eriksson men redovisas under Överby.

¹⁸³ Svensson (1965), s. 82–84, 105–104.

¹⁸⁴ Svensson (1965), s. 112–116.

Utifrån exemplet ovan är det svårt att avgöra om principen var att redovisa åkerarealerna efter ägare eller brukningsgård. Det finns således risk att arealerna överskattas eller underskattas om inte samtliga hemmansdelar redovisas under byn. När åkerarealerna från en by låg sammanblandade med arealerna i en annan by så nyttjas ingen av byarna.

Av de 1093 bebyggelseenheter som på ett eller annat sätt förekommer i denna studie så är 886 av dessa (81 procent) representerade i sin helhet i jordbruksstatistiken.

3.1.5. Kartlagda områden

De äldre geometriska jordeböckerna (ÄGK) består av kartor över byar och till viss del även torp, utjordar och ensamgårdar karterade i Uppsala län under perioden 1635–1646. 331 av dessa har excerperats för denna studie. 31 av länets 88 socknar finns representerade i materialet, ca 27 procent av länets totala mantal.¹⁸⁵ Vissa socknar har alltså flera byar karterade och finns representerade, medan andra socknar helt saknas i materialet. Ingen socken är kartlagd i sin helhet.

De härader och socknar som karterades var främst i det bördiga slättområdet närmast Uppsala stad: Ulleråker, Vaksala och övergångsbygderna Hagunda och Rasbo. Nordliga Uppland representeras av Olands härad och Tierp och Västland socknar. På så sätt utgör materialet en förhållandevis diversifierad blandning av bygder och topografi i länet.

Det är framförallt härader söderut mot Enköping som saknas. Åsunda, Trögd, Lagunda, Håbo och Bro kartlades inte. Mot väst och nordväst i länet finns endast några få byar i Bälinge härad, även Örbyhus härad med Vendel, Tegelsmora, Österlövsta eller Hållnäs socknar saknas till stor del.

De yngre geometriska jordeböckerna (YGK) kompletterar till stor del de äldre. Dessa är spridda över 71 socknar och täcker ca 46 procent av länets totala mantal.¹⁸⁶ Flera av de härader som inte karterades vid den äldre karteringen finns representerade vid den yngre: flera socknar i Åsunda, Bro, Håbo, Bälinge samt Trögd härad. Även socknar såsom Vendel, Dannemora, Tegelsmora återfinns när det gäller de norra delarna. Jag använder mig av 491 av dessa kartor.

Flera socknar och byar överlappar också i de båda materialen. Framförallt i Ulleråker, Vaksala, Lagunda, och till viss del även i Rasbo och Olands härader återkommer samma byar i karteringarna. Det har gjort det möjligt att få en tydlig bild av nyodlingstakten under delar av 1600-talet.

De bebyggelseenheter som framförallt uteblir i källmaterialet är mindre byar eller enstaka hemman i socknar där de fanns ett större antal av dessa enheter, till exempel Björklinge, Dannemora, Hållnäs, Järlåsa, Tegelsmora,

---

¹⁸⁵ Egna beräkningar utifrån mantalsuppgifter i EK (förmedlat mantal).

¹⁸⁶ Egna beräkningar utifrån mantalsuppgifter i EK (förmedlat mantal).

samt en hel del mindre byar i Vendel och Tierp. Återkommande är också att socknar med stor frälsedominans (med många byar under herrgårdar och säterier), tycks ha färre karteringar. Det gäller exempelvis Håbo och Bro härad, liksom Österlövsta socken. Tillsammans täcker de yngre och de äldre geometriska kartorna 879 olika bebyggelseenheter i Uppsala län.

De tre skiftesreformerna genomfördes under en period av ungefär 150 år. Under denna period genomfördes 945 storskiften av inägor, enskifte genomfördes på 94 inägor och 786 laga skiften genomfördes innan 1900.

Det är framförallt i de nordliga och de sydliga godstäta socknarna som både storskifte och laga skifte var mindre vanliga. Socknar som Bro, Lossa, Skokloster och Holm har ytterst få eller knappt något officiellt skifte, varken storskifte eller laga skifte. Även Järlåsa och Älvkarleby hade få skiften. Detta blir logiskt om man beaktar att ensamma ägare av byar sannolikt inte hade behov av att genomföra officiella skiften.

Både Ekonomiska kartan och jordbruksstatistiken har arealuppgifter om i princip samtliga bebyggelseenheter i länet. Dessa källor används i den utsträckning de är förenliga med karteringarna.

3.2. Att undersöka övergången till växelbruk

För att studera övergången till växelbruk använder jag mig av tre olika källmaterial: *Finanskommittén 1858 för Uppsala län*, individuella laga skiftesakter samt primärmaterialet till *BiSOS (Bidrag till Sveriges officiella statistik) serie N: jordbruk och boskapsskötsel 1878–1889* vilken återfinns som Uppsala läns hushållningssällskaps jordbruksstatistik.

Med utgångspunkt i Finanskommittén ger jag en överblick över vilket odlingsystem som var rådande i länets olika bygder 1858. Laga skiftesakter med uppgifter om cirkulationsjord nyttjas för att få bättre förståelse för hur växelbruket utvecklades inom ramen för tvåsådessystemet och hur denna jordtyp brukades. Slutligen nyttjas jordbruksstatistiken för att jämföra arealerna i växelbruk samt i tvåskifte mellan byar som genomgått skifte och byar som förblivit oskiftade under perioden 1878–1889.

3.2.1. Uppgifter om odlingsystemen

Finanskommittén 1858 var en statlig utredning som hade till syfte att undersöka Sveriges ekonomiska situation. Frågelistor skickades ut till landets sockenstämmor med ingående frågor om jordbrukets tillstånd, exempelvis hur stora åker- och ängsarealerna var, hur mycket man sådde och skördade av olika grödor, samt vilka boskap som hölls. Materialet samlades in av sockenstämmorna,

sammanställdes av hushållningssällskapen och ordnades slutligen i läns- och rikstabeller.¹⁸⁷ Det är de sockenvisa rapporterna som nyttjats i detta arbete.

Genom Finanskommittén 1858 finns således uppgifter på sockennivå över vilka arealer som nyttjades till vilket utsäde samt huruvida tvåsäde fortfarande var det allmänt nyttjade odlingssystemet.

Frågor, uppå hvilka önskas svar serskildt från varje församling: Hvad utgör per tunnland årliga utsädet? Hvilket är det allmänna brukningssättet, tvåskiftes-, trednings- eller vaxelbruk? I hvilket förhållande till åkerjordens vidd begagnas det ena eller andra brukningssättet?¹⁸⁸

Den första frågan angående det årliga utsädet har rapporterats med kvantitativa uppgifter från samtliga församlingar och svaren är såtillvida lätta att sammanställa. De två resterande frågorna har emellertid besvarats med kvantitativa uppgifter i vissa fall, men i regel med kvalitativa omdömen. Det är därmed svårare att få en direkt kunskap om hur stora arealer som brukades i växelbruk vid denna tidpunkt. Snarare har församlingarna rapporterat att det dominerande brukningssättet var det ena eller det andra.

Laga skiftesakter

Cirkulationsjord är ett samtida begrepp som till viss del användes synonymt med växelbruk men som också omfattade lindbruk. Det var således en växelvis rotation av gräs och foderväxter.

På 1850–1860-talen börjar uppgifter om arealer i cirkulationsjord att användas i laga skiftesakter, men endast i ett trettiotal fall. Två slutsatser kan dras från detta; antingen hade lantmätnarna inget intresse av att specifikt kategorisera denna jord eller så var cirkulationsjorden fortfarande relativt ovanligt förekommande under denna tid.

Arealerna är ofta sammanblandade med arealerna för resterande åkerjord, ibland redovisade i en individuell kolumn i sammandraget efter skiftena.

Jordbruksstatistiken

Som tidigare nämnts återspeglar jordbruksstatistiken kolumnrubrikerna i Bi-SOS serie N: jordbruk och boskapsskötsel. Det är, som redan nämnts, ett omdiskuterat material. Liksom för åkerarealerna nyttjar jag de socknar och härader vars uppgifter uppdaterats genom hushållningssällskapets lokalundersökningar i länet.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Gadd (1983), s. 51; Nyström (1998), s. 17.

¹⁸⁸ Finanskommittén (1858), Uppsala län (RA).

¹⁸⁹ Svensson (1965), s. 265.

Tabell 3.1. De häradsvisa lokalundersökningarna i Uppsala län i jordbruksstatistiken

Härad	Årtal
Vaksala, Lövsta, Vendel	1878
Trögd	1880
Ulleråker	1883
Rasbo, Åsunda	1884
Bälinge, Hagunda, Norunda	1885
Bro, Håbo, Lagunda	1886
Örbyhus	1887
Olands	1889

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, Jordbruksstatistik H1a 2-15 (ULA).

Materialet medger därmed möjligheten att göra en detaljerad undersökning på arealerna som brukades i tvåsåde, tresåde och i växelbruk i de olika häraderna under dessa år (Tabell 3.1).

Under kategorin odlingssystem visar materialet tre kategorier: tvåskifte, treskifte samt växelbruk. Tvåskifte är ett annat ord för tvåsåde, medan treskifte inte åsyftar tresåde utan mindre arealer med separat rotation från tvåsådet. Än syns inte växelbrukets systematiska 7-åriga rotationer. Under dessa kategorier redovisas sedan byarnas åkerarealer som brukas i de olika odlingssystemen.

Mycket tyder på att tvåsådet allt mer kom att luckras upp, bland annat på grund av nyodlingen, och att både grödor och vallodling, kännetecknen för växelbruket, kom att inkorporeras i tvåsädessystemet.

För att ta ett fastare grepp om odlingssystemets utveckling i de skiftade och de oskiftade byarna studeras därför andelen jord som nyttjades för olika grödor i byarna. Dessa grödor var: vete, råg, korn, havre, blandsäd, ärtor, bönor, vicker och potatis.

3.3. Att fastställa antalet brukningsgårdar

För att studera antalet brukningsgårdar använder jag mig av mantalslängder och fastställer antalet brukningsgårdar vid en tidpunkt före skifte, året för skifte och efter skifte i skiftade och oskiftade byar för att studera förändringen av antalet brukningsgårdar.

Flera olika källmaterial kan användas för att undersöka antalet hemmansdelar och brukningsgårdar. Nils Wohlin använde taxeringslängderna vilket resulterat i en omfattande studie över hemmansdelar. Gustaf Utterström använde brännvinsbeviljningslängder. Om man vill undersöka antalet brukningsgårdar och inte bara hemmansdelarna så betonar Herlitz emellertid vikten av att använda mantalslängder som källmaterial.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Wohlin (1912); Utterström (1957) Band I; Herlitz (1974), s. 174.

Vad är då mantalslängder? Mantalslängderna utgör, för att citera Lennart Andersson Palm ”gigantiska serier av förteckningar över skattskyldiga”.¹⁹¹ Mantalslängderna kom i bruk på 1600-talet och var en förteckning över personer som var skyldiga att betala mantalspengar, alltså vuxna i arbetsför ålder (15–63 år). Men framförallt redovisar mantalslängderna alla mantalsförda jordboksenheter och hemmansdelar. Alltså de fastigheter på landsbygden som i nutida dagligt tal brukar benämnas bondgårdar.

Mantalslängderna upprättades i tre exemplar: ett åt häradsskrivararkivet, ett åt respektive länsstyrelse och ett åt Kammarkollegium. Genom Riksarkivet har Kammarkollegiets exemplar digitaliserats för perioden 1642–1820 för i princip hela Sverige, men med stora regionala variationer. För perioden 1736–1773 finns inga digitaliserade mantalslängder för Uppsala län på grund av brand. Jag har således excerperat 1735 samt perioden 1774–1820 genom de digitaliserade mantalslängderna. Därefter har jag utgått från de andra två arkiven.

Nedslagsåren 1735, 1760 och 1790 används för att undersöka utvecklingen i storskiftade byar. 1820 och 1850 används för att studera utvecklingen i enskiftade byar och 1850 och 1880 för att utröna antalet brukningsgårdar före och efter laga skifte.

3.3.1. Definition och metodologiska tolkningar

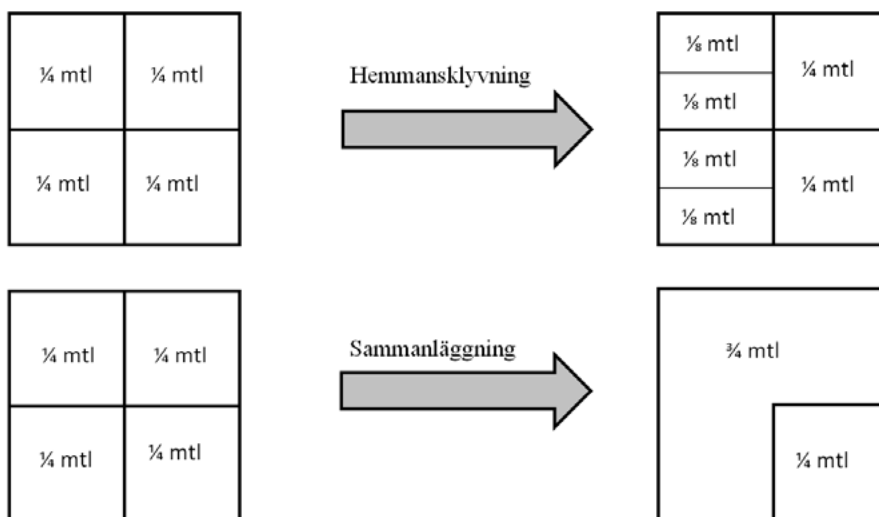
Ursprungligen var ett mantalssatt jordbokshemman en verksam jordbruksenhet, vad jag kallar en brukningsgård. Men genom hemmansklyvning så delades jordbokshemman till flera hemmansdelar. Alla hemmansdelar blev då andelar av det ursprungliga jordbokshemmanet och fick ett eget mantalsbråk. Men antalet faktiska ”jordbruksenheter”, eller aktiva brukningsgårdar som drevs av ett hushåll med hushållsföreståndare, kunde skilja sig från dessa hemmansdelar eller bråkdelar. Så blev ofta fallet när bönder i större skala började äga flera av dessa och bruka dem som endast en brukningsgård. David Hannerberg definierar en brukningsgård (eller brukningsenhet som han kallar det) som ”ett jordbruk som med avseende på en drift utgör ett och samma företag och drivs med en och samma arbetsstyrka”.¹⁹²

Figur 3.4. visar hur en typby med ursprungligen fyra hemmansdelar om en fjärdedels mantal vardera kunde förändras genom antingen hemmansklyvning eller sammanläggning. I det första exemplet genomförde två av brukningsgårdarna en hemmansklyvning. De fyra ursprungliga hemmansdelarna blev till sex och alla brukades som enskilda brukningsgårdar. I det andra exemplet skedde istället en sammanläggning. En av de fyra brukningsgårdarna köpte eller ärvde två hemmansdelar i byn och de drevs som en brukningsgård av samma familj. I detta exempel återstod alltså två brukningsgårdar i byn, varav den ena var mycket stor.

¹⁹¹ Andersson Palm (1993), s. 32.

¹⁹² Hannerberg (1971), s. 37.

Figur 3.4. Exempel på hemmansklyvning och sammanläggning i en typby med fyra brukningsgårdar i utgångsläget

Hemmansdel, hemmansbruk, brukningsenhet, brukningsdel, gård eller gårdsenhet är alla begrepp som nyttjats i olika studier om antalet verksamma jordbruksenheter. Jag har för detta arbete valt att använda begreppet brukningsgård.¹⁹³

Jag vill betona att det inte handlar om att studera antalet ägare i byarna; jag gör ingen skillnad på ägandet och brukandet. I de fall hemmansdelar var utarrenderade och brukades av ett annat bondehushåll med husföreståndare så var de för den här avhandlingen att betrakta som en egen verksam brukningsgård.

De hemmansdelar som kom att brukas som delar av en brukningsgård går att urskilja genom att de saknar ett mantalsskrivet hushåll. Exempelvis uppges istället att hemmansdelen brukades av Erik Ersson i nr 3 i Vallby. De hushåll som förestods av tjänstemän, industrialister och dylikt som var frånvarande från sina gårdar räknas emellertid som en brukningsgård eftersom de var en egen verksam jordbruksenhet. När det har funnits arbetskraft mantalsskrivna (drängar eller stutare) men inte någon husföreståndare så har jag inte räknat dessa som självständiga brukningsgårdar.

Det finns olika förklaringar till varför hemmansdelarna brukades tillsammans. Kortare och mer tillfälliga lösningar tillämpades vid till exempel arvskifte eller tillfällig oförmåga att bruka brukningsgården, men även mer strategiska och bestående sammanläggningar.

Säterierna och herrgårdarna som finns i länet ingår inte i denna studie. Inte heller de säterier eller herrgårdar vilka under den studerade perioden upphörde att vara just detta och omvandlats till bondbyar har inkluderats i studien.¹⁹⁴ Brukningsgårdar som brukades av frälsebönder och som tillhörde säterier och

¹⁹³ Gadd (2000), s. 65–66.

¹⁹⁴ För några exempel se Ulväng (2013), s. 294.

herrgårdar ingår däremot. Byar där ett säteri ingår i bybebyggelsen, varav somliga också brukades av bönder, har inkluderats. Ett exempel på detta är Nysätra by i Nysätra socken. De militära ståndsgårdarna kommer inte heller att inkluderas i studien, till exempel Landsberga majorsboställe i Biskopskulla socken.

Kapitel 4. Undersökningsområdet: Uppsala län

*Uppland kan anses mest för ett
flackländigt landskap; [...] Slätt-
bygden är härstädes särdeles
fruktbarande.*¹⁹⁵

Pehr Adrian Gadd

Detta kapitel beskriver förutsättningarna för jordbruket i Uppsala län under den undersökta perioden, genom att beskriva den naturgeografiska karaktären som fanns i länet. Naturgeografin ligger till grund för produktionsmönstret i området och utgör på så sätt förutsättningarna för de faktorer som denna studie undersöker. Med utgångspunkt i de geografiska förutsättningarna introducerar jag en bygdeindelning. Genom bygdeindelningen kan jag belysa om skiftena och den agrara omvandlingen präglades av lokala näringsmässiga skillnader. Jag diskuterar även den sociala strukturen i länet och de särpräglade drag som utmärker östra Mellansverige och Uppsala län under den undersökta perioden. Slutligen diskuteras samt presenteras på ett övergripande plan skiftesprocessen i länet.

4.1. Jordbrukets förutsättningar

Selma Lagerlöf beskrev landskapet i *Sagan om Uppland* som ett område som egentligen inte har så mycket av något men som har lite av allt.

4.1.1. Naturgeografisk bakgrund

Uppsala län ligger mellan Mälarens norra kust och Dalälven. Landskapet Uppland brukar kallas Sveriges yngsta, på grund av att det var det sista som reste sig ur havet efter den sista istiden.¹⁹⁶ Därför präglas länet av bördiga lerjordar, rika på sediment och kalk. Men det finns betydande skillnader inom länet. Den mellersta och södra delen av länet består av bördigt slättlandskap med styv

---

¹⁹⁵ Gadd (1773), s. 182.

¹⁹⁶ Jag har valt att utgå från länsgränsen för Uppsala län vid tidpunkten för EK 1860–1865, som är de gränser som gällde fram till 1971. Detta gör att det som idag är Knivsta och Heby kommun inte ingår i undersökningen, men det som idag är Upplands-Bro kommun. Söderfors ingår ej.

lerjord som sträcker sig från Enköping till Uppsala stad. Området är skogfattigt och flackt och har sedan länge varit uppodlat och brukat. Redan under 1600-talet var uppodlingsgraden i byarna i detta område hög. I trakterna av länets Mälarkust och angränsande mot Stockholms län i häraderna Håbo och Bro kom säteribildningen under 1600-talet att prägla landskapet. Stora godsdomäner såsom Skokloster, Finstaholm och Bro gård bildades i dessa områden av slätter och små skogsområden.¹⁹⁷

I väst övergår slättlandskapet till något högre belägna och skogrikare trakter som successivt övergår i grannlandskapet Västmanlands tätare skogar. I länets norra del domineras landskapet av barrskog och ljungmarker samt en hel del moss- och myrmarker. Här består jorden främst av sand och mojord. Åkermarken är marginell och ligger ofta utspridd. Även i de nordligare delarna finns däremot slättlandskap, kring åarna i Tierp och Vendel socknar, samt Olands härad. De nordvästliga skogsmarkerna var mer sparsamt befolkade, med en stor andel ensamgårdar. Längs med kusten i norr präglas jordbruket av ett stort inslag av både fiske och boskapsskötsel.¹⁹⁸ I dessa nordliga socknar expanderade bergs- och järnhanteringen under 1600-talet. Torp och gårdar anlades och förlänades till bruken för arbete, kolning och körslor. Framförallt har länet präglats av närheten till två viktiga avsättningsmarknader: Stockholm och Bergslagen.¹⁹⁹

4.1.2. Det agrartekniska komplexet

Historisk-demografiskt tillhör länet det som kallas Östsverige. Byarna var små och regelbundna. Här brukades sedan gammalt åkern i tvåsåde och jorden låg sedan medeltiden fördelad i solskifte.²⁰⁰ Ängsmarken var ofta särhågnad. Troligtvis var det den sedimentära lerjorden som gav upphov till odlingsystemet. Hårda och tunga lerjordar innebar ett större behov av träda. I dessa trakter nyttjades tvåsådet med brun träda, vilket innebar att trädan bearbetades genom plöjning och harvning och hölls så fri från ogräs som möjligt. På så sätt ökade chanserna för en god avkastning av ren säd, med god gödsling. Trädan bearbetades alltså relativt intensivt och med tidskrävande metoder.²⁰¹

Den primära stapelgrödan fram till 1600-talet var korn, som sedan successivt ersattes av höstråg med korn som komplement. Höstrågen passade de torra försomrarna i området. Under den undersökta perioden var alltså rågen det dominerande sädesslaget fram till omläggningen mot kött- och

---

¹⁹⁷ Gadd (1773), s. 182–183; Ahlenius & Kempe (1909). Adeln förlänades jord och underlydande gårdar med dagsverksplikt från kronan som belöning för deras insatser under de stora krigen.

¹⁹⁸ Stridsberg (1987), s. 101; Myrdal (1991), s. 98, 142–151.

¹⁹⁹ Ahlenius & Kempe (1909); Myrdal (1991), s. 142–151.

²⁰⁰ Solskifte innebär att tegarna i varje jordskifte låg i samma ordningsföljd som gårdstomterna låg i byn. Gården närmast solen hade motsvarande teg i varje skifte.

²⁰¹ Arrhenius (1859), s. 77–78; Gadd (1983), s. 213; Gadd (2000), s. 131, 143–144; Nyström (2004), s. 230–232.

mejeriprodukter under 1800-talets sista årtionden. Tvåsådet och rågproduktionen var intimt sammankopplade med varandra. Den bästa rågproduktionen skedde på jord som sedan länge varit hävdad och väl gödslad. Ju större areal som kunde trädas och ny energi återges jorden desto bättre.²⁰²

Jorden brukades med få undantag med redskapet årder, som inte ersattes av plogen förrän långt in på 1800-talet. Den långa användningen av årdret har förklarats med dess förmåga att behålla fukten i jorden; en attraktiv egenskap i ett område som ofta präglades av försommartorka.²⁰³

Sammanfattningsvis finns det tydliga gemensamma drag i det agrartekniska komplex som präglade området – redskap, grödor och odlingssystem – men ändå vissa skillnader i de naturgeografiska förutsättningarna i länet.

4.1.3. Bygdebegrepp och bygdeindelning

I en studie om markanvändning är eventuella naturgeografiska skillnader relevanta. Ofta talar man om ett kulturlandskap med olika typer av *bygder* när man ska beskriva jordbruksområden med liknande förutsättningar. Begreppet har länge använts inom historisk forskning, men kanske främst i äldre etnologisk och kulturgeografisk forskning. En bygd kan ses som ett sammanhängande område med likartad naturlig beskaffenhet som har skapat ett gemensamt kultur- och odlingslandskap, som skiljer området från andra närliggande områden.²⁰⁴

När man praktiskt tillämpar begreppet bygd är det inte sällan en topografisk uppdelning som får mest tyngdpunkt (skogsbygd, mellanbygd och slättbygd). Men i detta kan det rymmas en rad naturgeografiska förhållanden som ger olika produktionsinriktningar kopplat till mark- och resursanvändning: odlingssystem, hägnadstyper, bebyggelse, nyodlingsförutsättningar, balans mellan ängs- och åkerjord, skogstillgångar, möjligheter till binärningar samt etableringen av nya hushåll och brukningsgårdar.²⁰⁵

I detta arbete särskiljer jag jordbruksområden med likartade förutsättningar eftersom de faktorer som undersöks i detta arbete troligt påverkades av de olika naturgeografiska förutsättningarna i länet.²⁰⁶

Indelningen

Min bygdeindelning bygger på en klassificering av åkerjorden som gjordes 1978. Utgångspunkten är en indelning utifrån åkerns produktionsförmåga men

---

²⁰² Fridlitzius (1960), s. 95; Myrdal (1991), s. 142–145; Morell (2022), s. 79–82.

²⁰³ Gadd (1998), s. 110–115, 124–126. Från 1840-talet sjönk priserna på järn, vilket skapade nya förutsättningar för den järnskodda plogen att etableras i stor skala, men framförallt ökade incitamenten att nyttja plog vid växelbrukets rotationer och upplöjningen av fleråriga vallar.

²⁰⁴ Campbell (1936), s. 7–8, 40–46; Enequist (1975), s. 26–29.

²⁰⁵ Campbell (1928), s. 10–17; Enequist (1975), s. 34–36; Allen (1992), s. 15; Bohman (2010), s. 51–54.

²⁰⁶ Mats Morell har i sin undersökning av Uppsala län kategorisera häraderna efter andelen skog under 1860-talet. Morell (2022), s. 140–141, 400, Tabell 6.4.

hänsyn har även tagits till de naturliga betingelserna för växtodling, såsom klimat, jordart och odlingsinriktning.²⁰⁷

All brukad åker inom det indelade området, vanligtvis en socken, men ibland en mindre yta, redovisas med samma gradering. En jämförelse med Uppsala läns regionindelning med hänsyn till jord- och skogsbruk visar tydligt att åkergraderingen till mångt och mycket även stämmer väl överens med denna.²⁰⁸

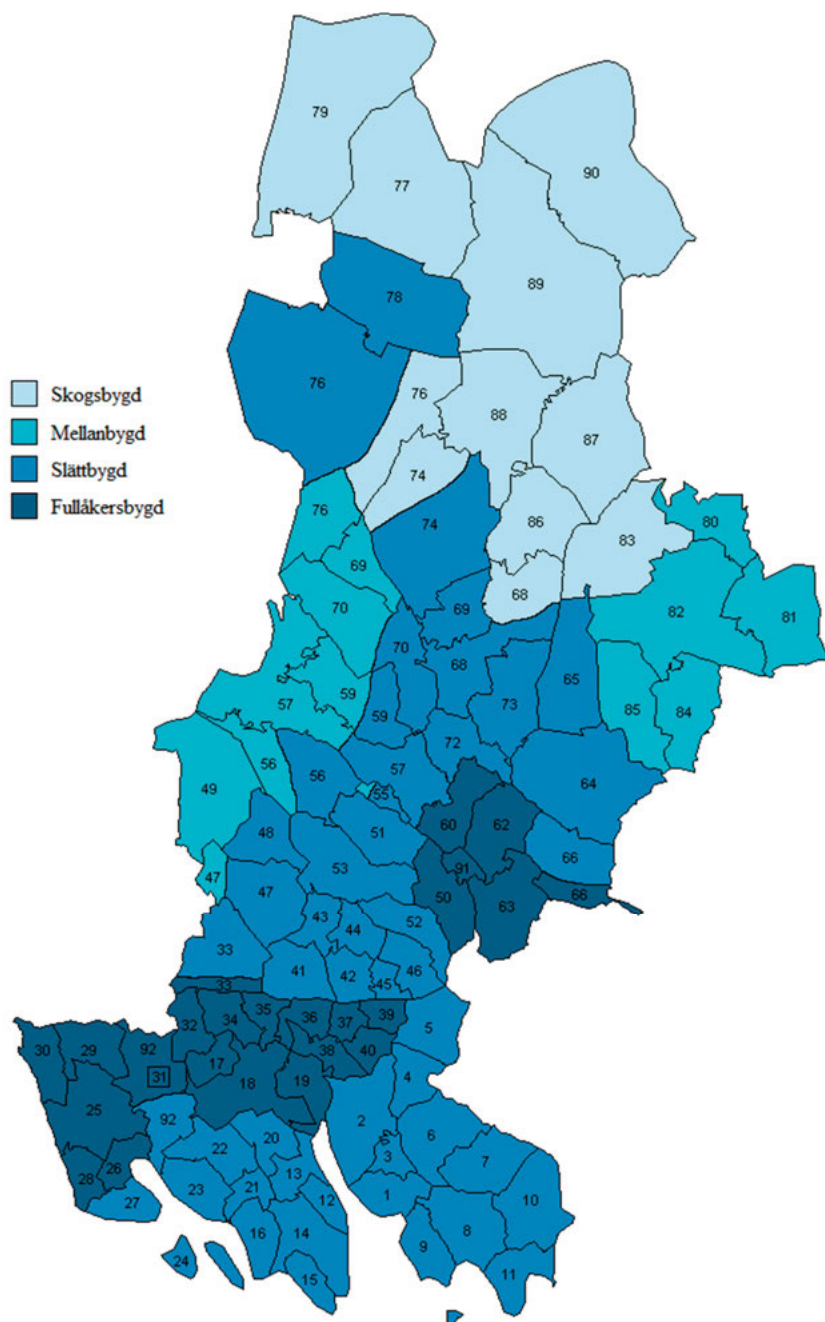
Figur 4.1 visar den bygdeindelning som jag har gjort för Uppsala län.

---

²⁰⁷ Jordbruket i Uppsala län (1978), Lantbruksnämnden i Uppsala län samt Kungliga Lantbruksstyrelsen 1971, PM.

²⁰⁸ Jordbruket i Uppsala län (1978), Lantbruksnämnden i Uppsala län.

Figur 4.1. Uppsala läns socknar indelade i bygder

Källa: Egen bearbetning. Karta från Riksarkivet (RA). Data från särtrycket "Jordbruket i Uppsala län 1978" samt "Översiktlig åkergradering i Sverige 1971", Kungliga lantbruksstyrelsen.

1. Kalmar 2. Övergran 3. Yttergran 4. Hägeby 5. Skokloster 6. Håtuna 7. Håbo-Tibble 8. Bro 9. Låssa 10. Västra Ryd 11. Stockholms-Näs 12. Hacksta 13. Löt 14. Veckholm 15. Torsvi 16. Kungs-Husby 17. Härkeberga 18. Litslena 19. Husby-Sjutolft 20. Villberga 21. Lillkyrka 22. Boglösa 23. Vallby 24. Arnö 25. Tillinge 26. Svinnegarn 27. Enköpings-Näs 28. Teda 29. Sparrsätra 30. Bred 31. Vårfrukyrka 32. Långtora 33. Nysätra 34. Biskopskulla 35. Fröslunda 36. Giresta 37. Fittja 38. Hjalsta 39. Holm 40. Kulla 41. Gryta 42. Balingsta 43. Hagby 44. Ramsta 45. Västeråker 46. Dalby 47. Skogs-Tibble 48. Åland 49. Järlåsa 50. Bondkyrko 51. Börje 52. Uppsala-Näs 53. Vänge och Läby 55. Åkerby 56. Jumkil 57. Bälinge 59. Skuttunge 60. Gamla Uppsala 62. Vaksala 63. Danmark 64. Rasbo 65. Rasbokil 66. Funbo 68. Tensta 69. Viksta 70. Björklinge 72. Ärentuna 73. Lena 74. Vendel 76. Tierp 77. Västland 78. Tolfta 79. Älvkarleby 80. Skäfthammar 81. Ekeby 82. Alunda 83. Morkarla 84. Tuna 85. Stavby 86. Dannemora 87. Film 88. Tegelsmora 89. Österlövsta 90. Hållnäs 91. Uppsala domkyrko 92. Enköping.

Klassificeringen av åkerjorden för Sverige som helhet består av en gradering från 1–10 där 10 är bäst. För Uppsala län har länsstyrelsen beräknat åkerkvaliteten i spannet 2–5. Områdena täcker i de flesta fall hela socknar, i somliga fall hela häradar. Det finns socknar som har hamnat i två områdesindelningar. Gränsdragningen mellan dessa områden har jag själv dragit.²⁰⁹

Eftersom Håbo och Bro häradar inte är graderade inom ramen för Uppsala läns lantbruksnämnd så har jag själv utifrån Lantbruksstyrelsens karta kategoriserat dessa häradar.²¹⁰

För att underlätta jämförelsen med tidigare forskning så kommer jag att benämna dessa åkerklasser bygder. I Figur 4.1 kan man urskilja att åkerklass 2 inbegriper de nordligaste socknarna Östra Tierp, Norra Vendel, norra Tensta, Älvkarleby, Västland, Hållnäs, Österlövsta, Dannemora, Film och Morkarla. Dessa socknar kommer att refereras till som länets skogsbygd.

Med skogsbygd åsyftas ett område där åkerjorden var relativt marginell, även om åkerjord inte helt saknas. Jorden var naturligt mindre bördig och terrängen förutsatte ofta en mer utspridd åkerjord. Området präglades istället av större arealer ängsmark och vida skogsarealer. På så sätt var befolkningen ofta beroende av andra näringar än åkerbruk, bland annat animalieproduktion och hantverk. Även bebyggelsemönstret var annorlunda med senare kolonisering och även större inslag av ensamgårdar.²¹¹

Åkerklass 3 utgör en jordbruksbetonad mellanbygd som främst utgör länets västra gräns mot Västmanland och nordöstra gräns mot Stockholms län. Denna bygd kommer att hänvisas till som mellanbygd och består av de västra delarna av Tierps, Björklinge, Skuttunge, Bälinge, Jumkil, Skogs-Tibble och

²⁰⁹ Det rör sig om socknarna Tierp, Vendel, Tensta, Viksta, Björklinge, Skuttunge, Bälinge, Jumkil, Åkerby, Funbo, Nysätra samt Skogs-Tibble.

²¹⁰ Eftersom graderingen är skapad på 1960-talet så är det inom ramen för Uppsala läns dåvarande gränsdragning. Detta innebär framförallt att Håbo härad inte finns graderad eftersom denna låg inom Stockholms län vid denna tidpunkt.

²¹¹ Campbell (1928), s. 3–17; Olai (1987), s. 39–54.

Nysätra socknar i väster och Skäfthammar, Ekeby, Alunda, Tuna och Stavby socken i nordöst.

Mellanbygd är här synonymt med övergångsbygd eller blandbygd. Det är ett område med mer varierade naturgeografiska drag, i detta fall på gränsen mellan skogsbygd och mer öppen slättbygd. Här fanns möjligheter till mer utpräglade binäringar och tillgång till skog och potentiellt mossmarker men också ofta en stark åkerbrukstradition.²¹²

I detta arbete har jag valt att kalla åkerklass 4, det lite mer brutna landskapet i de centrala delarna av länet, för slättbygd. Åkerklass 5 representerar den bördigaste och mest utpräglade slättbygden runt Enköping och Uppsala stad. Dessa områden kommer att refereras till som fullåkersbygd och var näst intill skoglös. Skillnaden mellan slätt- och fullåkersbygd är inte alltid självklar och begreppen används i vissa fall synonymt. Fullåkersbygden stämmer väl överens med de härader som har lägst andel skogsmark i den ekonomiska kartan. Riksantikvarieämbetets definition av en fullåkersbygd är ett slättområde där odlingen helt har präglats av spannmålsodling. I fullåkersbygden var i princip all jord nyttjad som åker.²¹³

4.2. Social sammansättning och demografisk utveckling

Den sociala och demografiska sammansättningen i ett område anses ofta betydelsefulla för förändringar i mark- och resursanvändning. Ett områdes sociala och ekonomiska karaktär klassificeras ofta genom att undersöka fördelningen av de tre jordnaturerna: krono-, frälse- och skattejord. Utifrån jordnaturernas fördelning diskuteras ägarstrukturen i det agrara samhället. Med ägarstruktur menar jag vilka aktörer eller institutioner i Uppsala län som ägde jorden i olika områden.²¹⁴

Jag gör inte någon systematisk klassificering av jordnaturerna, men kommer nedan att ge en kort överblick över fördelningen av dessa i länet. Jag kommer även att nämna några centrala jordägare i området och senare i studien resonera kring hur ägarstrukturen i byarna påverkar resultaten i undersökningen av de tre faktorerna.²¹⁵

---

²¹² Begrepp och ordförklaringar för riksintressen, Riksantikvarieämbetet, (2024-10-30) <https://www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/begrepp-och-ord-forklaringar-for-riksintressen/>.

²¹³ Begrepp och ordförklaringar för riksintressen, Riksantikvarieämbetet, (2024-10-30) <https://www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/begrepp-och-ord-forklaringar-for-riksintressen/>.

²¹⁴ Olai (1987), s. 39–40.

²¹⁵ Ulväng (2013), excerpter med författarens tillstånd.

4.2.1. Jordnaturer och jordägande

I korthet kan sägas att skattejorden brukades och ägdes av skattebönder, kronojorden ägdes av kronan men brukades av kronobönder eller kronans eller kyrkans tjänstemän och frälsejorden ägdes av en adelsperson, men brukades av frälsebönder. Samtliga hade varierande grad av besittnings- eller brukningsrätt. Endast skattebonden hade en starkare grad av besittningsrätt.²¹⁶

Fördelningen av jordnaturerna i mantal i Uppsala län var 13,4 procent krono-, 42,7 procent skatte- samt 43,8 procent frälsejord.²¹⁷ Under 1700-talet kom jordens kategorisering i jordnaturer att stå fast medan ägandet förändrades. Genom skatteköp fick kronobönder möjlighet att köpa loss kronojord och förbättrade på så sätt sin besittningsrätt. En viktig aspekt av jordbrukets omvandling har varit just skatteböndernas stärkta besittningsrätt och ökade ägande av jorden, eftersom ägarstrukturen påverkade incitamenten att genomföra investeringar i jordbruket.²¹⁸

Frälsebönder hade svagare incitament att genomföra investeringsarbeten eftersom vinsten från effektiviseringar och investeringar inte med säkerhet tillföll dem själva.²¹⁹

Uppsala län var ett av adels starkaste fästen i Sverige. Andelen frälsejord var stor jämfört med Sverige som helhet. Med 44 procent frälsejord i länet var det endast Stockholm och Södermanland som hade större andel frälsejord än Uppsala. Mest utpräglade storgodsbygder var Håbo och Bro härad, men även Åsunda och Hagunda härad hade en hög andel frälsejord. I Uppsala län var frälset över 30 procent i alla härad utom två, och över 40 procent i alla utom fyra.²²⁰

Frälseägandet i länet innebar sällan helt frälseägda socknar. Utöver några socknar i Håbo och Bro härad utmärker sig Järlåsa och Holm socknar som i princip totalt dominerades av frälsejord. I resterande socknar i länet ser vi visserligen ett stort frälseinslag, men ofta rör det sig om enskilda byar under gods och byar med inslag av frälsejord. Vissa områden saknade nästan helt frälsejord och dominerades av bönder.²²¹

---

²¹⁶ Samuelsson (2004), s. 9.

²¹⁷ Beskrivning till den ekonomiska kartan, sammandrag av häradbeskrivningarna för Uppsala län.

²¹⁸ Andra viktiga institutionella förändringar skedde 1789 och 1809 då dels skatte- och kronoböndernas ägande- och besittningsrätt stärktes (ärfilig besittningsrätt, företräde till skatteköp), dels adelns monopol på frälsejord upphörde, varvid icke ståndspersoner hade möjlighet att förvärva frälsejord. Dispositionsrätten stärks hos både skatte- och kronobönder, liksom adelspersoner, men ej hos frälsebönderna. Se Winberg (1985), s. 187–189; Morell (2013), s. 54.

²¹⁹ Gadd (2000), s. 42–44; Wästfelt (2014), s. 20–21.

²²⁰ Morell (2022), s. 79–82. Ekonomiska kartan (EK) (ULA). Andel frälsejord: Vaksala 13 %, Ulleråker 19 %, Bälinge 33 %, Rasbo 37 %, Örbyhus 38 %, Trögd 42 %, Lagunda 44 %, Norunda 46 %, Håbo 46 %, Olands 49 %, Åsunda 51 %, Hagunda 55 %, Lövsta 69 %, Film-Dannemora 74 %, Bro 74 %.

²²¹ Beskrivning till Ekonomiska kartan (ULA).

Under den undersökta perioden präglades området av ett relativt konstant antal herrgårdar, ungefär 180 stycken. Sammansättningen av dessa förändrades kontinuerligt. Deras jordinnehav var långt ifrån statiskt, frälsejord ersattes till viss del med skattejord, men i stora drag förblev många av dem i ungefär samma storlek.²²²

Tre andra viktiga aktörer som var verksamma i området och som måste nämnas är dels Uppsala akademi, dels järnbruken: Lövsta och Österby. Bruken hade vardera över 100 mtl och ägde hemmansränder över ett stort geografiskt område. En stor mängd bondehemman från framförallt skogs- och mellanbygden (främst de nordliga socknarna Film, Dannemora och Österlövsta) försåg bruken med kol, spannmål och transporttjänster genom ränta i dagsverken, kolning och körslor. Järnbruken var betydelsefulla eftersom de erbjöd en annan utkomst i skogsbygden. Godsstrukturen i bruken skiljde sig också i sin rationalitet och logik från gods där majoriteten av inkomsterna genererades genom jordbruket och främst genom spannmålsodling.²²³ Skattehemman i mindre byar i anslutning till bruken, där bruken sedan tidigare ägde hemman, blev under 1800-talet ofta köpta av dessa. Byarna kom således att helt ägas av bruken.²²⁴

Uppsala akademi var en stor jordägare som uppbar jordräntan från ett mycket stort antal skattehemman (så kallade akademihemman) i Uppsala, Västmanlands och Stockholms län. Genom dessa hemman var universitetet en viktig spannmålsproducent för bland annat Stockholm, Falun och Bergslagen.²²⁵

4.2.2. Den östsvenska demografiska stagnationen

Medan andra delar av landet upplevde en kraftig befolkningstillväxt under 1800-talets första hälft pågick vad som kallas för den östsvenska demografiska stagnationen i Mälardalen. Denna stagnationsperiod inföll under en period som brukar beskrivas som mycket expansiv för den svenska jordbruket.

Den agrara revolutionen brukar traditionellt förläggas till perioden 1750–1860. Detta går i linje med forskning på södra och västra Sverige där jordbruket under framförallt 1800-talets första hälft präglades av en stark ekonomisk tillväxt. Befolkningen växte kraftigt, antalet brukningsgårdar ökade och jordbruket såg en rad förändringar genom skiften, nyodling, övergång till växelbruk och ny redskapsteknik.²²⁶

I östra Mellansverige och särskilt i Mälardalen präglades 1800-talets första hälft av en befolkningsstagnation, med låga födelsetal och hög mortalitet, samt ett sjunkande antal brukningsgårdar. Sammanhängande med befolkningsstagnationen visade jordbruksnäringen i området på flera avvikande

²²² Ulväng (2013).

²²³ Morell (2022), s. 81.

²²⁴ Ulväng (2013), s. 306.

²²⁵ Lindgren (1971), s. 59–61, se även karta s. 35; Hegardt (1975), s. 62–89.

²²⁶ Olsson (2005), kap 7.

utvecklingstendenser. Samtliga jordbruksförändringar genomfördes med fördröjning i relation till andra centrala jordbruksbygder i landet. Man ser bland annat en relativt svag nyodling, en sen laga skiftesverksamhet, liksom en sen övergång till växelbruk och eftersläpande redskapsutveckling.²²⁷

I Figur 4.2 ser vi befolkningsutvecklingen i Uppsala, Skaraborgs och Malmöhus län i relation till riket som helhet. Samtliga län hade en jämn utveckling fram till 1805, därefter skedde en mycket kraftig befolkningsutveckling i Malmöhus län vilken vida överstiger den för riket under hela perioden. Skaraborgs län håller jämn takt med riksnittet fram till 1880. I Uppsala län ser vi däremot en tydlig stagnationsfas fram till 1840-talet. Det är först på 1860-talet som ökningen tilltar.

Uppsala län hade vid 1749 en befolkning på 62 804 personer, år 1800 hade detta antal ökat till 81 131 invånare och 1850 till 89 323. Under den period vi kallar den agrara revolutionen, ca 1749 till 1880, ökade befolkningen i länet med 47 procent. Under samma period ökade befolkningen i riket med 124 procent. I andra spannmålsregioner såsom Skaraborgs och Malmöhus län ökade befolkningen med 129 respektive 169 procent.

Det har gjorts åtskilliga försök att förklara dessa regionala skillnader eller snarare att förklara varför Mälardalen hade en stagnationsperiod. Det har bland annat föreslagits att områdets starka godsstruktur och ojämna jordfördelning hämmade tillväxten inom jordbruket. Mycket frälsejord, få självägande bönder och många torpare har antagits resultera i svagare tillväxt.²²⁸ Detta har på senare tid avfärdats, då även skattebönderna upplevde en demografisk stagnation under perioden, med att ”både skattebönder, frälsebönder och godsägare snarare lydde under samma övergripande villkor: en tämligen hårt driven avsaluekonomi framförallt kretsande kring rågproduktion.”²²⁹

Det var framförallt på slättbygden, i de mest uppodlade och spannmålsspecialiserade områdena, där befolkningsutvecklingen var som svagast, oberoende av ägostrukturen. Rågpriset i området föll kraftigt efter Napoleonkrigens slut och först på 1850-talet steg de återigen kraftigt. Perioden däremellan, 1820-, 1830- och 1840-talen var en svår tid för de bönder som bedrev spannmålsproduktion för avsalu.²³⁰

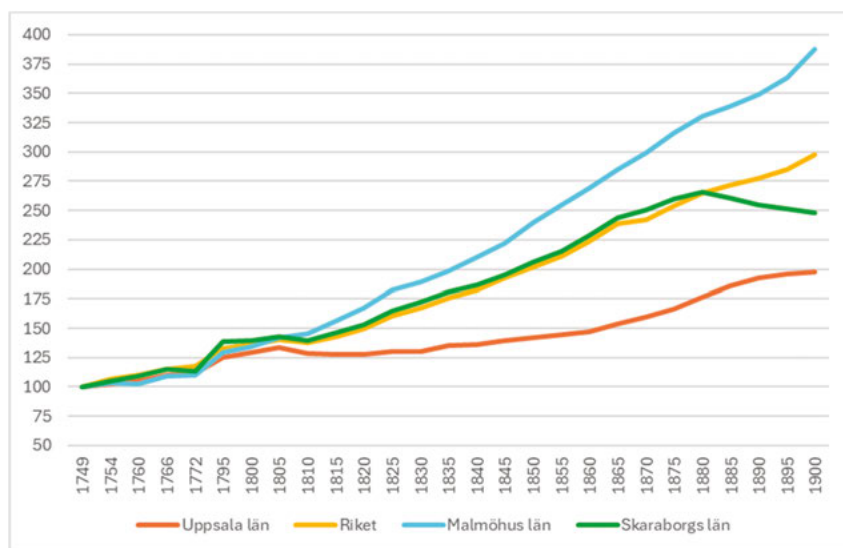
²²⁷ Nyström, (1998a), s. 231. I sin samtid rapporterades det om rödsoten, missväxtår och de fattigas armod under 1800-talets första två decennier. Folkminskningen var extra hård i städerna, men även i härader såsom Bro, Håbo, Trögd, Åsunda, Vaksala, Bältinge och Rasbo. Officiell statistik 1811–1860, SCB (1822), s. 6–7.

²²⁸ Utterström (1957) Band I, s. 17–19, 60–63; Winberg (1975), s. 265; Andersson Palm (1998), s. 74; Mats Olsson (2005); Wiking-Faria (2009), s. 20–26.

²²⁹ Erikson (2018), s. 227.

²³⁰ Samuelsson (2004), s. 178; Erikson (2018), s. 105; Morell (2022), s. 180, Figur 9.2.

Figur 4.2. Index över befolkningsutvecklingen i Uppsala, Skaraborgs och Malmöhus län samt i riket

Källa: SCB (1969).

Andra har betonat att skillnaderna bör sökas i odlingsystem och marknads-
läge.²³¹ Även den höga uppodlingsgraden har lyfts fram med argumentet att
det inte fanns något expansionsutrymme vid ingången till 1800-talet.²³²

Nyare forskning har visat att länet trots en demografisk stagnation, där an-
talet sysselsatta i jordbruket stagnerade eller sjönk, ökade både areal- och ar-
betsproduktiviteten från 1810. Nyodlingsprocessen intensifierades under
1830- och 1840-talen och mycket tyder på att arbetsinsatsen då också ökade.
Men den intensivaste förändringsfasen för jordbruket i Uppsala län var 1800-
talets andra hälft, jämfört med Skaraborg och Malmöhus där tyngdpunkten låg
på perioden 1800–1850.²³³

Utifrån ovanstående resonemang är det tydligt att den *agrara revolutionen*
inte var ett enhetligt fenomen utan ägde rum med avsevärda tidsförskjut-
ningar. Tillväxtnönstret i landet har följaktligen haft stora skillnader. Mälar-
dalen och därmed Uppsala län har inte setts som expansivt under den period
vi främst förknippar med den *agrara revolutionen* i Sverige. Med så stora va-
riationer och tidsförskjutningar i händelseutvecklingen bör man fundera på om
begreppet ytterligare bör problematiseras och förstås utifrån mer regionala dy-
namiska processer med hänsyn till sociala och ekonomiska variationer. Var
och hur skiftesverksamheten passar in i denna utveckling är ännu oklart.

²³¹ Nyström (1998), s. 248–249.

²³² Utterström (1957) Band I, s. 8, 60–64; Nyström (1998a), s. 232.

²³³ Morell (2022), s. 252.

4.3. De tre skiftesreformerna

Nedan följer en överblick över antalet mantalssatta jordeboksenheter (byar och ensamgårdar) i de olika bygderna i länet, antalet oskiftade byar i de olika bygderna, de tre skiftesreformernas frekvens i länet, och hur stor andel av socknarnas mantal som genomförde de olika skiftena.

I Uppsala län var byarna mycket små i jämförelse med syd- och västsvenska byar där 30–40 brukningsgårdar inte var ovanligt. I Skåne var den genomsnittliga storleken på en by 10,0 brukningsgårdar, men många byar kunde vara dubbelt så stora. I Uppsala län bestod byarna av i genomsnitt 4–5 brukningsgårdar vid 1760 och medianstorleken var 2,5 mantal.²³⁴

Nyodlingen i byarna som inte genomgick någon typ av skiftesreform kan främst följas genom karteringar i ÄGK (1635–1648) eller YGK (1685–1735), EK (1860–1864) och BiSOS (1878–1889). Men ytterst få byar kan sägas vara helt oskiftade vid tiden för jordbruksstatistiken, ofta genomgick byarna ett eller två skiften: storskifte och/eller antingen enskifte eller laga skifte.

I nedanstående Tabell 4.1 redovisas det totala antalet mantalssatta jordeboksenheter i länet, antalet skiftade jordeboksenheter samt de oskiftade jordeboksenheter som ingår i studien. Tabellen ger därmed en överblick över skiftenas utbredning i området fram till jordbruksstatistiken 1878-1889.

Tabell 4.1. Helt oskiftade, enbart storskiftade, enbart en-/laga skiftade samt stor- resp. en-/laga skiftade byar fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga jordeboksenheter
Totalt antal mantalssatta jordeboksenheter i länet	252	169	651	379	1451
Helt oskiftade (före 1878–1889)	31	19	76	34	160
Enbart storskiftade (före 1878–1889)	30	20	77	32	159
Enbart en-/laga skiftade (före 1878–1889)	22	10	20	1	53
Storskiftade	107	118	417	239	881
Enskiftade	9	15	55	15	94
Laga skiftade	103	111	366	217	786

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, ÄGK, YGK, skiftesakter samt beskrivningen till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Anmärkning 1: Jag har inte lokaliserat alla jordeboksenheter geografiskt i de socknar som utgör delar av två bygder. Därför kan det finnas en diskrepans mellan det totala antalet jordeboksenheter i respektive bygd, medan totalantalet för länet ändå stämmer.

²³⁴ Dahl (1942), s. 252–254.

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, ÄGK, YGK, skiftesakter samt beskrivningen till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Anmärkning 1: Jag har inte lokaliserat alla jordeboksenheter geografiskt i de socknar som utgör delar av två bygder. Därför kan det finnas en diskrepans mellan det totala antalet jordeboksenheter i respektive bygd, medan totalantalet för länet ändå stämmer.

Anmärkning 2: Endast skiften av inägor före 1887 är inkluderade och ej separata skogsskiften, ängsskiften eller dubbelskiften.

Anmärkning 3: Notera att de oskiftade byarna inte är samtliga oskiftade byar i länet utan antalet oskiftade byar som jag har använt i undersökningen utifrån Lantmäteriets karteringar.

Anmärkning 4: Notera att det i de skiftade jordeboksenheter/byarna kan dölja sig fler jordeboksenheter än en. Till exempel kyrkoherdeboställen som skiftades tillsammans med byar eller avgärda hemman som skiftats tillsammans med byar. Dessa har i tabellen redovisats som ett skifte.

4.3.1. Storskifte

De första storskiftena i Uppsala län genomfördes redan vid den första förordningen om storskifte år 1749. Därefter skedde ett fåtal skiften under perioden fram till den nya förordningen 1757. Först när *det ovillkorliga vitsordet* introducerades ökade antalet storskiften snabbt och kulminerade under 1760- och 1770-talen. Därefter minskade antalet storskiften successivt fram tills att storskiftesreformen ersattes av laga skiftesreformen 1827. Före 1800-talets början var majoriteten av alla storskiften som genomfördes på inägorna redan genomförda i länet (Figur 4.3).

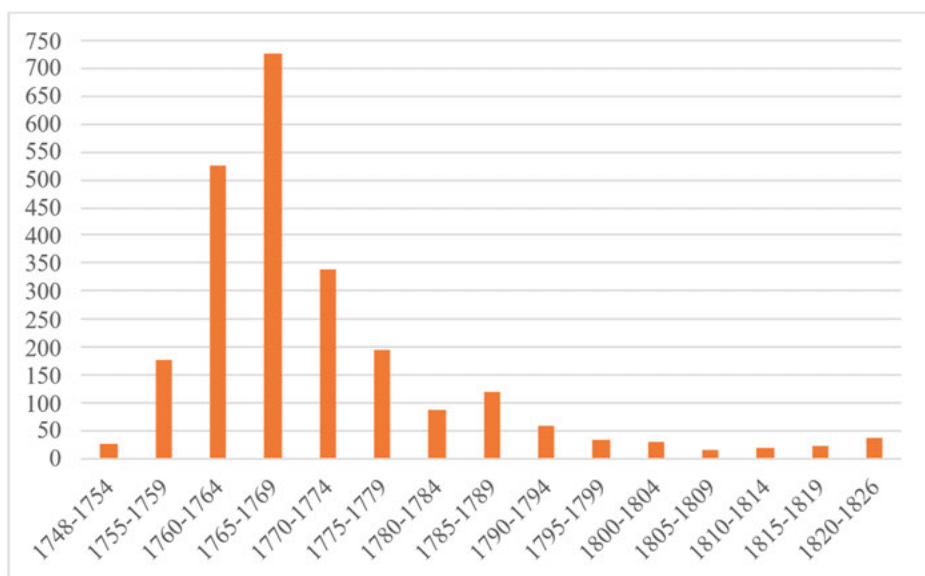
Medianåret för storskifte i länet var 1768. Studerar vi storskiftesprocessen på bygdenivå är det tydligt att samtliga bygder förutom skogsbygden genomförde storskifte med medianår 1768. I skogsbygden var medianåret påtagligt senare, år 1775. Det var således en viss skillnad i den geografiska fördelningen av storskiftet. I mellanbygden och framförallt i den bördiga slätt- och fullåkersbygden med dess tidiga specialisering på spannmålsproduktion ägde majoriteten av storskiften rum tidigare. Troligtvis var behovet av att minska ägoblandningen större i dessa bygder än i skogsbygden eftersom byarna generellt sett var större, i snitt 2,5 mtl.

I skogsbygden var byarna mindre (1,9 mtl) och ägoblandningen inte lika påtaglig. Intresset för byar i skogsbygder att genomföra storskifte bör ha ökat i samband med att senare storskiftesstadgor mer tydligt specificerade uppdelningen och regleringen av skogsmark.²³⁵

---

²³⁵ Hoppe (1997), s. 263.

Figur 4.3. Antalet storskiftade mantal per år i Uppsala län

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter samt beskrivning till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

I de norra delarna av länet var det inte ovanligt att skogen redan genomgått skogsskiften under 1600- och 1700-talen, före storskiftesreformen. Framförallt innebar expansionen av bruksnäringen i socknar som Dannemora, Film, Österlövsta med flera en större efterfrågan på skogsmarken som resurs. Med detta uppkom troligtvis en vilja att formalisera ägandet och markanvändningen, en process som undersökts i liknande miljöer.²³⁶ Större delen av länets mellersta och södra delar genomförde å sin sida storskiften på sin skog antingen i samband med skifte av inägomarken eller i separata skogsskiften efter att inägojorden genomgått storskifte.

Ängsmarken på inägorna storskiftades ofta tillsammans med inägorna. De särskägnade ängarna, som ofta, men inte alltid, låg en bit utanför bycentrum, skiftades emellertid i regel separat, vanligtvis efter inägorna. Dessa ängsmarker kunde vara stora och delas mellan byar.

Med relativt få undantag genomförde jordeboksenheterna i länet storskifte på sina inägor. Men det finns en viss skillnad i fördelningen av dessa skiften. I Figur 4.4 anges fördelningen av de storskiftade mantalen i länets socknar. Jag har valt att redovisa antalet skiftade mantal istället för antalet jordeboksenheter då jag anser att det är mest intressant hur stor andel av jorden som genomgick storskifte, inte hur många byar eller hemman som påverkades.

De socknar som urskiljer sig med en betydligt lägre andel karterat mantal än majoriteten av socknarna är framförallt Holm, Järlåsa, Arnö, Svinnegarn,

²³⁶ Granér (2002).

Enköpings-Näs, Teda och Skokloster. Överlag urskiljer sig Håbo och Bro härad med en betydligt lägre kartering. Anledningen är godståtheten. I området finns ett flertal större gods och säterier med underliggande byar som ibland ägdes i sin helhet av godsägare. Dessa byar genomgick sällan storskifte. De byar som var blandbyar där godsen hade intressen kunde däremot relativt ofta genomgå storskifte. Det är också tydligt att även godsägarna använde storskifte för att förtydliga gränsdragningarna mellan sina underliggande hemman och resterande hemman i byarna.

Holm socken låg i sin helhet under Sjö säteri. Här genomfördes en ägomätning och delning över hela socknen år 1785–1786. Jag har valt att inte undersöka dessa i min studie. I Järlåsa socken dominerade Bredsjö säteri och även denna socken har karterats genom ägomätningar inom ramen för Bredsjös intressen. Socken är dominerad av skog och byarna var små, ofta inte fler än 1–2 brukare.

Störst andel skiftat mantal ser vi på fullåkersslätten i Enköpingstrakten ner mot Trögd härad, liksom runt Uppsala stad upp mot Olands härad i länets nordöstra hörn. I dessa trakter genomgick 80–100 procent av socknarnas mantal storskifte.

Vilka ville genomföra skifte?

Länge präglades den svenska forskningen av idén att skifte, framförallt storskifte, var en reform som bönderna själva var kritiska till. Det var upplysta ståndspersoner som såg behållningen med ett rationellt jordbruk där ägoblandningen minskade.²³⁷ Senare forskning, sedan 1970-talet, har istället lyft fram bönderna som initiativtagare till skifte och som självständiga marknadsinriktade aktörer med medvetna intressen att förbättra sin jordarrondering för att öka produktionen.²³⁸ En liknande historik har präglat den danska forskningen. Flexibiliteten tycks ha varit särskilt stor i sydvästra Finland där storskiftenas arrondering anpassades efter böndernas individuella önskemål.²³⁹

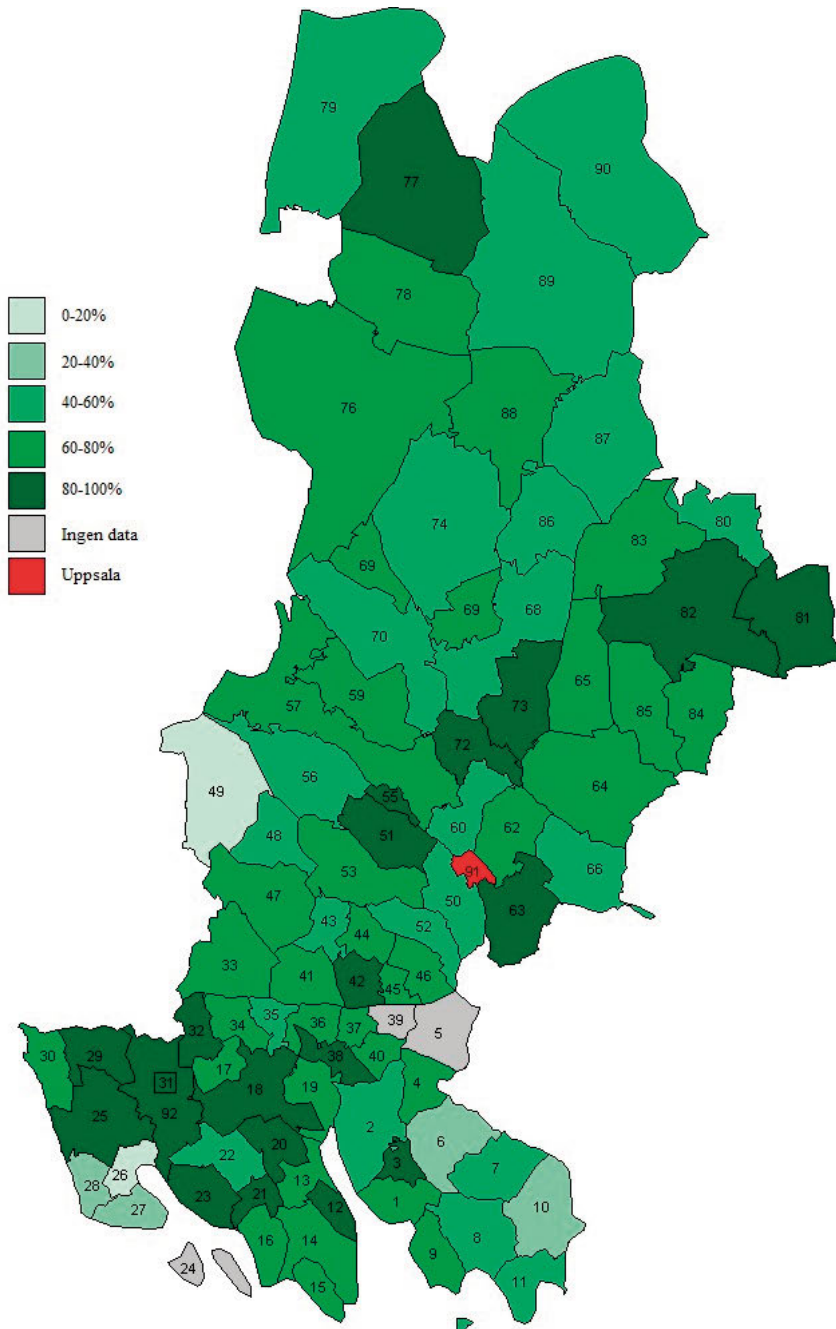
---

²³⁷ Heckscher (1949) Band II:I; Thulin (1911).

²³⁸ Olai (1983), s. 47–57; Hoppe 1983, s. 37–38; Svensson (2001), s. 226–229.

²³⁹ Bjørn (1977), s. 121–122; Laine (2021), s. 82.

Figur 4.4. Andel storskiftade mantal i respektive socken i Uppsala län

Källa: Egen bearbetning. Karta från Riksarkivet (RA). Data från Lantmäteriets historiska kartor, storskiftesakter. Särtrycket "Jordbruket i Uppsala län 1978" samt "Översiktlig åkergradering i Sverige 1971", Kungliga lantbruksstyrelsen.

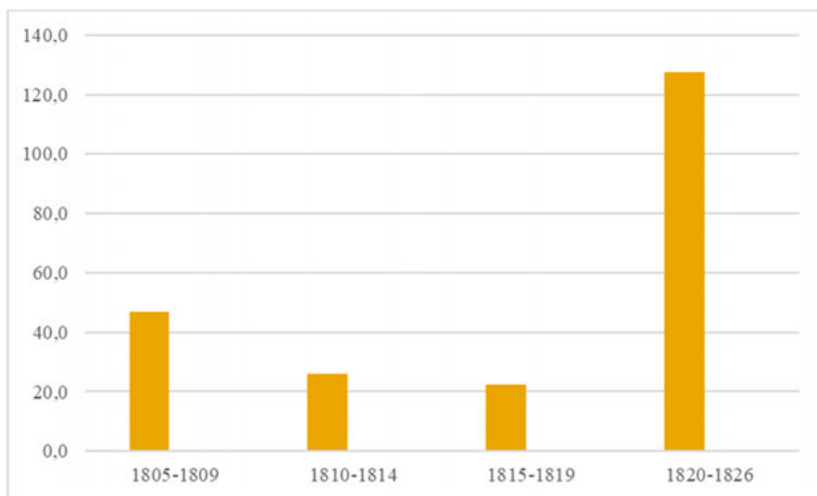
4.3.2. Enskifte

Det genomfördes endast 94 enskiften av inägor i Uppsala län under perioden 1807–1826. Av dessa var 22 stycken så kallade utbrytningar. Detta innebar att enskiftet inte genomfördes för hela byn, utan enskilda jordägare som sökt om enskifte blev utflyttade ur byn och fick sina ägor separerade från bykollektivet. De hemman som blev kvar i bykärnan genomförde storskifte i samband med utbrytningen. Se antal enskiftade mantal per år (Figur 4.5).

Enskiftesförordningens utformning gjorde det svårt att genomföra enskifte i områden med bruten terräng, egenskaper som bland annat kännetecknade mellansvenska odlingslandskap. Områden med stora ängs- och hagmarker var svårare att samla i stora ägofigurer. Enskiftets utformning var bättre lämpad för utpräglade fullåkersbygder såsom Söderslätt och Skara-vara slätten. I Mälardalen och andra delar av östra Mellansverige kom reformen att genomföras sparsamt.²⁴⁰

Figur 4.6 visar de socknar där enskifte förekom. Färgmarkeringarna graderar de socknar där en, två eller flera enskiften genomfördes. Av alla 94 enskiften låg ungefär 10 procent i skogsbygden, 16 procent vardera i mellan- och fullåkersbygden samt 59 procent i slättbygden. Majoriteten av de enskiften som genomfördes var alltså förlagda i slättlandskap, men det fanns undantag. Ju högre uppodling desto tidigare medianår för enskifte. Fullåkersbygden genomförde tidiga enskiften (medianår 1814) och skogsbygden generellt sett senare (1823).

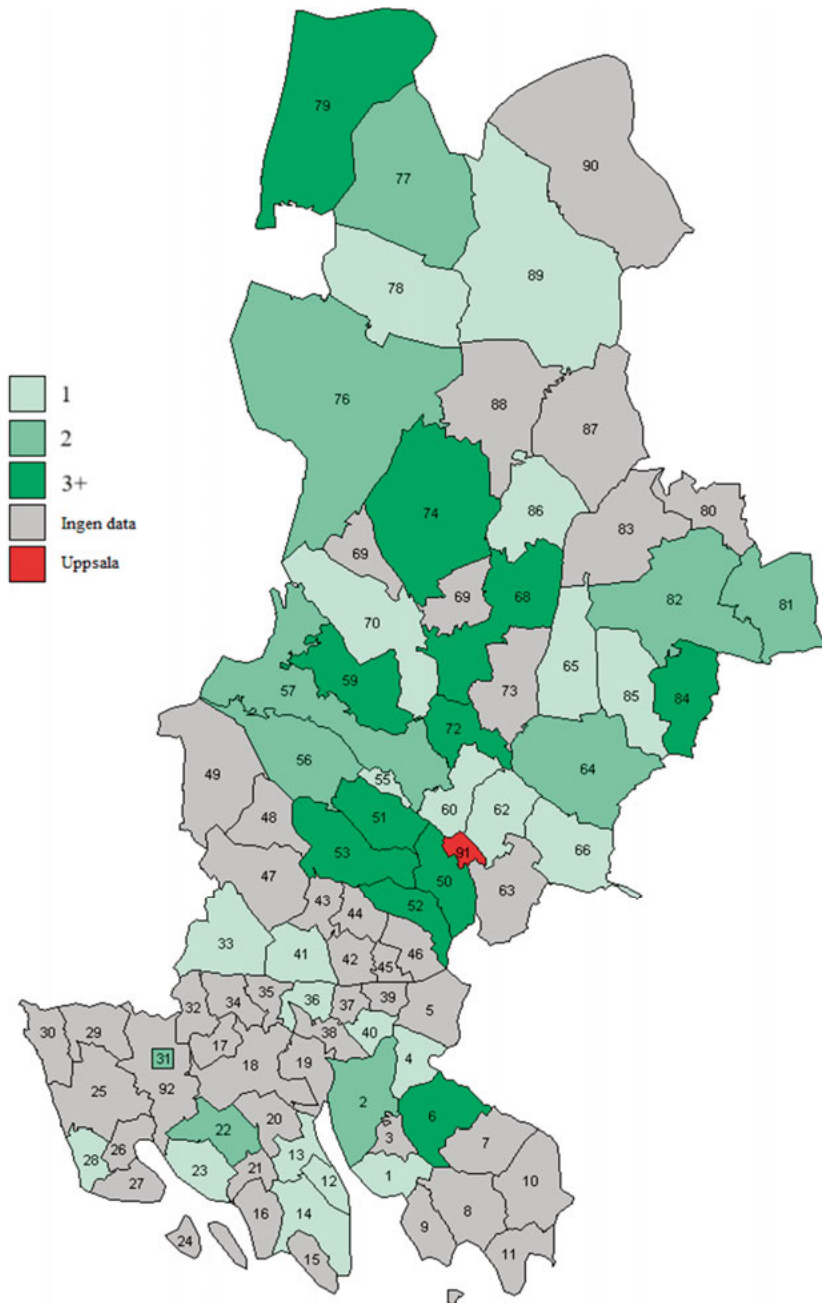
Figur 4.5. Antal enskiftade mantal per år i Uppsala län

Källor: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, enskiftesakter samt beskrivning till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

²⁴⁰ Helmfrid (1961), s. 122–124.

Figur 4.6. Antal enskifte i Uppsala läns socknar

Källa: Egen bearbetning. Karta från Riksarkivet (RA). Data från Lantmäteriets historiska kartor, enskiftesakter. Särtrycket "Jordbruket i Uppsala län 1978" samt "Översiktlig åkergradering i Sverige 1971", Kungliga lantbruksstyrelsen.

4.3.3. Laga skifte

Med förordningen om laga skifte ersattes stadgan om storskifte och enskifte. Därmed slutade storskifte och enskifte att genomföras efter 1827. Laga skifte innebar att byns totala areal graderades och fördelades på de individuella ägarna. Ett laga skifte omfattade därmed både inägor och utmarker: åkerjord, ängs-, hag- och skogsmark.²⁴¹

Förordningen genomfördes som mest intensivt under perioden 1827–1850 i de delar av Skåne som inte redan genomfört enskifte, i Halland, Bohuslän, stora delar av Kalmar län samt Värmland. Det genomfördes ett fåtal laga skiften under 1820- och 1830-talen i Uppsala län, men det var först under 1840-talet som laga skiftesprocessen accelererade i länet. Antalet mantal som genomgick skifte var som högst under perioden 1855–1865, men var högt 1860-talet ut. I förhållande till många andra centrala jordbruksbygder var denna kulmen av skiftesprocessen under 1850- och 1860-talen förhållandevis sen (Figur 4.7).²⁴²

Goda konjunkturer med högt spannmålspris har kunnat kopplas till skiftesverksamheten runt om i landet. På 1850-talet skedde en kort men explosionsartad ökning av rågexporten, till följd av Krimkriget. Den största andelen av den svenska spannmålsexporten gick till England. Denna högkonjunktur var troligtvis orsaken till intensifieringen av laga skiftesverksamheten i länet under samma period.²⁴³

En undersökning över skiftesreformerna i Västmanlands län visar att de laga skiften som genomfördes under reformens tidigaste år ofta var initierade av jordägare som ägde flera hemmansdelar. Samma studie betonar även att skiften genomfördes under goda jordbrukskonjunkturer, när bönderna hade förväntningar på att kostnaden för investeringen vägdes upp av de goda möjligheterna för en högre avkastning.²⁴⁴

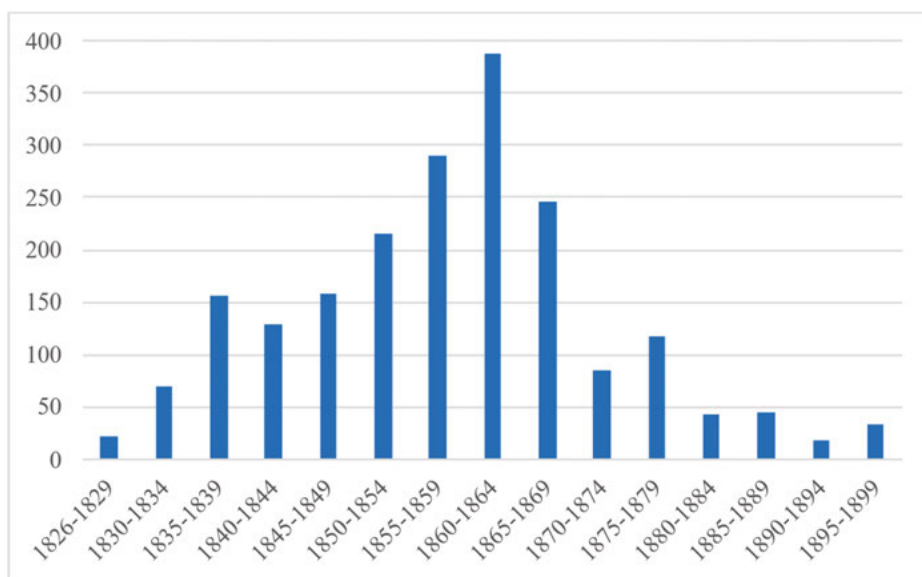
²⁴¹ Några exempel avviker från detta. Framförallt laga skiftades flera allmänningar och gemensamma ängar i länet under undersökningens tidsperiod.

²⁴² Helmfrid (1961), s. 123.

²⁴³ Fridlitzius (1960), s. 68–70; Gadd (1997), s. 101.

²⁴⁴ Persarvet et al. (2022), s. 12–16, 20.

Figur 4.7. Antal laga skiftade mantal per år i Uppsala län

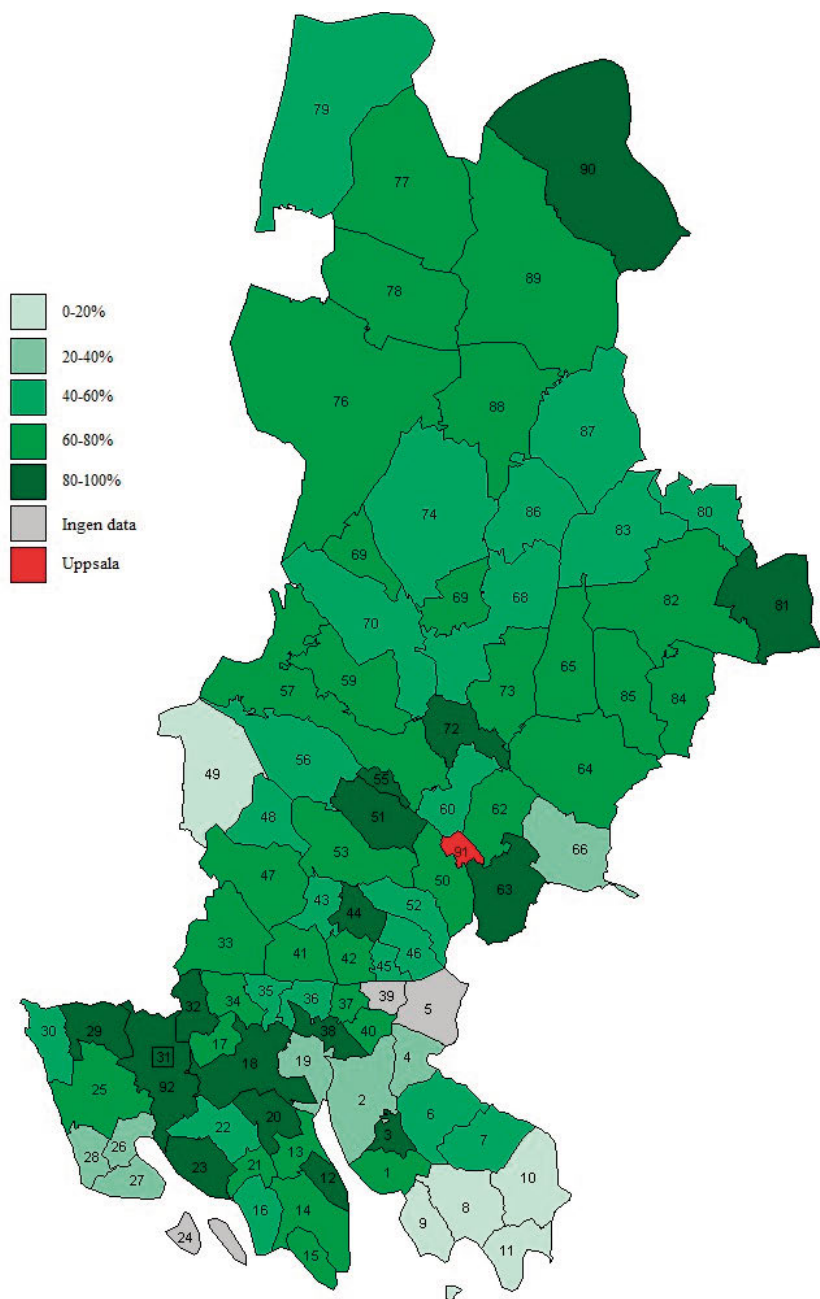
Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter samt beskrivning till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Studerar vi fördelningen av laga skifte i de olika bygderna ser vi att mellanbygden överlag genomförde laga skifte först (1848), därefter skogsbygden 1850. Först 1856 infaller medianåret för laga skifte i slätt- och fullåkersbygden.

Figur 4.8 visar att vissa socknar urskiljer sig med en mindre andel av mantalet skiftat. I likhet med fallet med storskifte så var även andelen mantal som genomgick laga skifte lägre i Håbo och Bro härad, liksom Svinnegarn, Enköpings-Näs och Teda vid Mälaren samt Järlåsa mot Västmanlands skogar.

Den högsta andelen laga skiftade mantal återfinns på fullåkersslätten runt Enköping liksom upp mot Uppsalaslätten och vidare upp mot Olands härad i nordost.

Figur 4.8. Andel laga skiftade mantal i respektive socken i Uppsala län

Källa: Egen bearbetning. Karta från Riksarkivet (RA). Data från Lantmäteriets historiska kartor, laga skiftesakter. Särtrycket "Jordbruket i Uppsala län 1978" samt "Översiktlig åkergradering i Sverige 1971", Kungliga lantbruksstyrelsen.

Kapitel 5. Nyodlingen

*Det räcker ju med att ha en enda
fåraherde eller oxdrivare för att
vakta boskapen på den mark som
skulle kräva en stor arbetsstyrka
om den skulle besås.²⁴⁵*

Thomas More

I detta kapitel undersöks hur den genomsnittliga nyodlingstakten förändrades i skiftade och oskiftade byar i Uppsala län.

Nyodlingen (expansionen av åkerjord) har haft en speciell plats i den svenska agrar- och ekonomiskhistoriska forskningen. Den var mycket omfattande och har antagits vara den primära faktorn som drev produktionsökningen i landet under perioden 1750–1850. Därmed har den undersökts utförligt i både rikstäckande och regionala studier utifrån en rad olika källmaterial och metoder.²⁴⁶

I den svenska forskningen finns sedan länge föreställningen om att skiftesreformerna (storskifte, enskifte och laga skifte) stimulerade till nyodling. Dels har man antagit att den fysiska förändringen av byn – sammanläggningen av de spridda tegarna i större ägolotter (storskifte) eller utflyttningen av brukningsgårdar på nya enhetliga marker (enskifte och laga skifte) – gjorde det praktiskt möjligt för bönderna att bedriva nyodling på ett mer effektivt sätt. Dels har man framhärdat att skiftena som institutionell förändring – dess upplösning av byorganisationens kollektiva beslutsfattande angående markanvändningen och frigörandet av det enskilda initiativet – skapade de entreprenöriella förutsättningarna för jordägare att göra investeringsarbeten i jorden och därmed nyodla efter egen håg.²⁴⁷

Ett flertal studier har med detta i åtanke gett sig i kast med att kartlägga skiftesreformerna, nyodlingen och den produktionsökning man i förlängningen har antagit följde, runt om i Sverige.

Forskningen på olika regioner har sedermera visat att nyodlingens omfattning varierade stort beroende på vilken typ av bygd som undersökts. Den

²⁴⁵ More (1979/1516), s. 245.

²⁴⁶ Hannerberg (1941); Karlsson (1976); Olsson & Svensson (2010); Wiking-Faria (2010); Hallberg et al. (2021); Morell (2022).

²⁴⁷ Dahl (1942), s. 187, 211; Svensson (2001), s. 126–129; Olsson & Svensson (2010), s. 278–288.

största tillväxten ägde rum i skogsbygderna där marginella åkerjordar kunde expandera flera gånger om och ge området nya förutsättningar för självförsörjning. Men expansionen var kraftig också på slättbygden.²⁴⁸

En annan aspekt som lyfts fram som betydelsefull är jordägandet. Man har konstaterat att frälsebönder på flera sätt såg en annan utveckling än de självägande skattebönderna. Frälsebönderna hade inte samma institutionella förutsättningar att bedriva investeringsarbeten, vilket också påverkade incitamenten för dessa bönder att nyodla.²⁴⁹

Det är emellertid påtagligt att ytterst få av dessa studier gör någon jämförelse med byar som under samma mätperiod förblev oskiftade. Man har helt enkelt antagit att det var skiftena som stimulerade nyodlingen. Tre arbeten sticker ut, dels Olsson & Svensson och Lazuka et al. som undersöker den skånska jordbruksomvandlingen, och Nyström & Hallberg som studerar Västsverige. Studierna av Skåne visar på en stark koppling mellan skiftesreformerna och en intensifiering av nyodlingstakten medan skiftena på slättbygden i Västergötland inte stimulerade nyodlingstakten förrän på 1850-talet. Författarna lyfter fram havreexport och Krimkriget som två viktiga faktorer som stimulerade till teknologiska liksom systemiska förändringar inom jordbruket i Västsverige mellan 1850–1870 – förändringar som lättare och snabbare implementerades i de skiftade byarna.²⁵⁰

Detta öppnar självfallet upp för ytterligare resonemang kring skiftenas roll i nyodlingsprocessen. I Mälardalen var nyodlingen svagare än på många andra håll i Sverige, ca 99 procent under perioden 1810–1880. Åkerjorden expanderade kraftigt under perioden då laga skifte genomfördes som mest intensivt i Uppsala och Västmanlands län. Skiftesreformerna bör ha varit centrala i denna process.²⁵¹ Denna studie undersöker närmare huruvida nyodlingstakten skiljde sig åt mellan skiftade och oskiftade byar i Uppsala län och utifrån resultatet diskutera skiftesreformernas betydelse för nyodlingen. Frågeställningen som besvaras i detta kapitel är *hur skiftesreformerna påverkade nyodlingstakten i Uppsala län*.

Kapitlet består av tre delar. Först presenteras min metod för att analysera den genomsnittliga nyodlingstakten för byarna och skiftesåren för de olika urvalen. Sedan följer undersökningen där jag dels jämför nyodlingstakten före och efter skiftesreformerna, dels jämför nyodlingstakten i skiftade byar med oskiftade byar.

Eftersom tidigare studier har betonat att nyodlingen var starkare respektive svagare i olika typer av bygder så bryter jag även ner grupperna av skiftade och oskiftade byar för att undersöka huruvida det föreligger en geografisk

---

²⁴⁸ Isacson (1979), s. 81–83, 168–169; Gadd (1983), s. 144, 276–277; Olsson & Svensson (2010), s. 283.

²⁴⁹ Herlitz (1974), s. 73–75, 347–366; Olsson (2005), s. 172–182; Svensson (2001), s. 223–234.

²⁵⁰ Olsson & Svensson (2010), s. 293–294, 297; Nyström & Hallberg (2018), s. 18–21; Lazuka et al. (2023).

²⁵¹ Hallberg et al. (2021), s. 80–81; Morell (2022), s. 400–401.

tyngdpunkt för nyodlingen. Jag diskuterar även hur ägostrukturen i de undersökta grupperna kan påverka resultaten. Avslutningsvis diskuteras de slutsatser man kan dra utifrån resultaten och resonemang kring potentiella orsaker till att resultaten ser ut som de gör.

5.1. Data och metod

Jag har excerperat åkerarealen för alla byar som finns tillgängliga i källmaterialet. I undersökningen ingår sedan ett urval av byarna. Urvalet är kopplat till metoden som förutsätter att varje skiftad by kan undersökas vid minst tre tidpunkter så att åkerutvecklingen skall kunna studeras före och efter skiftena. För de oskiftade byarna har jag minst två tidpunkter. Jag har uppgifter om åkerarealen vid minst två och som mest sju tidpunkter genom att använda följande material: de äldre geometriska jordeböckerna (ÄGK) ca 1635–1646, de yngre geometriska jordeböckerna (YGK) 1685–1735, storskifte 1749–1827 med koncentration till decennierna kring 1770, enskiften 1807–27, tidiga laga skiften 1827–1860,²⁵² beskrivning till (Härads)ekonomiska kartan (EK) 1860–1864, sena laga skiften (efter ca 1864²⁵³), samt Uppsala läns Hushållningssällskaps jordbruksstatistik 1878–1889.

För uppgifter om de oskiftade byarna har jag främst förlitat mig på uppgifter i ÄGK, YGK, EK samt jordbruksstatistiken. Det var emellertid inte ovanligt att byar som avstod från storskifte senare genomförde enskifte eller laga skifte och vice versa. På så sätt kan även skiftesakter användas för att utgöra en mät punkt för byar som avstod från att genomföra något av de olika skiftena.

5.1.1. Den genomsnittliga årliga nyodlingstakten

Helt centralt för denna studie är att fastställa den genomsnittliga *årliga* nyodlingstakten. Alla typer av skiften genomfördes under ett stort antal spridda år, storskifte 1749–1826, enskifte 1807–1827 och laga skifte 1827–1900.²⁵⁴ De olika skiftesperioderna är alltså långa och överlappar delvis varandra. Det förekommer därmed byar som storskiftades samma år men som genomgick laga skifte med upp till 50 år mellan sig, och byar som storskiftades samma år som en annan by genomgick enskifte.

Tidsspannen varierar således och för att komma till rätta med detta har jag räknat fram en procentuell årlig åkertillväxt för varje enskild by. En *compound*

---

²⁵² Gränsen är satt till minst 3 år mellan genomförande av laga skifte till kartering i EK. Eftersom EK karterades 1860–1864 så är det alltså en flytande gränsdragning beroende på karteringsåret för varje enskild by. Detta för att skiftet måste få möjlighet att ha någon effekt innan nedslaget i EK 1860–1864.

²⁵³ Återigen har jag använt mig av minst 3 år mellan EK-laga skifte och en flytande gränsdragning beroende på karteringsåret för varje enskild by.

²⁵⁴ Somliga byar genomgick laga skifte efter 1900, men dessa är inte en del av denna undersökning.

annual growth rate har använts för att ta hänsyn till det varierande tidsspännat mellan mätpunkterna för varje enskild by och för att undvika en överskattning av tillväxten. Det är genomsnittet på dessa årliga procentuella åkertillväxttakter för varje urval som utgör resultaten i studien.

Den vanligaste metoden vid beräkning av åkerarealtillväxt utifrån kartmaterialen har varit att aggregera åkerarealer på socken- eller häradsnivå för att göra produktionskattningar. Mats Morell använde sig av en metod utvecklad av David Hannerberg som relaterar de skiftade och oskiftade arealerna till arealerna i Ekonomiska kartan.²⁵⁵

En annan metod har varit att använda det förmedlade mantalet som hjälpvariabel för att beräkna åkerarealerna. Då används varje bys andel av hela häradets totala åkerareal, som antas vara densamma som byns andel i häradets totala mantalssumma.²⁵⁶

Dessa två metoder har alltså använts vid försök att beräkna den totala arealtillväxten under framförallt 1800-talet. Eftersom fokus i detta arbete ligger på att försöka urskilja de olika skiftenas roll i denna utveckling och inte någon generell tillväxtkurva för all åkerjord så har jag valt att utgå från en *compound annual growth rate*. Jag undersöker också om skillnaderna mellan skiftade och oskiftade byar i fråga om nyodling är statistiskt signifikanta.

Jämförbarhet över tid

Det har varit ett digert arbete att fastställa att de byar jag undersöker omfattade samma geografiska areal över tid. De byar där detta inte har gått att fastställa har uteslutits i analysen. Metoden för att fastställa denna geografiska koherens har varit att undersöka uppgifterna om dels mantal, dels öresland. Skiftesakterna innehåller i de flesta fall både uppgifter om öresland och mantal. Ekonomiska kartan liksom jordbruksstatistiken uppger enbart mantal. I de fall enskilda skiftesakter har saknat någon av uppgifterna har det gått att jämföra med antingen öreslandet för byn i de andra kartserierna eller med byns mantal antingen i EK eller i jordbruksstatistiken. I de fall det förekommer diskrepanser i mantal och öresland för byarna i materialen eller när jag inte har kunnat fastställa att det rör sig om samma enheter har jag valt att sortera bort dessa byar.

Här följer några exempel på byar som inte har redovisats som samma enheter genom de olika källmaterialen och således har exkluderats från undersökningen, för att konkretisera mina principer för uteslutande av byar ur undersökningen. Ett exempel på en by som inte används är Golvsta i Alunda socken. I denna by redovisar inte skiftesakterna ett före detta rustmästarboställe på 0,375 mantal, medan denna areal är inräknad i både EK och jordbruksstatistiken och inte går att skilja från de andra hemmanen i dessa material.

---

²⁵⁵ Morell (2022), s. 340–342.

²⁵⁶ Hallberg et al. (2021), s. 79–80.

Det är dock inte bara skillnader i mantal och öresland som kan resultera i att byar räknas bort. Det förekommer även sammanläggningar av byar i de olika materialen. Somliga byar är exempelvis uppdelade i nordliga och sydliga delar där vissa skiftats separat medan andra skiftats tillsammans. De redovisas sedan ibland separat och ibland med sammanblandade åkerarealer i EK och/eller i jordbruksstatistiken. I somliga fall har det gått att urskilja hemmansnumren och få fram rätt uppgifter för rätt delar av byn. Men när detta inte har kunnat göras så har dessa nedslag inte använts.

På samma sätt redovisar både EK och jordbruksstatistiken vissa byars åkerareal tillsammans. Då rör det sig oftast om mindre enheter och byar som ligger under gods eller säterier, prästgårdar vars åker ligger sammanblandad med en byåker, eller byar vars åkerareal ligger i någon form av sammanblandning. Ibland sker detta kontinuerligt genom källmaterialen, om inte så har de inte heller använts för studien.

Det förekommer byar som genomförde utbrytningar av enskilda hemman genom enskifte, där enskilda hemman skiftades ut från bytomten och ägoblandningen men resterande hemman förblev i byorganisationen. De hemman som förblev i byn genomförde i samband med utbrytningen storskifte och ofta genomförde de senare laga skifte. Dessa byar har inte nyttjats i studien, dels på grund av att enskiftena inte innebar en fullständig individualisering av markanvändningen i hela byn, dels för att de laga skiften som följde inte går att använda i en jämförelse med den ursprungliga byn eftersom den utbrutna brukningsgården inte inkluderats i arealerna.

En hel del kartor och protokoll är också oanvändbara för denna undersökning på grund av att lantmätaren inte separerat de olika ägoslagen i inrösningsjorden. Man har alltså inte separerat åkern från resterande marktyper. Dessa akter har jag inte använt eftersom det ofta rör sig om så små jordlotter att det tidseffektivt inte går att motivera att lägga ihop samtliga arealer. I andra fall har backar redovisats inblandade i åkerjorden. Vid enstaka fall har de gått att separera från åkerarealen. Hässelby i Börje socken är ett sådant exempel där jag har räknat bort backarna från åkerarealerna.

I några få fall har det varit tydligt att det har funnits en diskrepans mellan skiftesakterna och den ekonomiska kartan. På dessa nyodlingskurvor har alltså arealerna vid tidpunkten för EK ökat dramatiskt men sedan minskat i jordbruksstatistiken, som har varit mer jämförbar med skiftesakterna i just dessa fall. Detta har inte syns på mantalet men det har rört sig om så stora arealskillnader att jag har valt att inte använda mig av dessa byar. Det rör sig troligtvis om utjordar eller allmänningar som räknats in i arealuppgifterna i EK, som inte ingått i skiftesakterna.

Säterierna och godsen i länet ingår inte i denna studie, däremot förekommer byar som ägs av säterier och bruk. Byar som präglas av specifika verksamheter, till exempel olika bruk såsom Vattholma i Lena socken och Ullfors i Tierp socken, liksom de mantalssatta utjordarna ingår inte heller i studien.

5.1.2. Två metoder för att jämföra nyodlingstakten

Jag använder mig av två olika metoder för att undersöka om de olika skiftena stimulerade nyodlingstakten:

Metod 1. Jag fastställer åkerarealerna i varje enskild skiftad by vid tre tidpunkter – före skiftet, vid skiftet samt efter skiftet. Därefter räknar jag ut den årliga åkertillväxten (*compound annual growth rate*) före och efter respektive skifte. Det är genomsnittet av den årliga åkertillväxten för byarna som utgör nyodlingstakten. Denna metod upprepas för respektive skifte: storskifte, enskifte och laga skifte. Hypotesen är att nyodlingstakten ökade efter samtliga skiften.

Metod 2. Jag använder samma urval av byar som genomförde storskifte, enskifte, respektive laga skifte som vid metod 1 och jämför nyodlingstakten i dessa byar med nyodlingstakten i byar som *inte* genomförde motsvarande skifte. För denna metod använder jag endast nedslagen före och efter skifte för att kunna jämföra med den oskiftade gruppen byar. Hypotesen är att nyodlingstakten var högre i skiftade byar än i oskiftade byar.

Därefter bryter jag ner ovan nämnda urval och undersöker om den genomsnittliga nyodlingstakten skiljde sig åt inom länet. Jag redovisar därmed nyodlingen i relation till den bygdeindelning som definierats i kapitel 4. Jag resonerar också kring de skiftade och de oskiftade byarnas karaktär.

I redovisningen anger jag alla arealenheter i hektar. I källmaterialet används tre olika måttenheter: tunnland och kappland; kvadratrev och kvadratfot; samt hektar. Arealmått och konvertering har beskrivits närmare i avsnitt 3.1.4.

5.1.3. Storskifte

För att studera nyodlingstakten före och efter storskifte så har jag excerperat åkerarealen i 510 byar som finns representerade i antingen ÄGK 1635–1646 eller YGK 1685–1735, som genomförde storskifte och som finns representerade fram till och med nedslaget för EK 1860–1864. Nyodlingen kartläggs alltså från mätpunkter som kan variera ganska stort i tid. För att underlätta förståelsen för vilken period som undersöks så fastställer jag ett medianvärde för dessa mätpunkter; ÄGK/YGK (1690), storskifte (1768) samt laga skifte/EK (1857). Det centrala för undersökningen är att alla byarna finns representerade vid tre nedslag; före storskifte, vid storskifte samt efter storskiftet.

De 510 byarna har således en mätpunkt vad avser åkerarealen antingen vid ÄGK (137 byar) eller vid YGK²⁵⁷ (373 byar), samt vid storskifte (510 byar).

---

²⁵⁷ Här vill jag även betona att jag använder mig av ett antal kartor som inte ingår i serien YGK. Det är snarare bykartor karterade under 1700-talets första hälft. Men för att undvika förvirring så har jag valt att benämna dessa YGK då de ligger närmast dessa karteringar i tid samt fungerar som ett nedslag före storskifte.

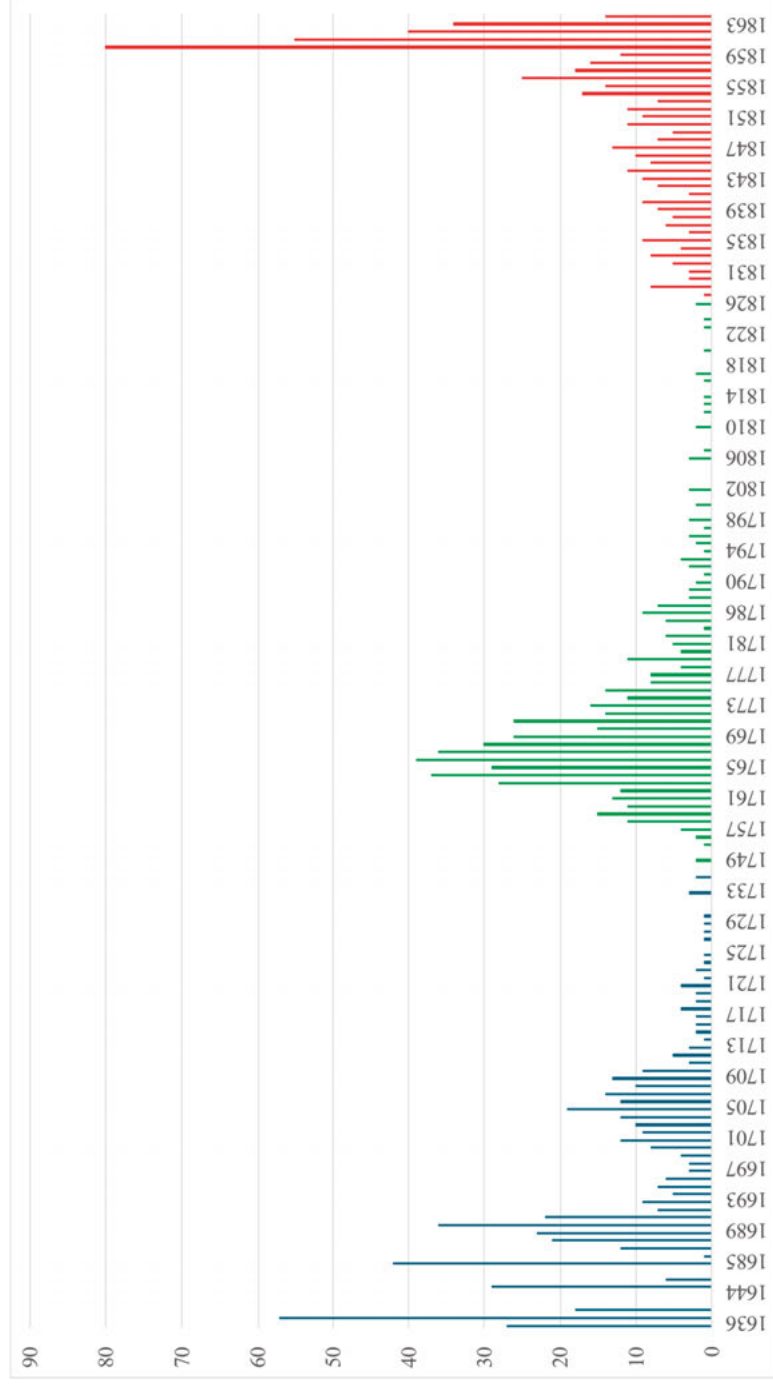
På så sätt får jag en bild av hur mycket man nyodlade från 1600-talet fram till storskiftet.

Åkerarealen i de 510 byarna uppmäts sedan från storskiftet till antingen tidiga laga skiften (285 byar) eller om dessa inte genomfördes innan 1860-talet, i EK (225 byar). Jag kan på så sätt avgöra om nyodlingstakten förändras efter storskiftet. Se Figur 5.1 för antalet byar per år.

Enligt metod 2 jämför jag de 510 byar som genomförde storskifte med ett urval på 69 byar som *inte* genomförde något storskifte under perioden 1687–1860, vid två tidpunkter. Dessa byar har arealuppgifter vid antingen ÄGK (23 byar) eller YGK (46 byar), med medianår 1685, och arealuppgifter vid antingen laga skifte (11 byar) eller EK (58 byar), med medianår 1860. Se Figur 5.2 för antalet byar per år.

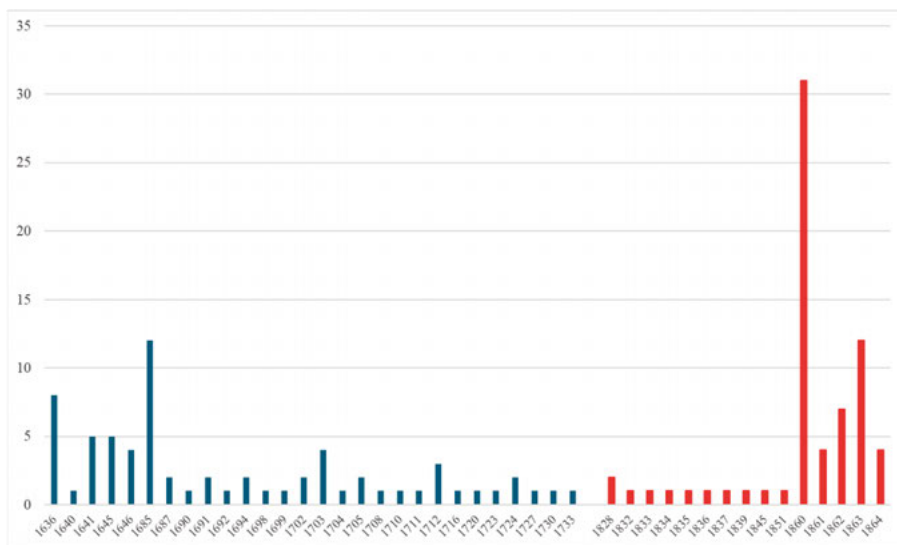
Som vi ska se i studien så var nyodlingen relativt låg under 1600-talet mellan mätpunkterna ÄGK (1635–1646) och YGK (1685–1735). Jag har därför valt att betrakta detta som en och samma period och använder båda materialen som en gemensam mätpunkt. I första hand har jag använt karteringar vid YGK men när de saknas så har karteringar för ÄGK använts. Andelen byar med arealuppgifter från ÄGK i de skiftade byarna var 27 procent, men aningen högre i den oskiftade gruppen, med 33 procent av nedslagen. För att försäkra mig om att kombinationen av dessa material till en mätpunkt inte påverkar resultaten i studien så har jag även beräknat nyodlingstakten utan de äldsta kartorna (ÄGK). Den genomsnittliga årliga nyodlingstakten påverkades inte. Detta redovisas emellertid inte i denna studie.

Figur 5.1. Antalet undersökta byar 1636–1857, före storskifte (BLÅTT), vid storskifte (GRÖNT) samt efter storskifte (RÖTT)

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, de äldre och yngre geometriska jordeböckerna, storskiftesakter och laga skiftesakter samt beskrivning till Häradsekonomska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Figur 5.2. Antalet undersökta byar 1685 (BLÅTT) och 1860 (RÖTT) i byar som ej genomgick storskifte

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, de äldre och yngre geometriska jordeböckerna, laga skiftesakter. Beskrivning till Häradsekonomska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

För dessa två grupper av storskiftade byar och oskiftade byar kommer jag således att undersöka den genomsnittliga årliga nyodlingstakten från mätpunkten vid 1685 samt vid 1860.

5.1.4. Enskifte och tidigt laga skifte

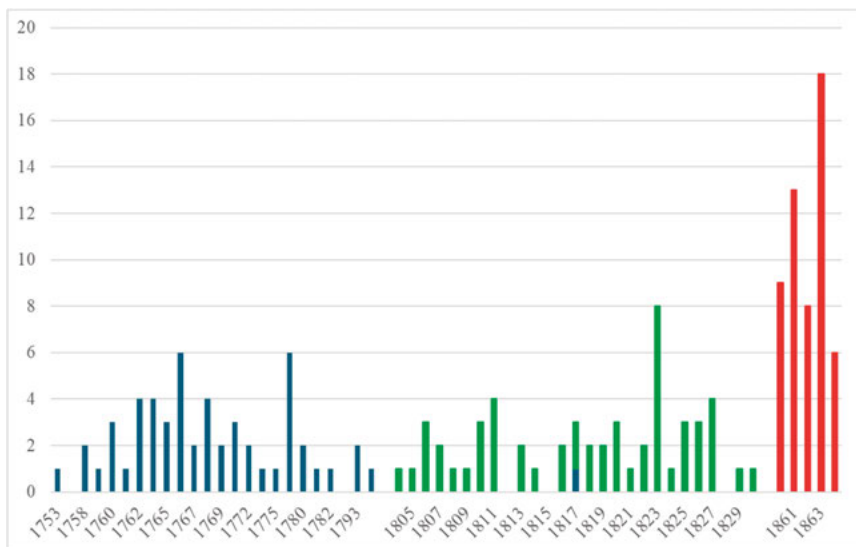
För att undersöka nyodlingen före och efter enskifte och de laga skiften som skedde före 1860, de som jag kallat tidigt laga skifte, har jag uppgifter från 54 byar som genomgick enskifte samt för 275 byar som genomförde laga skifte.

Jag har excerperat åkerarealen för 54 byar som genomförde enskifte under perioden 1807–1826, med medianår 1819 för skiftet. För att undersöka åkerarealen före enskifte har jag data från storskiftesakterna med medianår 1767 som jämförelsepunkt. För att fastställa åkerarealen efter enskifte har jag använt mig av de uppgifter som återfinns i EK (1860–1864), medianår 1862 (Figur 5.3).

För de byar som genomförde laga skifte är åkerarealen före laga skifte fastställd via storskiftesakterna (275 byar). De byar som undersöks är byar som genomförde laga skifte under perioden 1827 fram till minst 3 år innan de blivit karterade i EK. För att mäta åkerarealen efter laga skifte har jag använt de

uppgifter som finns i EK under perioden 1860–1864. Se Figur 5.4 för antalet nedslag per år.

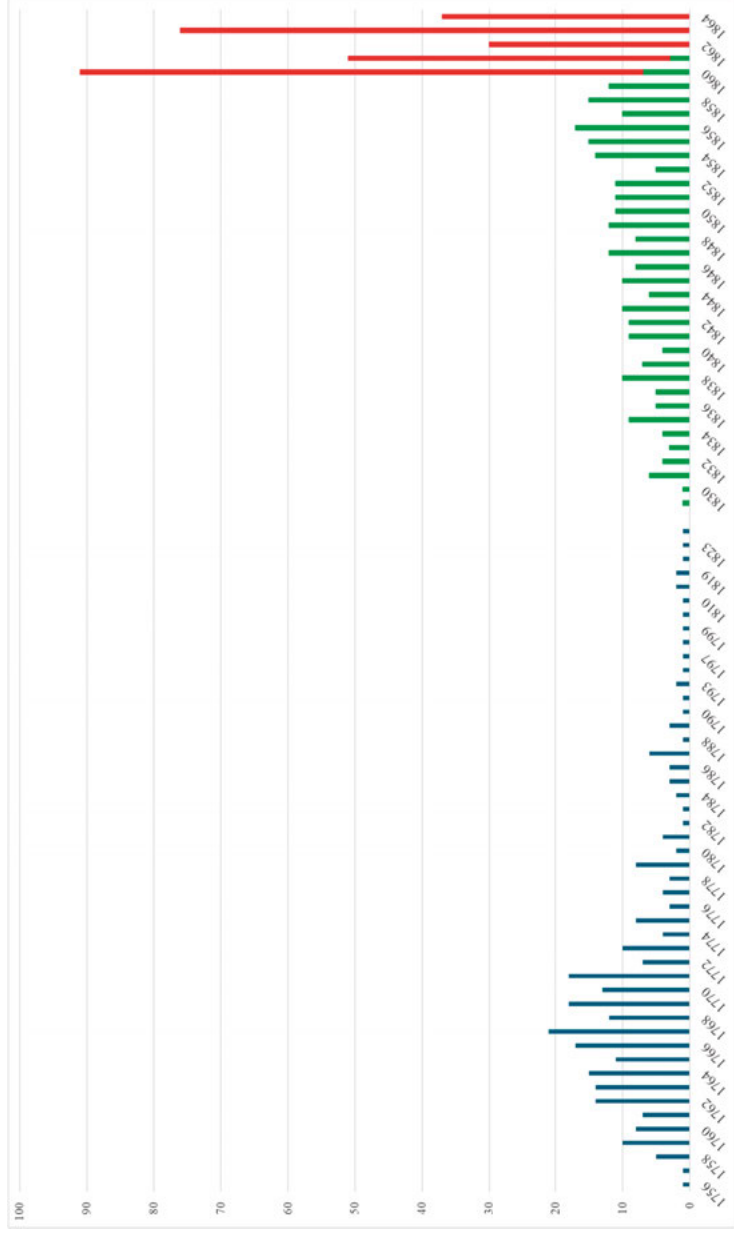
Figur 5.3. Antalet undersökta byar före enskifte 1767 (BLÅTT), vid enskifte 1819 (GRÖNT) samt efter enskifte 1862 (RÖTT)

Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter och enskiftesakter samt beskrivning till Häradsökonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

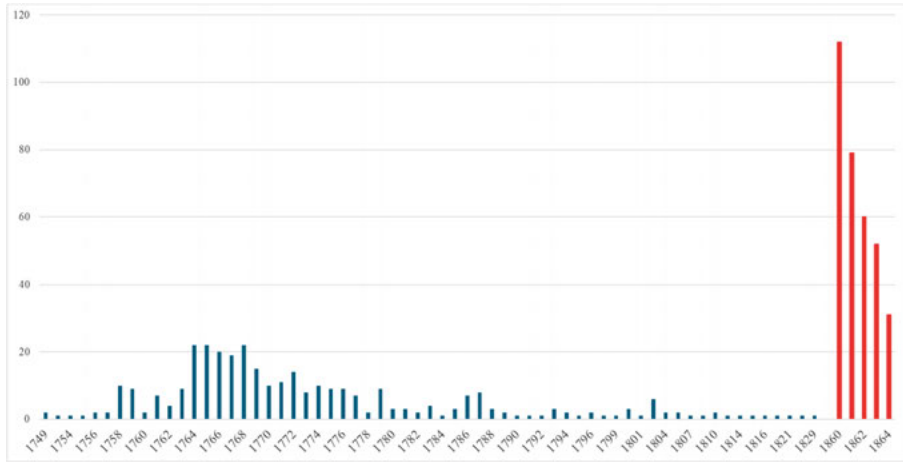
Jämförelsen av skiftade och oskiftade byar utgår ifrån samma byar som enligt ovan genomgick enskifte eller tidigt laga skifte. Dessa jämförs med åkerarealens förändring i 334 byar som inte genomförde vare sig enskifte eller laga skifte under samma period. För dessa 334 byar finns data om åkerareal antingen i storskiftesakter (samtliga 334 byar) samt från EK 1860–1864 (samtliga 334 byar). Se Figur 5.5 för antalet nedslag per år.

Figur 5.4. Antalet undersökta byar före laga skifte 1769 (BLÅTT), vid laga skifte 1849 (GRÖNT) samt efter laga skifte 1862 (RÖTT)

Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter och laga skiftesakter samt beskrivning till Häradsekonomska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Figur 5.5. Antalet undersökta byar 1769 (BLÅTT) och 1861 (RÖTT) som ej genomgick enskifte eller laga skifte

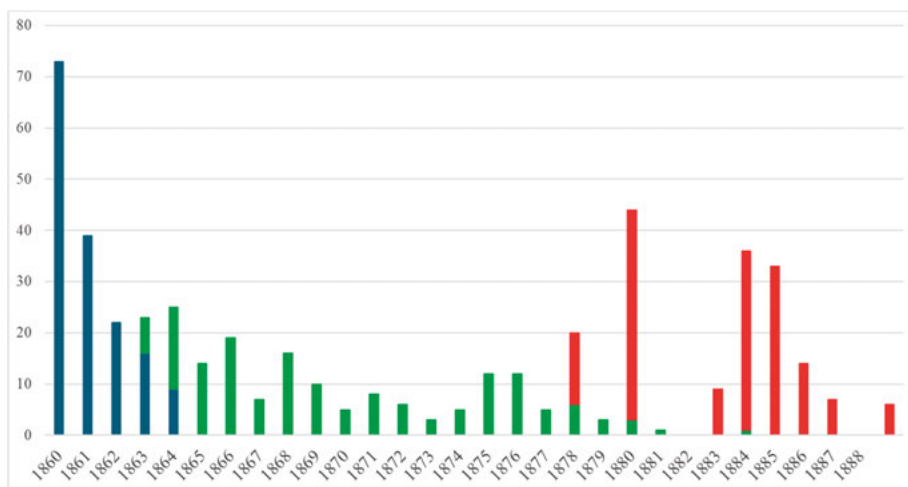
Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter samt beskrivning till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

5.1.5. Sent laga skifte, efter ca 1865

Slutligen har jag undersökt hur åkerarealen förändrades för byar som genomgick ett sent laga skifte, dvs skiftades efter att de förekommit i EK. I denna delstudie återfinns 159 byar som genomförde laga skifte minst 3 år efter EK. Jämförelsepunkten bakåt i tiden är förstås EK och framåt i tiden jämför jag med den åkerareal som angivits i jordbruksstatistiken (medianår 1884).

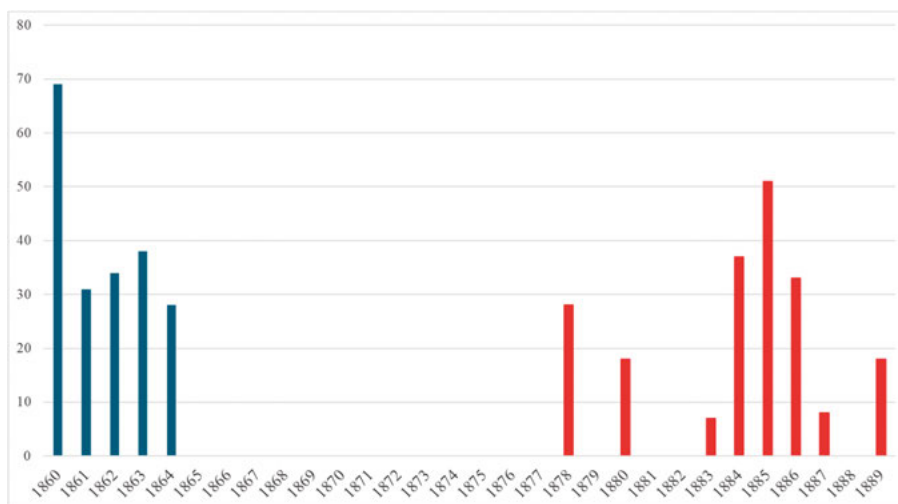
I jämförelsen med oskiftade byar har jag använt mig av 200 byar som inte genomförde laga skifte under samma period (metod 2). Åkerarealen för dessa byar återfinns dels i EK (medianår 1862), dels i jordbruksstatistiken (medianår 1885).

Figur 5.6. Antalet undersökta byar före sent laga skifte 1861 (BLÅTT), vid sent laga skifte 1869 (GRÖNT) samt efter sent laga skifte 1884 (RÖTT)

Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, laga skiftesakter. Beskrivning till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 samt Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2–15 (ULA).

Figur 5.7. Antalet undersökta byar 1861 (BLÅTT) samt 1885 (RÖTT) som ej genomgick sent laga skifte

Källa: Beskrivningen till Häradsekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 samt Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2–15 (ULA).

5.2. Undersökning av nyodlingen före och efter skifte

I denna del redovisar jag nyodlingstakten före och efter varje skiftesreform (storskifte, enskifte, laga skiften samt sena laga skiften). Resultatet för varje period redovisas i Figur 5.8–5.10. Jag redovisar även konfidensintervall för respektive urval för att få en bild av osäkerheten i skattningarna för den genomsnittliga nyodlingstakten.

5.2.1. Nyodlingen under 1600-talet samt före och efter storskifte

130 byar finns karterade i både de äldre (1641) och de yngre (1699) geometriska kartorna. Genom dessa är det möjligt att undersöka nyodlingstakten decenniet innan skiftena tar vid. Figur 5.8 visar att nyodlingen under perioden från 1641 till 1699 var mycket låg i byarna. Den genomsnittliga årliga åkertillväxten låg på försumbara 0,06 procent per år. Somliga byar tycks till och med ha haft en minskande åkerareal under perioden.

Vid vilken tidpunkt under åren 1641–1699 som nyodlingen ökade eller minskade kan materialet och metoden inte svara på. Men studien kan konstatera att vid mätpunkten 1699 så var åkerarealen i flera av de undersökta byarna ungefär samma storlek som 1641. Konfidensintervallet är relativt snävt runt medelvärdet med 0,11–0,01. Vi kan med säkerhet säga att det sanna medelvärdet kommer att falla inom intervallet, vilket stärker resultatet att åkertillväxten var låg eller obefintlig i dessa byar under perioden.

Den tidigare forskningen har sedan tidigare betonat att 1600-talet var en svår tid för bönderna i landet, framförallt det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talet präglades av bland annat svåra svältperioder och epidemier.

Från 1660-talet fram till 1720-talet vet vi att akademihemmanen i Uppsala län hade svårt att betala sina spannmålsräntor och att deras skuldsättning ökade. Därefter ökade akademins intäkter från spannmålsförsäljning kraftigt.²⁵⁸ Det förekom flera missväxtår på 1690-talet vilket förmodligen skapade sämre förutsättningar att upprätthålla produktionen inom jordbruket. Det stora nordiska kriget under 1700-talets första två decennier kan även det ha haft en negativ inverkan på möjligheterna för befolkningen i länet att försörja sig.²⁵⁹

Andersson Palms aggregerade data för den årliga nyodlingstakten i Uppsala län visar dock på en kraftigare tillväxt än vad mina uppgifter gör. Detta diskuteras närmare i delen där nyodlingen bryts ner på bygdenivå.

Missväxtår och epidemier i kombination med det stora nordiska kriget gör det rimligt att anta att befolkningssammansättningen påverkades och att tillgången till arbetskraft kan ha påverkats, antingen på grund av utskrivningar

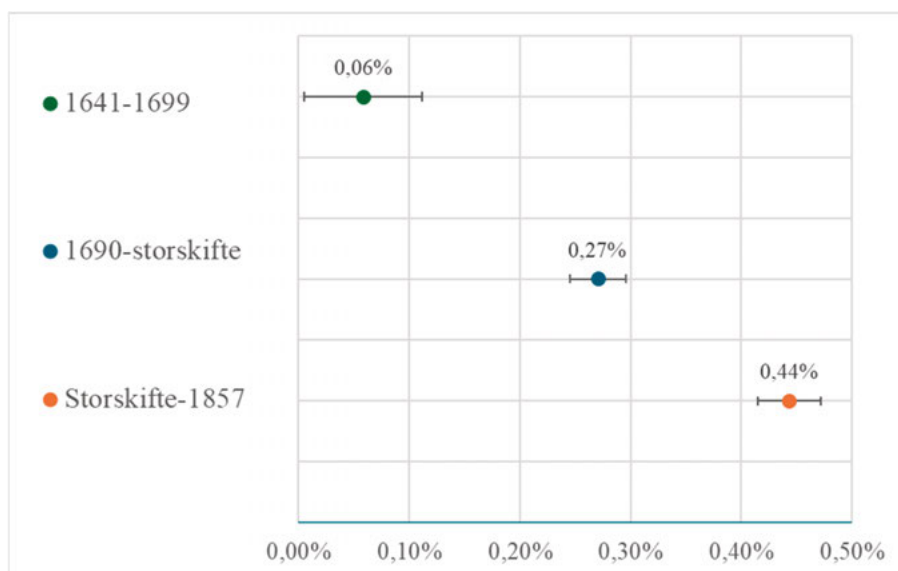
²⁵⁸ Hegardt (1975), s. 182–183; Lindgren (1976), s. 220.

²⁵⁹ Gadd (2000), s. 341–342; Herlitz (1974), s. 280, 359–365.

eller dödsfall. Nyodling var en arbetskrävande sysselsättning och den extra tid som behövde avsättas från jordbrukets andra sysslor kanske inte gick att upp-
båda under de rådande förutsättningarna.

1720-talet till i synnerhet sent 1730-tal har belysts som en tillväxtfas då jordbruksproduktionen på nytt kunde öka och böndernas ekonomiska ställning förbättras. Det är också från och med denna period som befolkningsökningen har ansetts tillta gradvis.²⁶⁰

Figur 5.8. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten före och efter storskifte för de olika urvalen (med konfidensintervall)

Källa: Se Figur 5.1 och Figur 5.2.

Anmärkning: 95% konfidensintervall 1641–1699: (0,11)–(0,01), 1690–storskifte: (0,30)–(0,25), storskifte–1857: (0,47)–(0,42).

Storskifte

För Uppsala län visar denna undersökning på en ökad genomsnittliga nyodlingstakten under 1700-talet. Från 1690 (medianår) fram till storskiftena 1768 var den genomsnittliga åkertillväxten för 510 byar 29,2 procent. Per år blir det en genomsnittlig utökning av åkerjorden med 0,27 procent (Figur 5.8). I jämförelse med 1600-talet ökade nyodlingstakten flerfald.

Efter storskiftet ökade emellertid nyodlingen ytterligare i byarna. Mellan storskifte och nästa mätpunkt vid 1857 ökade åkerarealen i genomsnitt med 46,8 procent. Per år blir det en nyodlingstakt på i genomsnitt 0,35 procent.

Det skedde därmed en viss intensifiering av den årliga nyodlingstakten under perioden efter storskiftena.

²⁶⁰ Utterström (1954), s. 113–114; Gadd (2000), s. 342; Myrdal (1991), s. 245.

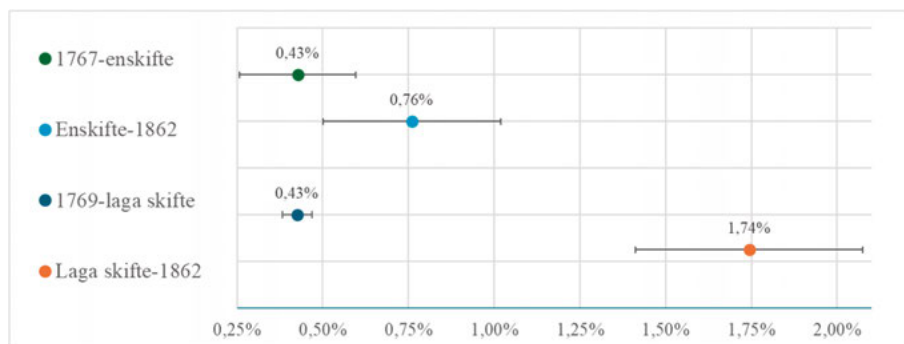
Konfidensintervallet före och efter storskifte fastställer att det var en signifikant skillnad i nyodlingstakten mellan de olika perioderna. Vi kan med stor säkerhet förkasta nollhypotesen till förmån för alternativhypotesen att nyodlingstakten intensifierades efter storskiftena.

5.2.2. Nyodlingstakten före och efter enskifte och laga skifte

Enskifte

Enskifte är som tidigare nämnts ett sorts skifte som på det hela taget var relativt ovanligt i Mälardalen och så även i Uppsala län. En förklaring har varit dess utformning som var mer anpassad efter rena slättbygder och inte det brutna landskapet i Mälardalen. 94 enskiften genomfördes i länet under perioden 1807–1826. Av dessa var flera endast utbrytningar och innebar därmed inte fullständiga enskiften av inägor. Av de 94 enskiftena har åkerarealer nyttjats från 54 byar. Dessa byar hade en genomsnittlig årlig nyodlingstakt på 0,43 procent från mätpunkten 1767 (medianåret för storskiftesakterna i detta urval) fram till enskiftet (medianår 1819). Efter enskiftet fram till 1862 intensifierades emellertid nyodlingstakten till i genomsnitt 0,76 procent per år.

Figur 5.9. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten före och efter enskifte samt före och efter laga skifte (med konfidensintervall)

Källa: Se Figur 5.4. samt enskiftesakter.

Anmärkning 1: 95% konfidensintervall 1767–enskifte: (0,26)–(0,60), enskifte–1862: (0,50)–(1,02), 1769–laga skifte: (0,47)–(0,38), laga skifte–1862: (1,41)–(2,08).

Anmärkning 2: ett tvåsidigt parat t-test visar att det inte är en signifikant skillnad mellan perioderna före och efter enskifte.

Konfidensintervallen för perioden före och efter enskiftena är breda och överlappar varandra. Vid en närmare undersökning går det att fastställa att skillnaden i nyodlingstakten inte är signifikant före jämfört med efter enskiftena. Nollhypotesen kan inte förkastas och vi kan inte med säkerhet säga att nyodlingstakten var kraftigare efter enskiftena. Det är troligt att det finns större

variationer i tillväxttakten samt att resultatet påverkas av att urvalet för enskiftet är litet med endast 54 byar. Detta studeras närmare när nyodlingstakten i de olika bygderna undersöks.

Laga skifte

Tittar vi på den genomsnittliga nyodlingstakten i 275 byar som genomförde laga skifte ser vi att nyodlingstakten återigen ökade efter skiftena. Från stor-skiftet (1769) till laga skifte (1849) var nyodlingen relativt stark, i genomsnitt ökade åkerjorden med 40,3 procent. Det blir 0,43 procent mer åkerjord per år. Men åkertillväxten var mycket högre efter laga skifte i dessa byar än den var före. Åkerjorden utökades med i genomsnitt 21,6 procent från laga skifte (1849) till 1862. Slår man ut detta på det genomsnittliga antalet år mellan nedslagen så blir det en genomsnittlig ökning av åkerjorden med 1,74 procent per år. Det innebär en fyrdubbling av nyodlingstakten.

Återigen är konfidensintervallen betydligt bredare under perioden efter laga skifte 1849–1862. Det är alltså tydligt att det återigen finns lite större variationer i tillväxtmönstret efter skiftena. Möjligen kan det vara så att nyodlingstakten i olika bygder stimulerades i olika grad av skiftesreformerna. Vi kan emellertid konstatera att konfidensintervallet för laga skifte visar att det är en tydligt statistiskt signifikant skillnad i den genomsnittliga procentuella förändringen mellan perioden efter laga skifte och före laga skifte. Vi kan således förkasta nollhypotesen (Figur 5.9).

Sena laga skiften

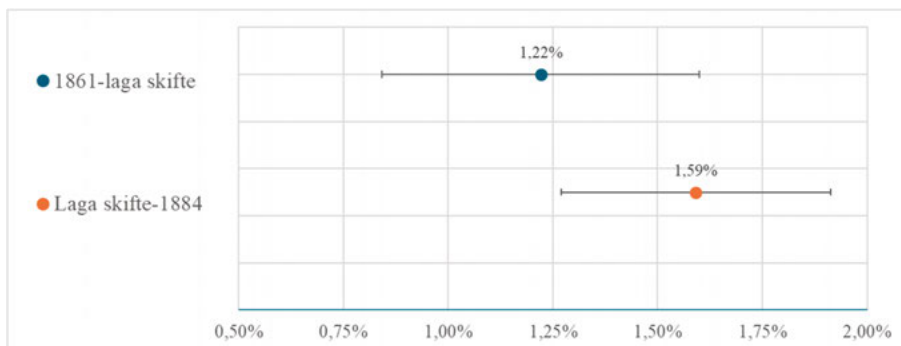
Eftersom skiftesprocessen hade ett utdraget förlopp i länet finns förutsättningen att studera nyodlingen i byar som genomförde laga skifte under 1860–1870-talen. Den genomsnittliga årliga nyodlingstakten i de 159 byar som genomförde laga skifte efter nedslaget 1861 var 1,22 procent fram till laga skiften (1869). Efter laga skifte fram till 1884 var den genomsnittliga årliga nyodlingen 1,59 procent.

Konfidensintervallen både före och efter dessa sena laga skiften är breda och överlappar varandra. Medelvärde för perioden efter laga skifte överlappas även av perioden före. Vi kan således inte förkasta nollhypotesen. Det är ingen statistiskt signifikant skillnad i den genomsnittliga procentuella förändringen före och efter dessa perioder. Vad vi kan konstatera är att nyodlingen var kraftig under perioderna, men att den skulle ha varit starkare efter skiftena än före kan inte bekräftas (Figur 5.10).

Återigen är urvalet relativt litet, men det tycks mer troligt att det var stora skillnader i nyodlingstakten. Man skulle kunna tänka sig att nyodlingen i de kraftigt uppodlade slättbygderna (slätt- och fullåkersbygderna) vid 1870–1880-talen hade uppnått sitt odlingsmaximum inom ramen för de tekniska förutsättningarna vid denna tid: att den jord som kunde odlas upp nu hade uppodlats och att nyodlingsprocessen därmed avstannat. Bättre förutsättningar

borde ha funnits i skogsbygden, där nyodlingspotentialen var större. Om detta var fallet studeras närmare längre fram i kapitlet.

Figur 5.10. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten före och efter laga skifte (med konfidensintervall).

Källa: Se Figur 5.5 samt Figur 5.6.

Anmärkning: 95% konfidensintervall 1768–laga skifte: (0,84)–(1,60), laga skifte–1862: (1,30)–(1,88).

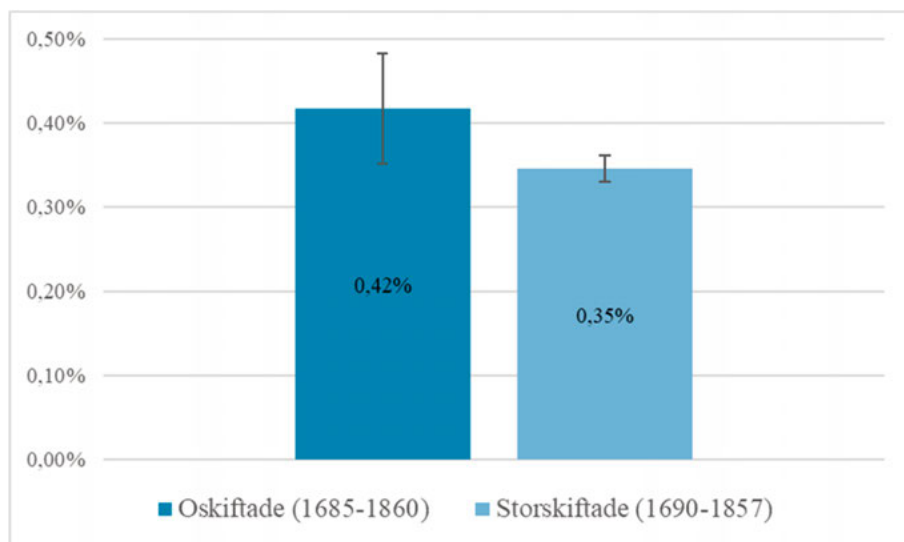
5.3. Nyodlingen i skiftade och oskiftade byar

I den här delen redovisar jag jämförelsen mellan skiftade och oskiftade byar, alltså metod 2. I den föregående delen presenterades den genomsnittliga årliga procentuella nyodlingstakten utifrån ett urval där tre mätpunkter i tid användes, före skiftena, skiftesåret samt efter skiftena. I denna del jämförs istället den genomsnittliga årliga procentuella nyodlingstakten i oskiftade och skiftade byar utifrån två nedslag – före och efter skiftena – för att fånga den genomsnittliga årliga nyodlingstakten under samma period.

5.3.1. Storskifte

I Figur 5.11 anges den genomsnittliga årliga nyodlingstakten i de 69 byar som aldrig genomförde något storskifte under perioden 1685–1860 samt för de 510 byar som genomförde storskifte under samma period 1690–1857.

Figur 5.11. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten i de oskiftade byarna 1685–1860 samt de storskiftade byarna 1690–1857

Källa: Se Figur 5.1.

Anmärkning 1: 95% konfidensintervall för oskiftade byar: (0,48)–(0,35), storskiftade byar: (0,36)–(0,33).

Anmärkning 2: ett tvåsidigt oparat t-test bekräftar att det är en signifikant skillnad mellan grupperna.

Figur 5.11 visar att den genomsnittliga årliga nyodlingen var starkare i de 69 oskiftade byarna jämfört med de 510 storskiftade byarna, med 0,42 respektive 0,35 procent.

Studerar vi konfidensintervallen för vardera stapel är det emellertid tydligt att den oskiftade gruppen har ett betydligt bredare konfidensintervall med 0,48–0,35 mellan den övre och den nedre nivån. Detta överlappar också det snävare konfidensintervallet hos de skiftade byarna (0,36–0,33). En anledning är troligtvis att antalet byar i urvalet är litet men också att det kan finnas en viss spridning i byarnas tillväxttakt i detta urval.

En närmare undersökning visar att det finns en statistiskt signifikant skillnad mellan de två grupperna. Nollhypotesen, att de skiftade och oskiftade byarna skiljer sig från varandra, kan förkastas. Vi kan fastställa att de oskiftade byarna hade en kraftigare nyodlingstakt än de storskiftade.

Att den oskiftade gruppen byar är så fåtalig har troligtvis primärt två anledningar. För det första genomgick den stora majoriteten av alla byar i länet storskifte, varav de flesta skedde redan under 25-årsperioden 1750–1775. Den andra anledningen kan vara antalet frälseägda byar.

Det fanns länge en myt om att storskifte skulle vara en reform som främst nyttjades av upplysta ståndspersoner med syfte att rationalisera jordbruket.

Detta grundar sig först och främst på ett fåtal privata sammanläggningar av åkerjord före storskiftesförordningen vilka genomfördes på herrgårdar. För det andra på de tidiga enskiften och utbrytningar som genomfördes under sent 1700-tal av ståndspersoner. Ett känt exempel är Rutger Macklean på Svaneholm.²⁶¹

Men som ensam jordägare av en by kunde man snarare avstå från officiella skiften eftersom man redan hade möjligheter att ensam ta beslut om arrondering och markanvändning. Därmed kan man istället ana att många större jordägare inte karterade byarna i sin ägo.

I Uppsala län finns tydliga exempel på byar som var helt frälseägda och som genomförde storskifte. Ett exempel är Bonäs by i Balingsta socken som låg under Wiks säteri, och storskiftades 1789. Flera byar som var helägda under Österby och Lövsta bruk i socknar såsom Morkarla, Film och Dannemora storskiftades också. I byar där ägandet var uppdelat på flera gods genomfördes ofta storskifte, till exempel i Enköpings-Näs storskiftades flera byar som låg under Nybyholm och Hacksta säterier. Av de 510 storskiftade byarna i detta urval så var 68 byar helägda under ett eller flera gods vid 1787. Majoriteten av dem storskiftades på 1760–1770-talen. Då huvudparten av dessa byar även låg under gods 1742 så var de med stor sannolikhet godsägda vid tidpunkten för storskiftet.²⁶²

Ändå uteblev ofta storskifte på liknande ägor. Man kan misstänka att frälseägda byar skulle kunna vara överrepresenterade i den oskiftade gruppen. Vid en närmare granskning bekräftas detta. Av de 69 byar som aldrig genomförde storskifte så låg 41 helt under gods 1787.²⁶³

5.3.2. Enskifte och laga skifte

För åren 1769–1861 har jag kartlagt 334 oskiftade byar som inte genomförde vare sig enskifte eller laga skifte. Jag ser således dessa byar som oskiftade under denna period, men flera av dem har sedan tidigare genomfört storskifte. Det centrala är att de inte har genomfört vare sig enskifte eller laga skifte före eller under den period då jag undersöker nyodlingen. Det första nedslaget för den oskiftade gruppen består av storskiftesakter och det andra nedslaget av EK (334 byar). Den genomsnittliga årliga procentuella nyodlingstakten bland dessa 334 byar var 0,45 procent.

I jämförelse med både de 54 byar som genomförde enskifte och de 275 byar som genomförde laga skifte under denna period så var den genomsnittliga årliga procentuella nyodlingstakten lägre i det oskiftade urvalet. Nyodlingstakten ökade efter skiftena i både den enskiftade och den laga skiftade gruppen,

---

²⁶¹ Olai (1983); Pettersson (1983).

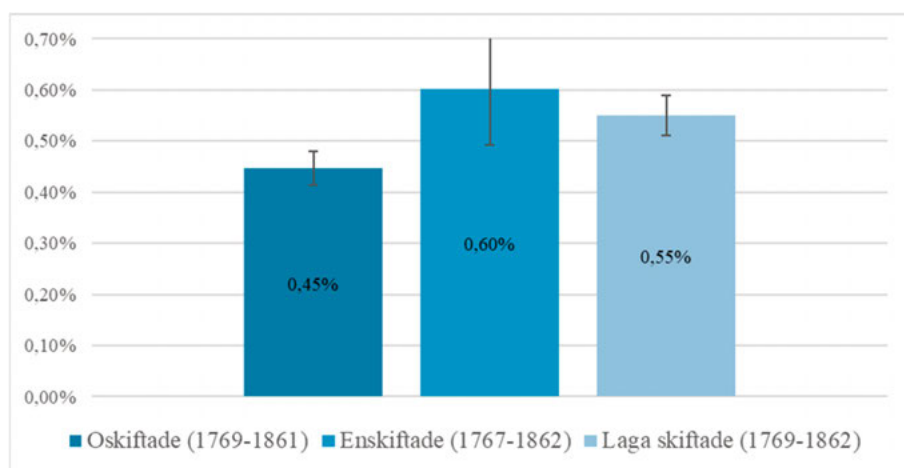
²⁶² Ulväng (2013), uppgifter om godsstorlek 1742 och 1787, excerpter med författarens tillstånd.

²⁶³ Ulväng (2013), uppgifter om godsstorlek 1787, excerpter med författarens tillstånd.

och den var även sett till hela perioden högre med 0,60 procent (enskiftade) respektive 0,55 procent (laga skiftade).

Konfidensintervallen indikerar att det finns en statistiskt signifikant skillnad mellan nyodlingstakten i de enskiftade och de oskiftade byarna. Intervallen överlappar inte varandra, och inte heller medelvärdet. Även för de laga skiftade byarna finns en statistiskt signifikant skillnad i jämförelse med den oskiftade gruppen. Nollhypotesen kan förkastas och vi kan med stor säkerhet säga att nyodlingstakten var högre i de byar som genomförde skifte än i de byar som förblev oskiftade (Figur 5.12).

Figur 5.12. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten i oskiftade byar 1769–1861, enskiftade byar 1767–1862 samt laga skiftade byar 1769–1862

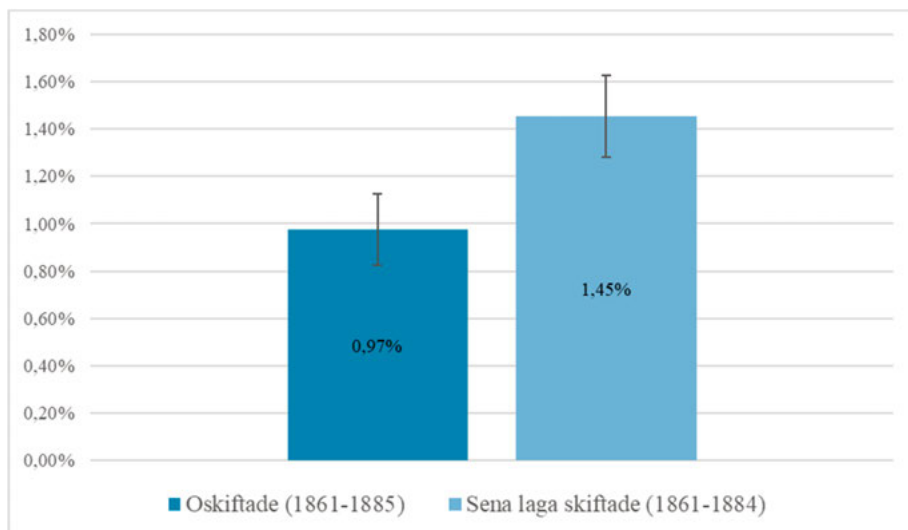
Källa: Se Figur 5.4 samt enskiftesakter.

Anmärkning: 95% konfidensintervall för oskiftade byar: (0,48)–(0,41), enskiftade byar: (0,71)–(0,49) samt laga skiftade byar: (0,59)–(0,51).

5.3.3. Sent laga skifte

Under perioden 1861–1885 har jag kartlagt 200 byar, där visserligen flera av dem hade genomgått storskifte, men som inte genomgått laga skifte före eller under den undersökta perioden. Dessa byar hade en genomsnittlig årlig procentuell nyodlingstakt på 0,97 procent. I jämförelse hade de 159 byarna som genomförde laga skifte under samma period en genomsnittlig årlig procentuell nyodlingstakt på 1,45 procent under samma period (Figur 5.13).

Figur 5.13. Den genomsnittliga (medelvärde) årliga procentuella nyodlingstakten i oskiftade byar 1861–1885 samt i sent laga skiftade byar 1861–1884

Källa: Se Figur 5.5.

Anmärkning: 95% konfidensintervall för oskiftade byar: (1,12)–(0,82), laga skiftade byar: (1,62)–(1,28).

Konfidensintervallet indikerar att det är en signifikant skillnad mellan den skiftade och den oskiftade gruppen. Det går att med statistisk signifikant säkerhet säga att nyodlingen var kraftigare i den skiftade gruppen och nollhypotesen kan således förkastas.

Urvalet är relativt litet för båda dessa kategorier. Det är emellertid rimligt att anta att spridningen var större mot slutet av 1800-talet. Detta ska studeras närmare i undersökningen av nyodlingstakten i de olika bygderna i länet.

5.4. Nyodlingen i de olika bygderna

Den tidigare forskningen har som redan nämnts betonat att hänsyn måste tas till olika geografiska områden med skillnader i topografi, naturresurser och näringsinriktningar. Olika områden hade olika förutsättningar för nyodling. I denna del undersöker jag om den genomsnittliga årliga nyodlingen var jämnt fördelad över länets byar eller om de olika bygderna (skogsbygd, mellanbygd, slättbygd och fullåkersbygd) hade olika utvecklingstendenser. Kort sagt så gör jag en närmare undersökning om var någonstans den procentuella årliga tillväxten av åkerjord var som kraftigast respektive som svagast under varje enskild period.

Bygdeindelningen är gjord utifrån Lantbruksnämnden i Uppsala läns åkerklasser 1978. En karta över indelningen finns i kapitel 4 (Figur 4.1).

Bygderna på 1600-talet

I Tabell 5.1 går det att urskilja hur åkerförändringen under 1600-talet var fördelad i de olika bygderna i länet. Eftersom urvalet endast består av 130 byar är det svårt att dra alltför stora slutsatser utifrån materialet. Bryter man ner byarna på bygd så är det tydligt att ett större antal av byarna, 67 respektive 44 byar, ca 85 procent, låg i de mer bördiga slättbygderna. Framförallt vad gäller skogsbygden har jag ytterst få observationer (endast 6 byar finns representerade) och för mellanbygden 13 byar.

Bygdeindelningen visar att den starkaste ökningen ägde rum i mellanbygden med 0,13 procent. I slätt- och fullåkersbygden utökades åkerjorden i genomsnitt med bara 0,05 procent per år. Det rörde sig om extremt små genomsnittliga arealer som byarna expanderade med i dessa tre typer av bygder. Den genomsnittliga totala arealökningen i reella tal i dessa grupper var 1,4 respektive 0,9 hektar under perioden 1641–1699. Byarna i skogsbygden hade till och med en genomsnittlig minskning av åkerarealen per år med -0,01 procent. Den genomsnittliga arealökningen för samtliga bygder under perioden var i princip obefintlig med 0,8 hektar.

Tabell 5.1. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1641–1699 (medelvärde)

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	6	13	67	44	130
Uppodlingsgrad (%) 1641	5,3	16,7	20,6	28,9	22,2
Uppodlingsgrad (%) 1699	5,1	17,8	21,0	30,0	22,9
Årlig tillväxt (%) 1641–1699	-0,01	0,13	0,05	0,05	0,06

Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, Uppsala län, ÄGK och YGK samt beskrivning till ekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Baserat på vad som går att uttyda från detta lilla urval så upplevde byarna i länets skogsbygd en stagnationsperiod vad gäller nyodlingen under 1600-talet.

Andersson Palms aggregerade åkerarealer för Uppsala län för perioden 1630–1690 visar på en nyodlingstakt på 0,34 procent per år. En anledning till skillnaderna i resultat mellan denna studie och Andersson Palms data är troligtvis att nyodlingstakten var starkare i mellan-, slätt- och fullåkersbygden, vilka utgjorde en större andel av antalet byar och antalet mantal i länet. På aggregerad nivå förstärks därmed den starkare nyodlingstakten som syns i mellan- och slättbygderna.

Uppodlingsgraden i skogs-, övergångs- och slättbygderna i Närke vid 1690 har beräknats till ca 2 procent, 8 procent respektive 12 procent. Åkerjordens tillväxt var starkast i landskapets västra och södra delar men att den absoluta

ökningen var störst i slättbygden.²⁶⁴ Även i Västmanlands län var åkertillväxten låg. För perioden 1650–1690 har nyodlingstakten beräknats till -0,06 per år. Möjligen är det länets höga andel skogsbygd som i likhet med skogsbygden i Uppsala län hade en obefintlig nyodlingstakt.²⁶⁵

Den genomsnittliga uppodlingsgraden, särskilt i fullåkersbygden, visar emellertid, precis som den tidiga forskningen pekat på, att detta område hade en relativt hög andel åker redan på 1600-talet med 28,9 procent.²⁶⁶

Bygderna vid storskifte

Utifrån jämförelserna i föregående del vet vi att nyodlingen var kraftigare efter storskiftet än före, med 0,27 före och 0,44 procent efter. Vid en närmare undersökning om var denna tillväxt ägde rum så går det att konstatera utifrån Tabell 5.2 att det var de 38 byarna i skogsbygden som hade den i genomsnitt starkaste årliga nyodlingen både före och efter storskiftet i jämförelse med de andra bygderna. Den genomsnittliga årliga nyodlingen i skogsbygden var före storskiftet 0,38 procent, men efter storskiftet ökade den till 0,65 procent. Detta är en mycket kraftigare ökning än i de övriga bygdekategorierna under båda perioderna. Skogsbygden hade således en stark tillväxt av åkerareal under 1700-talet fram till storskiftena och även därefter. Till skillnad från 1600-talet tycks 1700-talet ha varit en stark tillväxtperiod för denna bygd.

De andra bygderna hade en betydligt försiktigare genomsnittlig årlig nyodlingstakt före storskiftet i spannet 0,22–0,30 procent. Efter storskiftet ökade den genomsnittliga nyodlingstakten i samtliga bygder men i olika grad. I mellanbygden mer än dubblerades takten (0,50 procent). I fullåkersbygden var ökningen lägst med 0,38 procent efter storskiftena.

Den genomsnittliga åkertillväxten i hektar före och efter skiftet var emellertid förvånansvärt jämn mellan bygderna, inom spannet 7,7–11,9 hektar före storskiftena och 18,5–22,9 hektar efter storskiftena. Detta förklarar också hur den procentuella tillväxten i skogsbygden kunde vara så kraftig; i rena hektar utökades åkerjorden ungefär lika mycket i de olika bygderna, men i skogsbygden var den uppodlade arealen så mycket lägre i utgångsläget.

---

²⁶⁴ Hannerberg (1971), s. 24–25.

²⁶⁵ Morell (2022), s. 400, Tabell 6.3.

²⁶⁶ Göransson (1977).

Tabell 5.2. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1690–storskifte (1768) samt storskifte 1768–1857 (medelvärde)

Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slätt- bygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	38	70	254	148	510
Uppodlingsgrad (%) 1690	6,0	14,2	20,8	26,0	20,3
Uppodlingsgrad (%) Storskifte (1768)	7,8	17,0	25,1	32,4	24,8
Uppodlingsgrad (%) 1857	11,6	22,9	31,3	41,6	31,6
Årlig tillväxt (%) 1690–storskifte	0,38	0,22	0,25	0,30	0,27
Årlig tillväxt (%) Storskifte–1857	0,65	0,50	0,43	0,38	0,44
Årlig tillväxt (%) perioden 1690–1857	0,47	0,32	0,34	0,34	0,35

Källa: Se Figur 5.1.

De 69 byar som inte genomförde storskifte under perioden 1685–1860 hade som bekant 0,42 procents genomsnittlig årlig nyodlingstakt i jämförelse med 0,35 procent i de byar som storskiftade. En förklaring till detta kan vid en närmare titt på bygdeindelningen bero på att andelen byar i skogsbygden och i mellanbygden var betydligt större i den oskiftade gruppen, ca 33 procent. Dessa byar hade en hög genomsnittlig årlig nyodling med 0,47 respektive 0,55 procent per år. Mönstret för den årliga procentuella ökningen av åkerjorden ser liknande ut i de olika bygderna för de skiftade och de oskiftade byarna, men avgjort starkare i skogs- och mellanbygden. Här verkar alltså bygd spela större roll än skiftesstatus.

I hektar var ökningen i skogsbygden drygt hälften av vad den var i de andra bygderna. Slättbygden och fullåkersbygden expanderade sin åkerareal med i genomsnitt 27,1 respektive 25,0 hektar. Däremot expanderade samtliga bygd bland de oskiftade byarna i reella tal mindre än de storskiftade byarna, 22,5 i jämförelse med 30,7 hektar. Den svaga reella expansionen är en tydlig effekt av att de oskiftade byarna tenderade att vara mindre än de storskiftade, i genomsnitt endast 1,3 mantal.

Tabell 5.3. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1685–1860 i oskiftade byar (medelvärde)

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	12	11	31	15	69
Uppodlingsgrad (%) 1685	3,1	7,2	21,6	26,7	16,5
Uppodlingsgrad (%) 1860	4,3	11,7	18,8	37,2	19,1
Årlig tillväxt (%) 1685–1860	0,47	0,55	0,38	0,36	0,42

Källa: Se Figur 5.2.

Bygderna vid enskifte

Vid uppdelningen av de 54 enskiftade byarna i bygder blir det tydligt att samtliga bygdegrupper förutom mellanbygden hade en intensifiering av nyodling efter enskiftet. I skogsbygden var den genomsnittliga årliga nyodlingstakten 0,62 före enskiftet men den mer än dubblerades efter enskiftet, med 1,35 procent genomsnittlig nyodling per år. I reella tal kan detta översättas till en genomsnittlig ökning med 16,4 hektar före enskiftena i skogsbygden. Ökningen översteg den genomsnittliga tillväxten av åkerareal i slätt- och fullåkersbygden. Efter enskiftena ökade dessa byars åkerareal med ytterligare i genomsnitt 22,3 hektar.

Det tycks alltså som att de 5 skogsbygdsbyarna från norra delen av länet nyodlade mycket kraftigt under perioden, både före och efter enskiftena. Inte bara den genomsnittliga procentuella tillväxten per år var hög utan även den faktiskt nyodlade åkerarealen var i paritet med den i betydligt bördigare områden.

Även i slättbygden och fullåkersbygden var nyodlingstakten efter enskiftena hög med 0,85 respektive 0,55 procent. I reella tal utökades nyodlingen genomsnittligt med 10,2 och 8,4 hektar före enskiftena, respektive 27,2 och 15,8 hektar efter enskiftena. Trots en redan hög uppodlingsgrad i framförallt fullåkersbygden var åkertillväxten både i reella tal och procentuellt per år hög.

Överlag går det att konstatera att den genomsnittliga storleken på byarna utifrån mantalen var 3,7. Byar i slättbygden och i fullåkersbygden utgör 67 procent av de totalt 54 enskiftena som används i studien. Slutsatsen som kan dras av detta är att de enskiftade byarna i länet till stor del var förlagda till bördigt slättlandskap (Tabell 5.4).

Tabell 5.4. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1767–enskiye (1819) samt enskiye 1819–1862 (medelvärde)

Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slätt- bygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	5	13	29	7	54
Uppodlingsgrad (%) 1767	5,2	19,2	22,4	38,6	22,2
Uppodlingsgrad (%) Enskifte (1819)	6,3	24,3	29,8	44,7	27,9
Uppodlingsgrad (%) 1862	11,3	29,5	36,8	56,4	35,02
Årlig tillväxt (%) 1767–enskiye	0,62	0,54	0,34	0,46	0,43
Årlig tillväxt (%) Enskifte–1862	1,35	0,45	0,85	0,55	0,76
Årlig tillväxt (%) perioden 1767–1862	1,01	0,50	0,57	0,62	0,60

Källa: Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter, enskiftesakter. Beskrivning till ekonomiska kartan för Uppsala län 1860–1864 (ULA).

Bygderna vid laga skifte

Av de 275 byar som genomförde laga skifte låg två tredjedelar i slätt- och fullåkersbygden. En tredjedel låg i skogs- och mellanbygden i länets nordliga och västliga del.

Som väntat urskiljer sig skogsbygden med den högsta årliga procentuella nyodlingstakten med 0,61 procent före skiftet. Resterande bygder hade en något lägre nyodlingstakt före skiftena i spannet 0,34–0,45. Efter skiftena intensifierades och till och med tredubblades den genomsnittliga årliga nyodlingstakten i flera bygder. Lite oväntat är det slätt- och fullåkersbygden som uppvisar den starkaste genomsnittliga nyodlingstakten efter skiftena med 1,78 och 1,95 procent. Det är också fullåkersbygden som i reella tal hade den starkaste tillväxten med i genomsnitt 24,8 hektar före laga skifte, medan de andra bygderna nyodlade i genomsnitt 14,7–17,2 hektar. I samtliga bygder var de reella nyodlingsarealerna lägre efter laga skifte med i genomsnitt 12,0–14,7 hektar. Men utökningen genomfördes under en betydligt mer koncentrerad tidsrymd än tidigare (Tabell 5.5).

Tabell 5.5. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1769–laga skifte (1849) samt laga skifte 1849–1862 (medelvärde)

Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slätt- bygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	43	54	110	68	275
Uppodlingsgrad (%) 1769	8,2	18,2	27,0	31,5	23,5
Uppodlingsgrad (%) Laga skifte (1849)	11,6	25,3	34,3	43,3	31,2
Uppodlingsgrad (%) 1862	14,0	30,9	39,6	49,6	36,4
Årlig tillväxt (%) 1769–laga skifte	0,61	0,45	0,34	0,43	0,43
Årlig tillväxt (%) Laga skifte–1862	1,49	1,62	1,78	1,95	1,74
Årlig tillväxt (%) 1769–1862	0,73	0,57	0,47	0,56	0,55

Källa: Se Figur 5.4.

I Tabell 5.6 anges den genomsnittliga årliga nyodlingstakten per bygd i de 334 byar som inte genomförde vare sig enskifte eller laga skifte under perioden 1769–1861.

I denna grupp var nyodlingen per år högst i skogs- och mellanbygden med 0,49 procent. Överlag var nyodlingen ganska jämn över bygderna, men några andelar högre i skogs- och mellanbygden. I jämförelse med de byar som genomförde laga skifte var nyodlingstakten lägre i den oskiftade gruppen. Framförallt var nyodlingen i skogsbygden betydligt lägre i den oskiftade gruppen.

I reella tal var den genomsnittliga nyodlingen i hektar även högre i den skiftade gruppen, 31,3 mot 20,7 hektar i den oskiftade gruppen. Åkertillväxten i hektar var ganska jämnstor i mellan-, slätt- och fullåkersbygden, i spannet 18,9–22,2 hektar.

I en jämförelse framgår det att den skiftade gruppen hade en sammansättning av lite större byar, i genomsnitt 2,9 mtl i jämförelse mot 2,2 mtl i de oskiftade. Framförallt i skogsbygden i den oskiftade gruppen var genomsnittet på byarnas storlek i mantal litet med 1,7 mtl. Andelen byar i skogs- och mellanbygden i den skiftade gruppen var däremot högre än i den oskiftade, 16 procent respektive 12 procent. Men eftersom den årliga nyodlingstakten var påtagligt stark även i slätt- och fullåkersbygden efter laga skifte så bör detta inte påverka resultatet.

Tabell 5.6. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1769–1861 i oskiftade byar (medelvärde)

Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slätt- bygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	39	29	167	99	334
Uppodlingsgrad (%) 1769	7,1	16,7	25,7	31,9	24,0
Uppodlingsgrad (%) 1861	10,1	21,9	37,1	44,8	33,7
Årlig tillväxt (%) 1769–1861	0,49	0,49	0,44	0,43	0,45

Källa: Se Figur 5.3.

Bygderna vid sent laga skifte

Studerar man arealtillväxten för de olika bygderna i de 159 byar som genomförde laga skifte efter upprättandet av Ekonomiska kartan så blir det tydligt dels att samtliga bygder hade en högre genomsnittlig årlig tillväxt före skiftena, under framförallt 1860-talet, dels att denna åkertillväxt var väldigt hög. Här skulle man kunna prata om en nyodlingsfrenesi som överensstämmer med den iver med vilken svenska forskare studerat nyodlingen. Det blir också påtagligt att den största procentuella tillväxten av åkerareal skedde i skogsbygden. I denna bygd var den genomsnittliga årliga nyodlingen 4,86 procent före skiftena. Därnäst var den 2,25 procent i mellanbygden. I reella tal handlar det om 13,4 respektive 13,7 hektar utökad åkerareal.

Efter dessa sena laga skiften mattades den genomsnittliga årliga nyodlingen av men fortsatte ändå att vara hög i spannet 0,55–1,96 procent årligen. Framförallt fortsatte nyodlingen att vara intensiv även i fullåkersbygden. Denna bygd hade också i genomsnitt den näst högsta tillväxten efter laga skifte med 1,59 procent. Allra mest nyodlade man i mellanbygden med 1,96 procent per år efter skiftena. I hektar ökade fullåkersbygden med i genomsnitt 9,4 hektar före laga skifte och 22,9 hektar efter skiftena.

Tabell 5.7. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1861–laga skifte (1869) samt laga skifte 1869–1884 (medelvärde)

Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slätt- bygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	5	11	84	59	159
Uppodlingsgrad (%) 1861	11,6	17,6	38,1	44,7	38,4
Uppodlingsgrad (%) Laga skifte	17,2	21,9	40,5	51,0	42,5
Uppodlingsgrad (%) 1884	28,4	37,5	49,1	63,1	52,5
Årlig tillväxt (%) 1861–laga skifte	4,86	2,25	0,62	1,58	1,22
Årlig tillväxt (%) Laga skifte–1884	1,54	1,96	1,55	1,59	1,59
Årlig tillväxt (%) 1861–1884	2,93	1,90	1,23	1,56	1,45

Källa: Se Figur 5.5.

Om man jämför de byar som genomförde laga skifte efter Ekonomiska kartan 1860–1864 med de oskiftade byarna under samma period så blir det märkbart att det även i den oskiftade gruppen rådde en hög genomsnittlig nyodlingstakt. Per år utökades åkerjorden med 1,29 respektive 1,31 procent i skogs- jämfört med mellanbygden. Åkertillväxten i hektar var framförallt hög i mellanbygden med 22,0.

Sammansättningen av de oskiftade byarna kan tydliggöra både varför de förblev oskiftade och till viss del hur mycket de nyodlade. För det första hade den oskiftade gruppen en högre andel små byar från skogs- och mellanbygden. Den procentuella ökningen kunde därför vara ganska hög utan att hektarökningen i reella tal var särskilt stor, 32 procent mot endast 10 procent i den skiftade gruppen. För det andra bestod dessa oskiftade byar vid laga skifte, liksom den oskiftade gruppen vid storskiftesundersökningen, till stor del av frälseägda byar. 86 av de 200 oskiftade byarna var helt frälseägda 1787 och 1904 var detta antal fortfarande 81.²⁶⁷

Skogsbygden representeras till stor del av byar från Hållnäs och Morkarla socknar där bruken hade stora ägor, och till viss del även av Tierp och Vendel socknar. Mellanbygden representeras av socknar med frälseinslag såsom Skäfthammar, Tierp och Björklinge. Husby-Sjutolft socken i fullåkersbygden särskiljer sig med ett stort antal (7) oskiftade byar på flera jordeboksnummer. Samtliga ägdes av familjen Seton vid Ekolsunds slott.

²⁶⁷ Ulväng (2013), uppgifter om godsstorlek 1787 och 1904, excerpter med författarens tillstånd.

Tabell 5.8. Genomsnittlig uppodlingsgrad och åkertillväxt i förhållande till bygd 1862–1885 i oskiftade byar

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	33	31	93	49	200
Uppodlingsgrad (%) 1862	8,3	21,3	34,2	45,3	30,2
Uppodlingsgrad (%) 1885	10,5	28,7	41,2	54,0	36,9
Årlig tillväxt (%) 1862–1885	1,29	1,31	0,85	0,77	0,97

Källa: Se Figur 5.6.

Under andra halvan av 1800-talet var alltså nyodlingen fortfarande stark i samtliga bygder i länet, både i skiftade och i oskiftade byar. Detta stämmer väl överens med Hannerbergs observation att arealkurvans brytningspunkt för Sverige i stort ägde rum först på 1870–1880-talen. Mats Morells nyodlingskurvor för Uppsala län bekräftar detta. Det var under perioden 1850–1880 som nyodlingen var som starkast.²⁶⁸

5.5. Sammanfattning och diskussion

Undersökningen av nyodlingstakten i länet visar att nyodlingen var svagare under 1600-talet än under de två efterföljande seklen. De 130 byar som undersökts vid 1641 respektive 1699 uppvisar en svag nyodlingstakt där den genomsnittliga hektarökningen under perioden var försvinnande liten. Flera byar uppvisar rentav en minskning av åkerarealerna. Urvalet är emellertid relativt litet för samtliga bygder.

Dessa resultat ligger i linje med den tidigare forskningen som har betonat 1500-talet som en expansiv period för jordbruket i Uppsala län, vilken sedermera avlöstes av sjunkande spannmålsskördar från och med 1660-talet. 1600-talets andra hälft har därutöver ansetts vara en svår period för jordbruket i landet som helhet. Utskrivningar, epidemier och svältår har lyfts fram som bidragande orsaker till en arbetskraftsbrist och i förlängningen sjunkande hektarskördar.²⁶⁹

Studerar vi de olika bygderna framstår mellanbygden som den bygd där en tillväxt av åkerareal fortgick under perioden, medan skogsbygden är ett område där en svag minskning utmärkte sig.

Mats Morell menar, utifrån egna och Andersson Palms aggregerade skattningar, att åkerjordens areal i länet som helhet var av ungefär samma omfattning från 1690 fram till storskifte 1767. Däremot redovisar Morell en

²⁶⁸ Hannerberg (1971), s. 29–31; Morell (2022), s. 401.

²⁶⁹ Herlitz (1974), s. 280, 359–365; Hegardt (1975), s. 182–183; Lindgren (1976), s. 220; Gadd (2000), s. 341–342.

hektarökning i reella tal under perioden.²⁷⁰ Mina resultat tyder på att det skedde en tydlig ökning av nyodlingstakten efter 1690-talet i de 510 byar som undersöks vid storskifte. Framförallt i skogsbygden tycks 1700-talet ha varit en tillväxtperiod.

Storskifte

Studien konstaterar att nyodlingstakten intensifierades perioden efter storskifte. Det finns två anledningar till att den tidigare forskningen har varit mindre intresserad av storskiftet och dess verkningar än de andra skiftesreformerna. Dels innebar storskifte endast en sammanläggning av åkerjorden i större och färre tegar inom ramen för tvåsädets ägoblandning, dels innebar det ingen utflyttning av hemman.²⁷¹ Därmed innebar de varken en institutionell förändring för markanvändningen av åkerjorden eller några praktiska behov av att uppodla ny mark i samband med utflyttning. Det är möjligt att nyodling underlättades efter storskifte snarare än stimulerades.

Storskifte innebar emellertid viktiga institutionella förändringar som sällan belyses, nämligen en uppdelning och individualisering av skogs- och ängsmark. Individualiseringen av markanvändningen på ängsmarken är särskilt betydelsefull ur ett nyodlingsperspektiv. Det underlättade för bönderna att på eget initiativ bedriva nyodling om önskan fanns.²⁷²

Nyodling är en tidskrävande och arbetsintensiv investering i jorden. Det var inte bara nyodlingen i sig som innebar en ökad investeringsgrad efter storskiftena. Med nyodling inom ramen för tvåsädets gårdssystem tillkom även investeringar i hägnader. Skulle en uppodling av ängsmarken göras var ju jordägarna tvungna att särskilja de nyuppodlade arealerna för att inte byns gemensamma betesläpp skulle trampa ner grödorna på den före detta ängsmarken.

Jämförs de storskiftade byarna med de oskiftade byarna blir det emellertid oklart om det verkligen var storskiftena som sporrade nyodlingen. Det är inget tvivel om att nyodlingen ökade kraftigt efter storskiftena. Men eftersom studien visar att nyodlingstakten var kraftig, till och med starkare, i de oskiftade byarna så är det svårt att dra några bestämda slutsatser om storskiftenas effekt. Man skulle kunna tro att det var den höga andelen av skogs- och mellanbygdsbyar som potentiellt syns i resultatet för den oskiftade gruppen, men även utan dessa förblir den genomsnittliga årliga nyodlingstakten högre i den oskiftade gruppen än i den som storskiftade.

Tittar vi på nyodlingstakten i de olika bygderna blir det även tydligt att det framförallt var i skogs- och mellanbygden nyodlingen var som starkast, både före och efter storskiftena. I reella hektar var nyodlingen emellertid starkast i

---

²⁷⁰ Morell (2022), s. 138-140, Tabell 6.3, s. 400.

²⁷¹ Heckscher (1949) Band II:I, s. 253-256. Ett undantag är Olais undersökning av Ekebyborna. Olai (1983).

²⁷² Huruvida ängsmarken skiftades separat eller undantogs i storskiftet ingår inte i denna studie. Det finns emellertid exempel där jordägarna har avstått från att skifta ängen vid storskifte på grund av att man ville behålla den gemensam.

slätt- och fullåkersbygden. Den genomsnittliga ökningen i hektar var för alla bygder även lägre i den oskiftade gruppen.

Urvalet byar som inte genomförde storskifte var emellertid mycket litet. Få byar i länet avstod från att genomföra storskifte, och på så sätt var det en viktig reform i området. Det tycks främst ha varit byar med lägre genomsnittligt mantal som förblev oskiftade. Detta förklarar troligtvis den höga procentuella nyodlingstakten och den lägre hektarökningen. Ett annat kännetecken hos de oskiftade byarna var att de tenderade att vara ägda av ståndspersoner. I förlängningen kan man då fundera på huruvida de byar som avstod från att genomföra storskifte i länet faktiskt hade en ägoblandning.

Slutsatsen som måste dras i relation till tidigare forskning är att nyodlingstakten intensifierades under 1800-talet. Ett viktigt resultat är att den årliga nyodlingstakten var relativt jämbördig oberoende av storskifte eller ej.

Enskifte och laga skifte

Undersökningen av nyodlingstakten i de enskiftade byarna uppvisar osäkerhet. Dels kan studien inte med säkerhet fastställa att nyodlingen var kraftigare efter enskiftena, dels kan den inte fastslå att det var en statistiskt signifikant skillnad mellan de enskiftade och de oskiftade byarna. Troligtvis påverkas resultatet av att de enskiftade byarna var få till antalet samt att det också inom gruppen fanns stora variationer.

Ett fåtal byar i skogsbygden genomförde enskifte. Före storskifte hade skogs- och mellanbygden jämnstark nyodlingstakt men efter storskifte skedde en mycket kraftig nyodling i skogsbygden. I hektar var nyodlingen i skogsbygden lika stark som i resterande bygder.

Resultaten för de tidigt laga skiftade byarna är tydliga. Undersökningen visar att nyodlingen intensifierades kraftigt efter dessa laga skiften. Samtliga bygder dubblade eller tredubblade nyodlingstakten efter laga skifte. Mönstret per bygd är emellertid ganska intressant. Skogs- och mellanbygden hade den starkaste nyodlingstakten före skiftena, medan slätt- och framförallt fullåkersbygden hade den högsta nyodlingstakten efter skiftena. Det var alltså inte de mindre uppodlade bygderna som intensifierade nyodlingen som mest efter skiftena. Det är mycket möjligt att detta kan kopplas till att byarna i slätt- och fullåkersbygderna generellt sett var större (i mantal) än byarna i skogsbygden, men de var å andra sidan jämnstora med byarna i mellanbygden. Storleken på byarna tycks därmed inte vara hela förklaringen. En annan förklaring kan vara att laga skifte i byarna i fullåkersbygden var mer koncentrerat till 1850-talet än i de andra bygderna.

Nyodlingstakten var starkare i de byar som genomförde laga skifte, än i de som förblev oskiftade. Men återigen ser vi en kraftig nyodling även i den oskiftade gruppen av byar.

Sent laga skifte

Nyodlingstakten intensifierades ytterligare under 1860–1880-talen. Studien kan emellertid inte fastställa att det var någon signifikant skillnad mellan nyodlingstakten före sent laga skiften, och perioden efter. Troligtvis finns det större variationer i nyodlingstakten för byarna i detta urval. De byar som förblev oskiftade hade en betydligt lägre nyodlingstakt per år, trots att den var stark jämfört med tidigare perioder. Det går således att konstatera att nyodlingen var stark oavsett om skifte genomfördes eller ej.

Den tidigare forskningen har lyft fram två aspekter som de främsta förklaringarna till att enskifte och laga skifte skulle stimulera nyodlingen. Dels omarronderingen av jord som har ansetts kräva en viss nyodling, dels frigörandet av entreprenöriella möjligheter genom individualiseringen av beslutsfattandet om markanvändningen.²⁷³ Vad gäller det första argumentet så var utflyttningsgraden i länet någonstans runt 30–40 procent, en ovanligt hög andel om man tar i beaktande att byarna var relativt små i Uppsala län (i genomsnitt 4–5 brukningsgårdar) i förhållande till Väst- och Sydsverige.²⁷⁴ Det är sannolikt att detta är en förklaring till nyodlingstaktens intensifiering efter laga skifte.

Vid utflyttningen av gårdar från bykärnan var resterande jordägare i byn skyldiga att bistå den eller de utflyttade med utsäde, arbetskraft och andra resurser, men endast under en period av sex år. Det var alltså fördelaktigt att nyodla snabbt för att komma upp i den odlingskapacitet man hade före skiftet liksom att göra detta under den period då hjälp fortfarande var garanterad.²⁷⁵ Det fanns således starka incitament att nyodla direkt efter enskifte och laga skifte.

Huruvida investeringarna i nyodling ökade på grund av utflyttningen eller på grund en ökad entreprenöriell anda kan denna undersökning inte svara på. Resultatet förblir dock detsamma, laga skifte i området innebar en ökad nyodlingstakt och på så sätt hade det betydelse för intensifieringen av markanvändningen.

Nyodling i olika bygder

Resultaten av denna undersökning stämmer till viss del väl överens med Morells slutsatser att det var i skogsbygden som tillväxten av åkerjord var som kraftigast. Genom nästan alla nedslag så har denna bygd urskilt sig som den vars åkerareal utökades som mest. Även i mellanbygden var nyodlingen relativt stark men mer oregelbunden. Det är sannolikt att dessa bygder, framförallt skogsbygden, vid början av studien var ett underskottsområde dit spannmål importerades från de betydligt bördigare och spannmålsproducerande slättbygden i länets sydligare delar. Isacson betonar för Bys socken att en omfattande nyodling i brukstrakterna bidrog till att minska spannmålsunderskotten.²⁷⁶ Liksom för By är det troligt att nyodlingarna under 1700- och 1800-

²⁷³ Gadd (1983), s. 223.

²⁷⁴ SCB (1959), s. 21.

²⁷⁵ Gadd (1983), s. 223; Hoppe (1997), s. 267.

²⁷⁶ Isacson (1979), s. 60–94.

talen skapade goda förutsättningar för skogsbygden i Uppsala län att bli självförsörjande.

Morell hävdar att det främst var i de nordliga skogsbygderna som det fanns potential för nyodling; en slutsats som jag inte helt delar.²⁷⁷ Jag vill betona att det även finns en annan bygd som urskiljer sig i denna undersökning, nämligen fullåkersbygden. Fullåkersbygden hade från undersökningens början en mycket hög uppodlingsgrad i relation till andra bygder i landet, men denna bygd hade trots detta genom hela studien en relativt hög procentuell tillväxt av åkerjorden, framförallt efter laga skifte, både före 1860-talet och efter sent skifte efter 1865. Framförallt tycks nyodlingstakten ha varit intensiv ända in på 1860- och 1870-talen även i denna bygd. Slående är att fullåkersbygden i reella tal hela tiden hade en kraftig nyodling.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis synes det mig svårt att bestrida att storskifte, enskifte och laga skifte stimulerade till nyodling. På så sätt var dessa reformer en central del av den intensifiering av markanvändningen som ägde rum under perioden. Det kan också röra sig om en successiv ökning av nyodlingstakten under undersökningsperioden, utan toppar just efter skiftena. Men här styrker jämförelsen med de oskiftade byarna att nyodlingen verkligen intensifierades med skiftena, i alla fall av laga skifte.

Studien visar att de laga skiftade byarna ökade sin nyodlingstakt under 1800-talet, in på 1870- och 1880-talen. Även de oskiftade byarna hade en nyodlingstakt som intensifierades under samma period. Mycket tyder på att nyodlingen var mycket kraftig under 1860- och 1880-talen. För att ge eko åt Isacson's ord: ”Bildet av ett folk intensivt sysselsatt med att röja ny åkermark tonar fram i denna undersökning.”²⁷⁸

---

²⁷⁷ Morell (2022), s. 140.

²⁷⁸ Isacson (1979), s. 93.

Kapitel 6. Odlingsystem och växelbruk

*Här lågo hela sträckor i träda.
– Ock-ock-ock! hördes Carlsson
medlidsamt, när han såg så
föråldrat bruk på en så god jord.
– Ock-ock-ock så barnsligt!
Ingen människa i världen har
träda mer, utan klövervall, och
när man kan ta gröda alla år,
varför ska man bara ta vartan-
nat?²⁷⁹*

August Strindberg

Huvudsyftet med detta kapitel är att undersöka om skiften innebar en förändring av odlingsystemen, framförallt i vilken utsträckning växelbruk hade införts i skiftade och oskiftade byar 1878–1889. Jag vill också undersöka om det skedde en förändring av vad som odlades inom det äldre tvåsädessystemet. Det finns en föreställning om att växelbruket var en manifestation av ett modernt och rationellt sätt att bruka jorden, men mycket tyder på att produktivitetökningar kunde rymmas inom tvåsädet. Denna fråga vill jag närma mig genom att undersöka förekomsten av cirkulationsjord, som har beskrivits som en föregångare till växelbruket.

Kännetecknande för det traditionella tvåsädessystemet var den årliga rotationen mellan träde och säde i två separata gårderna, där hälften av åkerarealen årligen besåddes med spannmål (säde) och den andra hälften ”vilade” (träde). När tvåsädet (även en- och tresädet) ersattes av växelbruket bröts gårdssystemet med hälften träde och hälften säde upp och ersattes med sjuåriga rotationer där rotfrukter, skid- och vallväxter såddes i fasta rotationer eller växtföljder. Växelbruket innebar alltså ett mycket större inslag av foderväxter (vall- och baljväxter), liksom en kraftig minskning av trädan. Vid fullskaligt växelbruk låg ungefär $\frac{1}{7}$ av åkerjorden i träda, ca 14 procent, istället för tvåsädets ungefärliga 50 procent.²⁸⁰

Tegsystemet beskylldes i sin samtid såväl som av den tidiga forskningen för att ha en hämmande inverkan på införandet av de grödor som förknippas

²⁷⁹ Strindberg (1887/1951), s. 19.

²⁸⁰ Gadd (2000), s. 305–310.

med växelbruket (balj- och foderväxter). Både svenska och brittiska forskare har emellertid sedan dess visat att man inom ramen för tegskifte introducerade nya grödor. De traditionella odlingsystemen luckrades upp under 1800-talet. Trådan nyttjades allt mer till sådd av foderväxter såsom klöver och timotej, men också potatis, bönor och ärter.²⁸¹

För många forskare har det varit introduktionen av växelbruk med dess rotationer av foderväxter som definierar den agrara revolutionen både i äldre och i modern forskning.²⁸² Rent kronologiskt verkar skifte ha föregått införandet av växelbruk och forskningen har kopplat ihop övergången till växelbruk med skiftesreformerna (enskiye och laga skifte). Samtida rapporter, uttalanden och propaganda från kronans tjänstemän under 1800-talet betonade relationen mellan de två vilket också accepterades av den tidiga forskningen. Det stämde överens med utvecklingen i det område som främst undersökts, nämligen Skåne.²⁸³ Man utgick således länge från det skånska exemplet där växelbruk introducerades kort efter enskiftena.²⁸⁴ Det föreslogs till och med att det fanns ett kausalt samband och att viljan att övergå till växelbruk i mångt och mycket motiverade att jordägare genomförde skiften.²⁸⁵

På senare år har det betonats att motivationen till skiftena knappast kan ha varit foderväxtodling. Likväl är det troligt att övergången till växelbruk förenklades genom att byarna redan var skiftade. Ett växelbrukssystem med sju-åriga växtrotationer var synnerligen komplicerat att införa inom en oskiftad by. Framförallt krävde växelbruket att varje gård delade sin åkerjord i sju till åtta fält för att möjliggöra de olika rotationerna. Antalet inhägnade arealer skulle öka drastiskt. Det skulle inte heller vara lika rationellt att släppa boskap på bete inom gårdarna om de var uppdelade. Det är alltså fullt rimligt att skiftena underlättade eller till och med var det mest rationella att genomföra före övergången till växelbruk.²⁸⁶

Studier av Västsverige har också visat att skiftesreformerna där inte ledde till en direkt övergång till växelbruk. Först på 1850–1860-talen ägde en storskalig övergång rum i byar som sedan tidigare genomfört skifte. Prisförändringar och exportmöjligheter för havre har lyfts fram som en anledning till att gå över till växelbruk, snarare än skiftesreformerna.²⁸⁷

Morell har framhåvt nyodlingen som en pådrivare av förändringen av det traditionella tvåsädssystemet i Uppsala och Västmanlands län mot växelbruk. Nyodlingen ska ha varit transformativ. När ängs- och betesmarker odlades upp drevs också jordägarna att omforma odlingsystemet och kompensera för de bristande fodertillgångarna. På så sätt närmade man sig växelbruket inom

²⁸¹ Lägnert (1955) Del I, s. 15–19, 26–27; Yelling (1977), s. 166–167; Myrdal (1991), s. 320.

²⁸² Hannerberg (1971), s. 103; Winberg (1975), s. 34; Chorley (1981); Gadd (1983), 266–267.

²⁸³ Lägnert (1955) Del I, s. 31–43; Isacson (1979), s. 78.

²⁸⁴ Gadd (1998), s. 190–191; Olsson (2005), s. 128–129.

²⁸⁵ Heckscher (1949) Band II:I; Gadd (1998), s. 200.

²⁸⁶ Gadd (1983), s. 224–225.

²⁸⁷ Nyström & Hallberg (2018), s. 103–104, 111–112.

ramen för tvåsädssystemet genom att i allt högre grad så in dessa grödor på trädan eller på den nyodlade jorden.²⁸⁸

I samtiden rapporterades det om ett så kallat cirkulationsbruk som expanderade i området. Huruvida det rörde sig om ett växelbruk med insådd av vall på åkerjorden eller dess föregångare, ett lindbruk där åkerjord eller nyodling fick växa igen och bära gräs, är inte närmare undersökt av tidigare forskning men skall studeras närmare i detta kapitel. Det är en viktig pusselbit för att förstå hur odlingssystemet utvecklades inom ramen för den oskiftade byn och därmed även vilken betydelse skiftesreformerna hade för utvecklingen.

Sammanfattningsvis finns en allmän bild av att enskifte och laga skifte föregick växelbruket, kanske till och med var en förutsättning för det, samt att skifte genomfördes för att man specifikt ville införa växelbruk. Men detta samband är långt ifrån bekräftat, i någon mån sannolikt, men ej undersökt i området. För Uppsala län vet vi att en uppluckring av tvåsådet föregick det fullskaliga växelbruket, men just eftersom denna övergång växte fram organiskt i takt med nyodlingen så blir relationen till skiftesreformerna ännu mer diskutabel.

I detta kapitel kommer jag således att svara på frågan om *i vilken utsträckning skiftena ledde till förändringar av jordbrukets odlingssystem*.

6.1. Data och metod

Till att börja med presenteras kortfattat mitt källmaterial med en diskussion om hur jag har använt det. Jag har undersökt förekomsten av växelbruk med hjälp av tre material: Finanskommittén 1858, laga skiftesakter (1850–1870-tal) samt hushållningssällskapets jordbruksstatistik 1878–1889. Den förändring som kan undersökas är alltså den som skett från ca 1860-talet och framåt.

Först kommer den församlingsvisa statistiken som ligger till grund för Finanskommitténs betänkande att nyttjas för att skapa en bild av växelbrukets och tvåsådet utbredning i länet och i de olika bygderna 1858. Detta är ett material som kan ge en uppfattning om de förändringar som skedde inom tvåsådet ramar.

Förekomsten av cirkulationsjord studeras genom att använda laga skiftesakter. Fokus ligger på att undersöka om cirkulationsjorden bör förstås som ett lindbruk eller växelbruk, var jorden fanns och hur man brukade den. Materialet är begränsat till relativt få skiftesakter vilka studeras ingående, dels genom sammandrag och ägobeskrivningar i skiftesakten, dels genom skifteskartor.

Utifrån jordbruksstatistiken undersöks fördelningen av de olika odlingssystemen i byarna i de olika bygderna 1878–1889. Enskiftesakter (45 st) för perioden 1807–1826 utgör en grupp, byar som genomförde laga skifte 1827–1849 utgör en grupp av byar som skiftade tidigt (163 st), medan en tredje

---

²⁸⁸ Morell (2022), kap. 5.

grupp består av byar som genomförde laga skifte 1850–1875 (296 st). Dessa grupper jämförs sedan med en grupp med oskiftade byar (193 st).

Slutligen studerar jag i vilken grad andelen odlade grödor skiljde sig åt i de två olika odlingssystemen i skiftade och oskiftade byar. Här är det av speciellt intresse att undersöka i hur stor grad den oskiftade byn närmat sig växelbruket inom ramen för den oskiftade byorganisationen.

Finanskommitténs utredning 1858

Finanskommittén hade i uppdrag dels att göra ”en utredning om landets ekonomiska och finansiella ställning, dels att komma med förslag om förändringar angående penning- och kreditväsendet”. Därmed skickade man ut frågelistor om näringarna till alla länsstyrelser varvid rapporter samlades in från länens socknar genom hushållningssällskapen om jordbrukets tillstånd runt om i landet.

Genom Finanskommittén finns det alltså uppgifter om odlingssystemet i bruk på sockennivå. I Finanskommitténs frågeformulär är det framförallt två frågor som är av intresse för denna studie: 9:0 (*Hvilket är det allmänna brukningsättet, tvåskiftes-, tredings- eller vaxel-bruk?*) samt 10:0 (*I hvilket förhållande till åkerjordens vidd begagnas ena eller andra brukningsättet?*)

Det är alltså inte möjligt att diskutera enskilda byar genom detta material. Det är emellertid möjligt att få en bild av odlingssystemens övergripande situation vid året 1858 i de olika bygderna (skogs-, mellan-, slätt- och fullåkersbygd) i länet.

Laga skiftesakter

Jag använder de skiftesakter som innehåller jordtypen *cirkulationsjord* som underlag för att studera dels var denna jordtyp var lokaliserad på byarnas ägor, dels vad denna jord bestod av och hur den brukades. Genom att undersöka dessa aspekter vill jag undersöka förutsättningen för förändring inom tvåsädssystemet.

I laga skiftesakterna redovisas cirkulationsjorden ofta separat från åkerjorden. Den ligger alltså som en egen kategori jord (i sammandragen före och efter skiftena som redovisar de totala arealerna i de olika ägoslagen som tilldelats de olika jordägarna).

Begreppet cirkulationsjord uppträder först i akterna på 1850-talet, men i relativt få fall. Jag hittar endast ett 30-tal kartor med information om denna jordtyp.

Jordbruksstatistiken

Uppsala läns hushållningssällskap samlade in primärmaterialet till BiSOS serie N under perioden 1878–1889. Materialet innehåller uppgifter om markanvändning i samtliga av länets byar. Här redovisas information om odlingssystemet i kategorierna tvåskifte, treskifte och växelbruk. Jordägarna (eller möjligen en av hushållningssällskapet tillkallad agronom) har alltså uppgett hur

stora arealer av åkerjorden som brukades per odlingssystem.²⁸⁹ Jag räknar fram andelen åkerjord i respektive odlingssystem i varje enskild by och utgår från ett genomsnitt (medelvärde) för att studera eventuella skillnader mellan de skiftade och oskiftade byarna.

Jag har även i detta kapitel valt att göra separata analyser av byar som genomgått enskifte, respektive tidigt eller sent laga skifte. Dessa grupper jämförs sedan med en grupp med oskiftade byar.

Arealerna som uppges i de olika odlingssystemen uppgår inte alltid till den exakta åkerarealen i byarna. Ibland kan arealerna avvika ganska kraftigt. Anledningen är att arealer från vissa byar redovisas tillsammans. Om arealerna var inom 10 procent differens från åkerarealerna så har de inkluderats i undersökningen eftersom de återspeglar odlingssystemens fördelning på ett tydligt vis.

Till sist har jag exacerperat andelen jord som nyttjades till olika grödor i skiftade och i oskiftade byar som antingen hade infört ett fullskaligt växelbruk, eller behållit ett fullständigt tvåsåde. Detta för att undersöka vilka grödor som faktiskt odlades inom ramen för de oskiftade byarna inom båda odlingssystemen.

6.2. Tvåsåde och växelbruk 1858

Morell redovisar utifrån Finanskommitténs uppgifter att ca 12 procent av åkerarealen i Uppsala län låg i växelbruk 1858. Det är mycket osäkra siffror och troligtvis en underskattning, enligt honom. Men det ger en indikation om situationen 1858.²⁹⁰

Rapporterna till Finanskommittén består av uttalanden om odlingssystemet som ibland redovisar andelar, ibland arealer, ibland kvalitativa kommentarer. Precisionen i de uppgifter som uppges varierar således stort. Ofta innehåller rapporterna också kvalitativa uppgifter som ger oss en inblick i andra förändringar som ägt rum på de olika ägoslagen i området. Dessa uppgifter diskuterar jag även för respektive bygd.

Jag använder källmaterialet för att skapa en bild av hur utbrett växelbruket var i bygderna i länet. Jag har valt att kategorisera typen av odlingssystem per socken efter tre kriterier. Socken har kategoriserats som tvåsåde när det har uppgetts att endast tvåsåde var i bruk. När inslag av växelbruk har rapporterats men det rör sig om specifika enheter såsom säterier och andra herrgårdar så har socknen kategoriserats som socken med inslag av växelbruk. När det har rapporterats att så gott som all jord brukades i växelbruk eller att bönder brukade växelbruk så har dessa socknar kategoriserats som växelbruk.

I jämförelse med de variationsrika svar som rapporteras för Hallands län i Finanskommittén är det påtagligt att situationen för det uppländska odlings-

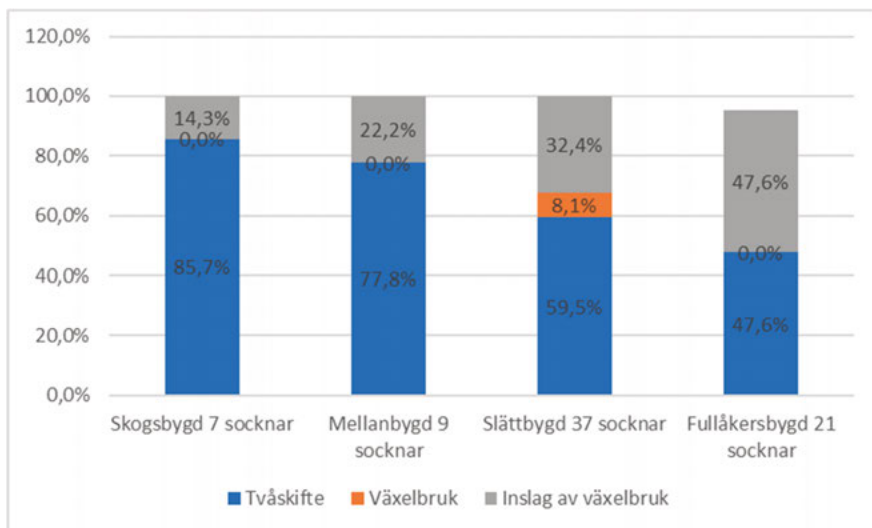
---

²⁸⁹ Data för Västland, Älvkarleby och Film och Dannemora saknas tyvärr. De är anmälda saknade i arkivet.

²⁹⁰ Morell (2022), s. 123.

systemet var en helt annan. Utbredningen av växelbruk var i princip obefintlig.²⁹¹ I Figur 6.1 anges den procentuella andelen av socknarna i varje bygd efter det odlingsystem de uppgett.

Figur 6.1. Den procentuella andelen av socknarna i varje bygd som uppger de olika odlingsystemen 1858

Källa: Finanskommittén (1858), Uppsala län (RA). Lantbruksnämnden i Uppsala län åkerklasser 1978.

6.2.1. Skogsbygden

I kategorin skogsbygd ingår sju socknar (Dannemora, Film, Morkarla, Tegelsmora, Hållnäs, Västland och Österlövsta). Samtliga socknar uppger att endast tvåskifte brukades.²⁹² Slutsatsen utifrån detta material är att växelbruk sannolikt var mycket ovanligt i dessa trakter vid denna tid.

Det förekommer gott om kvalitativa kommentarer från bygden. Alla socknar uppges ha en betydande del av trädesgården besått med potatis, rotfrukter, ärtor och lin. I bygden fanns således stora inslag av rot- och skidfrukter på trädan.

För Västland rapporterades att ”hårdvallsängen plöjas, gödslas och besås med dels höst och dels vårsäd och igenläggs med timotej.”²⁹³ Ängen plöjdes alltså upp och brukades som en åkerjord med sådd av spannmål för att sedan besås med vallväxter. Ängsmarken var ingen passivt eller extensivt brukad naturlig ängsmark längre utan mycket arbete lades ner på både plöjning och gödsling.

²⁹¹ Wiking-Faria (2009), bilaga 5.1, s. 403–406.

²⁹² Finanskommittén (1858), Uppsala län (RA).

²⁹³ Finanskommittén (1858), Uppsala län, Västlands socken (RA).

Ett annat exempel från skogsbygden är Österlövsta socken för vilken det rapporterades att spannmålet odlades i tvåsåde. Ärtor och potatis odlades emellertid i treskifte. Här får vi tydligt information om en separat rotation av rot- och baljväxter.²⁹⁴

6.2.2. Mellanbygden

I mellanbygden ingår nio socknar, dels några socknar i nordöstra hörnet av länet, dels några i gränstrakterna i väster mot Västmanland. Av dessa nio socknar var det ingen som enligt min kategorisering hade växelbruk i större skala. I länets västra del i Björklinge socken uppges relativt stora arealer i växelbruk, men endast kopplat till de två stora godsena Sätuna och Sundbro. Jag har därför kategoriserat Björklinge som en socken med inslag av växelbruk. Även socknarna Stavby och Tierps norra nämnd har kategoriserats som att ha inslag av växelbruk; det tycks främst röra sig om enskilda storjordbruk.

För Åkerby socken rapporterades att "[p]å någon smärre täppa sås klöver, således avvikande från gamla bruket."²⁹⁵ Även i samtiden tolkade man dessa inslag av nya grödor och rotationer som någonting kvalitativt annorlunda än det traditionella tvåsådet. Det är alltså inte en efterkonstruktion att det hade skett en förändring av tvåsädessystemet.

Även för Järlåsa socken uppgavs att ca $\frac{1}{8}$ av trädesjorden begagnades till odling av klöver, ärtor, vicker och potatis. Det är en avsevärd areal om man utgår från att ungefär 90 procent av åkerjorden nyttjades till spannmålsodling, troligtvis innanför gårderna.

I Olands härad i det nordöstra hörnet av länet rapporterades att det i flera socknar såddes in rotfrukter på trädesgårdet. I Tuna socken fanns ärtor, rovor, potatis och lin på trädesgårdet. Men även klöver och vicker såddes på ungefär $\frac{1}{12}$ av åkerjordens areal.²⁹⁶

6.2.3. Slättbygden

Slättbygden är den i särklass största bygden och inom den har jag data för 37 socknar. I denna bygd återfinns de enda socknarna som har uppgett större arealer i växelbruk. Bland annat för Häggeby socken uppges att 724 tunnland låg i växelbruk, medan 477 tunnland låg i tvåsåde. Det uppgavs även att det var just bönderna som fortfarande nyttjade tvåsädessystemet. Även för Bro socken rapporteras växelbruket vara det vanligaste odlingssystemet. Det brukades på 26 mtl, medan tvåskifte brukades på endast 9,625 mtl.

---

²⁹⁴ Finanskommittén (1858), Uppsala län, Österlövsta socken (RA).

²⁹⁵ Finanskommittén (1858), Uppsala län, Åkerby socken (RA).

²⁹⁶ Finanskommittén (1858), Uppsala län, socknar som ingår i mellanbygden (RA).

I Stockholms-Näs användes tvåsådet av bönder och torpare, dock med insädd av klöver. Växelbruk nyttjades på herrgårdarnas jord på 1176 tunnland, tvåskifte på 198 tunnland.

Samtliga socknar är situerade i Håbo och Bro häraderna vilka präglas av storgodsstruktur. Det är således mycket möjligt att det var just godsen som hade infört växelbruk på underliggande gårdar. Eftersom det rör sig om en majoritet av socknarnas arealer så är det rimligt att inte enbart tolka dem som inslag av växelbruk.

Även i slättbygden rapporterades att arealer nyttjades till grödor som vi associerar med växelbruk, men inom ramen för tvåsåde. I Läby socken hade mer och mer av trädesjorden begagnats till klöverodling och potatis de senare åren. Även i Åland och Skogs-Tibble socknar rapporteras klöversädd. Övergran och Yttergran ner mot Mälaren nyttjade också klöversädd.²⁹⁷

I Veckholm, Torsvi och Kungs-Husby socknar i Trögds härad rapporterades om naturängens minskade arealer till följd av att de plöjdes upp och besåddes med timotej eller annat gräs. Här skedde alltså vallodling inom tvåsådet. Det rapporterades också att dessa nyplöjen kunde brukas i växelbruk. För Hagby socken specificeras att ”en stor del av ängen måste odlas och igenläggas med foderväxter för att kunna giva någon givande höavkastning”.²⁹⁸

För flera socknar uppges att den nyodlade jorden ofta nyttjades i växelbruket eller utanför åkergårdens cirkulation. ”I ängen ingår arealer som plöjs och gräsbesås för att igenläggas utan att ingå i cirkulation.”²⁹⁹

6.2.4. Fullåkersbygden

I fullåkersbygden finns uppgifter för 21 socknar varav majoriteten uppgav att jorden brukades i tvåsåde. I Vaksala socken i direkt angränsning till Uppsala stad förefaller emellertid lite större arealer ha övergått i växelbruk, ca 27 procent. Men även här begagnas rotfrukter och ärtor på gårdet. I grannsocknarna Bondkyrko och Börje socknar fanns också större arealer i växelbruk på 1850-talet.

För Långtora socken rapporterades följande ”I följd av ängarnas och betesmarkens minskning fortgår här årligen igenläggning av åkern.”³⁰⁰ Även i Nysätra socken såddes klöver och timotej där den naturliga ängen var mer marginell. För Bred socken rapporterades igenläggning av uppodlad äng. Men förekomsten av ett renodlat växelbruk tycks obetydligt, i alla fall så sällan förekommande att det inte nämns.

²⁹⁷ Finanskommittén (1858), Uppsala län, socknar som ingår i slättbygden (RA).

²⁹⁸ Finanskommittén (1858), Uppsala län, socknar som ingår i slättbygden (RA).

²⁹⁹ Finanskommittén (1858), Uppsala län, socknar som ingår i slättbygden (RA).

³⁰⁰ Finanskommittén (1858), Uppsala län, socknar som ingår i fullåkerbygden (RA).

6.3. Cirkulationsjorden i laga skiftesakterna

Utifrån de inrapporterade uppgifterna till 1858 års Finanskommitté förstår vi att det skett förskjutningar inom tvåsädssystemet men att fullskaligt växelbrukssystem fortfarande var mycket ovanligt i länet. Dels hade trädan börjat nyttjas mer intensivt till grödor, dels hade det uppkommit en metod för att förbättra fodertillgången, nämligen att plöja upp och så gräs. Ett annat sätt att närma sig förändringar inom tvåsädssystemet är att närmare studera cirkulationsjorden, så som den presenteras i laga skiftesakterna.

Den tidigaste kartan jag har funnit där begreppet cirkulationsbruk eller cirkulationsjord nämns är en ägomättningsakt för byn Bergby i Vendel socken 1835. Här uppges ”plogland i cirkulationsbruk” och ”plogland och slätter i cirkulationsbruk”.³⁰¹ Andra kartor där begreppet förekommer är laga skiftesakter från sent 1850-tal fram till mitten av 1870-talet.

I de akter där cirkulationsjorden redovisas sammanblandad med åkerjorden är det ofta svårt att urskilja vilka arealer det rör sig om. I de fall jorden redovisas separat som egen kategori är det lättare att skapa sig en uppfattning om dessa arealer. Nedan följer fem utvalda skiftesakter där jordtypen cirkulationsjord förekommer. Genom dessa försöker jag svara på vilken jord som brukades som cirkulationsjord, vilken rotation det betecknade samt hur det brukades.

Kumla by i Balingsta

Endast undantagsvis upplyser skiftesakterna om vad som odlades på cirkulationsjorden, men ett fåtal exempel finns. I slättbygden i Kumla by i Balingsta socken uppges ”Thimotheiland, djjord på lerbotten” i laga skiftesakten från 1866.³⁰² Detta är den enda akten som uppges en speciell gröda. Timotej är ett hårdigt ängsgräs och hörde tillsammans med rödklöver och lucern till de tre vanligaste foderväxterna. Det är ingen tvekan om att timotejen var en aktiv sådd.

Jämför vi laga skifteskartan för Kumla med storskifteskartan från 1765 ser vi att det är arealer på ”Myran”, myrmarken, som har odlats upp. Det framgår av storskiftesprotokollet att ängs- och hagmarkerna tillsammans med utmarken förblev oskiftade vid storskiftet 1765. Att ängsmarken aldrig genomgick storskifte betyder att den sannolikt brukades gemensamt av samtliga brukare i byn.

Trots detta uppodlades det för cirkulationsjord inom ramen för tvåsädssystemet. Cirkulationsjorden innehades av samtliga brukare vid tidpunkten för laga skifte och fördelades på fyra av sju brukare efteråt.

Vid storskifte var arealen åkerjord ca 62 hektar, vid laga skifte hade den utökats till 139 hektar, men hur stora arealer som var i cirkulationsjord är osäkert, då den inte särredovisas från åkerjorden. I jordbruksstatistiken 1885 ser vi att åkerjorden minskat något till 128 hektar. Då brukades 65 procent av jorden i växelbruk.

³⁰¹ Lantmäteriet, ägomättningsakt (03-ven-229) (REG).

³⁰² Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-bal-58) (REG).

Frövi i Balingsta socken

I en grannby till Kumla, i Frövi by i Balingsta socken, ser vi ett annat tydligt exempel där ängsmarken uppodlats mellan storskifte 1774 och laga skifte 1862. I Frövi var det storängen (nr 27) på storskifteskartan som någon gång mellan karteringarna odlades upp och brukades som cirkulationsjord. Utifrån storskiftesakten framgår det att storängen förblev odelad efter storskifte. Det betyder att bönderna i byn troligtvis fortsatte att bruka ängsmarken gemensamt fram till laga skifte. Eftersom samtliga hemman vid tidpunkten för laga skifte även innehade delar av cirkulationsjorden så är det troligt att det var ett gemensamt odlingsprojekt inom ramen för byorganisationen (Figur 6.2).

Figur 6.2. Storängen i Frövi bys storskifteskarta (1774) jämförd med laga skifteskartan (1862) med utmarkerad cirkulationsjord

Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, egen bearbetning av storskiftesak (03-bal-25) samt laga skiftesak (03-bal-57) (REG).

Att notera för cirkulationsjorden i Frövi är att den på laga skifteskartan är markerad som tegar med rosa färgmarkering. Det är mycket ovanligt att samma färg som åkern används till att markera cirkulationsjorden. Snarare används systematiskt grön färg för att markera denna typ av jord, om den alls har markerats. Jag tror att detta kan tolkas på något av följande två sätt: uppodlingen av storängen kan ha skett utan någon intention att introducera cirkulationsjord och de nyodlade arealerna hade inkorporerats i tvåsädesföljden som en utökning av åkerjorden, därav den rosa markeringen. Det andra alternativet är att Frövis cirkulationsjord från början följde tvåsädesrytmen. Vad som faktiskt odlades på Frövis cirkulationsjord uppges inte i skiftesakten.

År 1862 var arealen cirkulationsjord ca 4,7 hektar i Frövi. 1885 hade arealerna som uppges brukas i växelbruk ökat till 20 hektar, ca 20 procent av åkerjorden, och av ängsarealerna bestod endast 4 hektar.

Lötsunda by i Tillinge socken

I fullåkersbygden utanför Enköping stad har vi ytterligare ett exempel på förekomst av cirkulationsjord i Lötsunda by i Tillinge socken. I Figur 6.3 ser vi hur stora delar av utmarken och ängsmarken har blivit uppodlad under perioden mellan storskifte 1764 och laga skifte 1863. Nr 12, 20 och 21 ängs- och hagmark har uppodlats och inkorporerats i tvåsådesrotationen. Troligtvis nyttjades dessa arealer vid tiden för laga skifte för spannmålsodling, medan utmarken (nr 13 på storskifteskartan) endast till viss del inkorporerats i tvåsådet. Markerat på laga skifteskartan återfinns vi arealer som benämns som vrethagen, kärrtegarna, instängseln samt Velahagen där jorden har börjat brukas som cirkulationsjord.

Hur stora arealer det rör sig om är svårt att beräkna. Cirkulationsjorden redovisas i delningsbeskrivningen sammanblandad med åkerjorden och benämns endast som cirkulationsjord. Det är möjligt att arealerna för denna jordtyp är undervärderade på grund av sammanblandningen av jord. Båda jordägarna innehade cirkulationsjorden vid tidpunkten för laga skifte.

Vid tidpunkten för jordbruksstatistiken 1884 var resterande delar av den naturliga ängsmarken uppodlad. Endast tio procent av jorden brukades fortfarande i tvåsåde, resterande 90 procent brukades i växelbruk.

Figur 6.3. Jämförelse av Lötsunda bys storskifteskarta (1764) och laga skifteskarta (1860) med utmarkerad cirkulationsjord

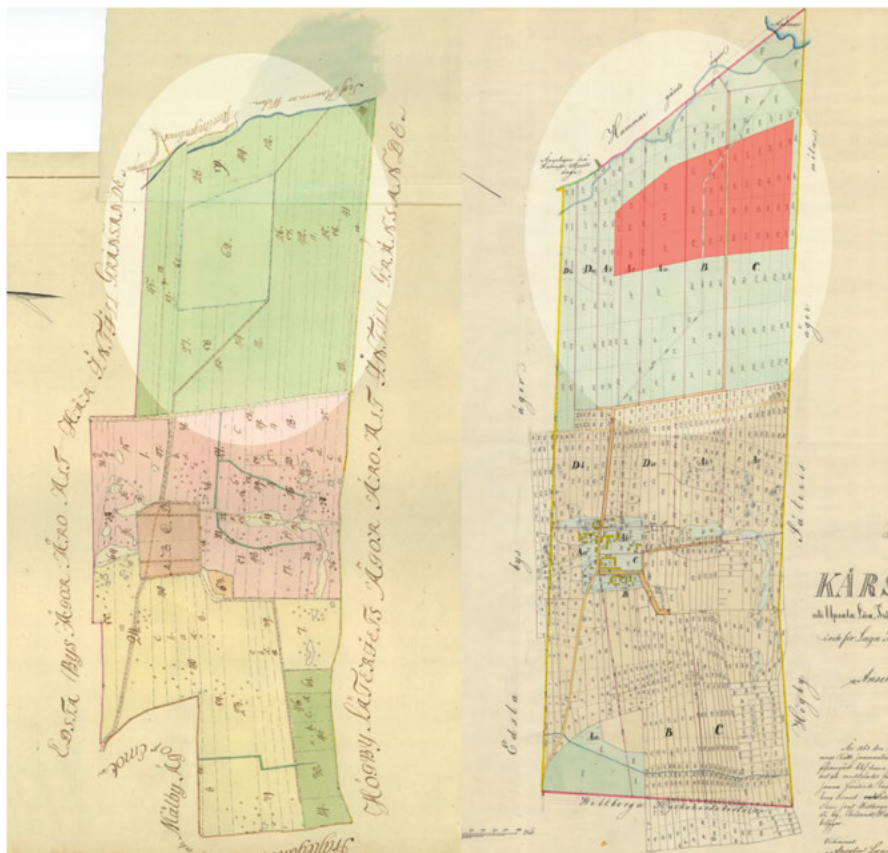
Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, egen bearbetning av storskiftesakt (03-til-69) samt laga skiftesakt (03-til-242) (REG).

Kårsta by i Villberga socken

I slättbygdsbyn Kårsta skiftesakt redovisas cirkulationsjorden sammanblandad med ängsmarken i sammandragen, men studeras beskrivningarna närmare så återfinns cirkulationsjorden som separat kategori i hävdeförteckningen före skiftet. Detta ger oss möjlighet att dels förstå hur stora arealer som brukades

som denna jordtyp, dels att med större säkerhet uttyda tegarnas nummer på själva skifteskartan. Det visar sig att det som benämns som ”odling av ängen” är arealerna som brukades som cirkulationsjord. Det är således tydligt att det var delar av ängsmark som odlats upp. Totalt rörde det sig om 11,7 hektar cirkulationsjord (Figur 6.4).

Figur 6.4. Jämförelse av Kårsta bys storskifteskarta (1801) och laga skifteskarta (1863) med utmarkerad cirkulationsjord

Källa: Lantmateriet.se/historiska kartor, egen bearbetning av storskiftesakt (03-vil-62) samt laga skiftesakt (03-vil-96) (REG).

Kårsta by genomförde två storskiften. Vid det första storskiftet 1765 lämnades det som i storskiftesakten kallas sjöängen ”att nyttja nu som af gammalt, och komma de således af odelte lämnas.”³⁰³ Sjöängen och några andra tegar delades således inte upp på de olika hemmanen i byn efter skiftet.

³⁰³ Lantmateriet, storskiftesakt 1766 (03-vil-28) (REG).

Samma ägor förblev även oskiftade efter det andra storskiftet 1801. Utifrån kartan med beskrivning framgår att de ägor som förblev odelade vid storskiftet var (lott nr 62) som kallas ”beteshagen inom ängen”. Det var sedermera denna beteshage tillsammans med hag- och ängstegar som omvandlades till cirkulationsjord.

Vi får även utifrån laga skiftesakten reda på att relativt stora arealer förblev odelade fram till laga skiftet på 1860-talet. Bland annat 1,7 hektar åkerjord, 8,1 hektar ängsmark och vad som vid tiden för laga skifte var 3,8 hektar cirkulationsjord.

Ängsmarken i Kårsta minskade under hela 1800-talet, från laga skifte 1860 fram till jordbruksstatistiken 1880 minskade ängsmarken från 30,5 hektar till 18,3 hektar. Byn fortsatte trots laga skifte att bruka jorden i tvåsåde i minst tjugo år till.³⁰⁴

Återigen får vi ett exempel på hur cirkulationsjorden brukades som gemensamt projekt på odelade före detta ängsarealer. Det var också samtliga ägare i byn som hade andelar i jorden och samtliga fick cirkulationsjord tilldelat efter skiftena.

Västra Vallby i Rasbo socken

I Västra Vallby i Rasbo sockens slättbygd 1859 hade alla jordägarna del i cirkulationsjorden, likaså i grannbyn Skeke. I Västra Vallby genomfördes ett storskifte redan 1763 och då delades ängsmarken upp i fyra skiften därefter genomfördes en jämkning av åkern och ängsmarken samt ett storskifte av skogsmarken 1805.

Cirkulationsjorden redovisas i laga skiftesakten separerade från åker- och ängsmarken och det är därmed enkelt att urskilja var den låg på bykartan. Namnen på tegarna som brukades som cirkulationsjord bekräftar hur jorden brukades i detta fall. Tegarna i cirkulationsjord bar namn som ”Pehr Jans ängen” eller ”Jan Ols ängen”, ”Jakob Ers ängen” et cetera. Detta var namnen på ägarna till respektive del vid tidpunkten för laga skiftet. Alla brukarna hade sina egna tegar och dessa uppkom troligtvis efter jämkningen 1805. Vad som odlades på dessa, om det var besått gräs eller fick växa igen av sig själv, framgår inte (Figur 6.5).

Ängsmarkerna var, i och med storskiftet, uppdelade på de individuella brukarna. Detta innebar att de kunde ta egna beslut angående markanvändningen på denna ägotyp. I och med det faktum att alla jordägare hade del av cirkulationsjorden är det inte osannolikt att uppodlingen kan ha skett genom ett gemensamt initiativ. Med laga skiftet tycks emellertid bonden Anders Olsson bli tilldelad samtliga av dessa tegar i ett skifte.³⁰⁵

---

³⁰⁴ Jordbruksstatistik (H1a:2), 1880, Trögd härad, Villberga socken.

³⁰⁵ Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-rao-186) och (03-rao-190) (REG).

Figur 6.5. Utmarkerad cirkulationsjord i Västra Vallby (1859) i Rasbo socken

Källa: Lantmäteriet.se/historiska kartor, egen bearbetning av laga skiftesakt (03-rao-186) (REG).

Det framgår utifrån skiftesprotokollen att ersättning betalades till de jordägare som hade investerat i att odla upp jorden och introducera de potentiellt nya vallväxterna. I en av skiftesakterna kan man läsa: ”Ersättnings uträkning öfver odlings kostnad som bör tillfalla den eller de jordegare inom [byn] hvilka, jemförelsevis med egande öretal, verkställt större odlingar än sina meddelegare å den mark som ej gammal odalåker, men vid skiftet dels som åker och dels som cirkulationsjord beräknats.”³⁰⁶

Man behövde som jordägare således inte vara orolig för att investeringarna skulle gå en om intet. Men huruvida ersättningen faktiskt var en fullvärdig kompensation för de utgifter och den tid som lagts ner på dessa cirkulationsarealer är så klart osäkert.³⁰⁷

I Västra Vallby utgjorde cirkulationsjorden ca 9 hektar, 17 procent av åkerjorden 1859. I jordbruksstatistiken 1884 brukades ca hälften av åkerjorden i

³⁰⁶ Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-rao-186, s. 272) (REG).

³⁰⁷ Det är möjligt att det ändå skulle kunna föreligga en osäkerhet runt ersättningens värde. I sådana fall finns det anledning att tro att någon form av initiativ till investeringar hämmades. Risken fanns att ett laga skifte hindrade bönder från att göra investeringar för att dessa potentiellt kunde gå förlorade vid omfördelningen.

växelbruk, ungefär 47 hektar. Under denna tid hade åkerjorden utökats från ca 60 hektar till ca 95 hektar. 1884 fanns endast 2 hektar äng kvar.³⁰⁸

Det går att konstatera att det framförallt var vall som odlades på cirkulationsjorden. Några fler exempel som styrker detta är Sixarby i Tegelsmora socken 1871 där cirkulationsjorden benämns som odlad äng. I Löt i Bred socken 1860 uppges cirkulationsjorden vara ”plog gärdesvall” vid laga skiftet.³⁰⁹

I de fall cirkulationsjorden inte ligger sammanblandad med åkerjorden och det går att urskilja arealerna är det tydligt att det rör sig om ganska stora skillnader i arealer. I Bennarby i Tegelsmora socken brukades 7 hektar i cirkulationsbruk av 31,5 hektar åkerjord.

I Danmarks by uppgavs år 1864 ca 44 hektar ligga i cirkulation.³¹⁰ Danmarks by är ett intressant exempel då byn vid nedslaget i jordbruksstatistiken 1878 uppges ha 100 procent av åkerjorden liggande i tvåskifte. Andelen av trädan uppges vara 30 procent av åkern.³¹¹ Lägnert refererar till rapporter där det uppges att somliga byar ”testade” växelbruk men att man sedan valde att gå tillbaka till tvåsätet på grund av att man inte upplevde att avkastningen blev bättre och att tvåsätet med dess höstsäd var bättre anpassat till den ”mullfattiga jorden”. Detsamma uppges för en del herrgårdar i länet.³¹² Möjligen kan Danmarks by vara ett av dessa fall. I Danmarks by var cirkulationsjorden uppdelad på alla brukarna i byn innan laga skifte 1864, även efter skiftet var arealerna fördelade på samtliga i byn.³¹³

Praktikerna runt cirkulationsbruket tycks variera. I vissa byar hade alla jordägare andelar av cirkulationsjorden före skiftena, i andra fall tycks cirkulationsjorden tillhöra enskilda jordägare i byn. Det är alltså möjligt att cirkulationsbruk bedrevs som gemensamma projekt i byarna, men även som enskilda initiativ före skiftena.

Wiking-Faria menar att begreppet cirkulationsjord används synonymt med både växelbruk och det han kallar lindbruk under 1800-talet. Den viktigaste skillnaden, enligt Wiking-Faria, verkar vara att lindbruket innebar att jorden fick växa igen av sig själv utan att besås. Det var alltså någon form av långtidsträda där jorden efter att ha brukats som åkerjord några år, fick växa igen och brukas som naturlig äng under några år.

Den cirkulationsjord som framträder i laga skiftesakterna i Uppsala län tycks inte vara ett fullskaligt växelbruk. Snarare handlar det ofta om jord som separerats från tvåsädesrotationen, troligtvis i en egen separat rotation med egen växtföljd. Framförallt tycks cirkulationsjorden innebära uppodling av ängsmark och aktiv sådd av vallväxter.

---

³⁰⁸ Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-rao-186) och (03-rao-190) (REG) samt jordbruksstatistiken (H1a:6), 1884, Rasbo härad, Rasbo socken.

³⁰⁹ Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-teg-92) och laga skiftesakt (03-bre-64) (REG).

³¹⁰ Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-dak-174) och (03-bal-57) (REG).

³¹¹ Jordbruksstatistik (H1a:2), 1878, Vaksala härad, Danmark socken.

³¹² Lägnert (1955) Del I, s. 36–39, Ulväng (2004), s. 66.

³¹³ Lantmäteriet, laga skiftesakt (03-dak-174) och (03-bal-57) (REG).

Utifrån Wiking-Farias definition rör det sig alltså inte om ett lindbruk. Men det är också svårt att tolka det som ett växelbrukssystem då arealerna ofta är relativt marginella. Om cirkulationsjorden ska ses som en enklare föregångare till ett fullskaligt växelbruk, så som de tidiga vickerodlingarna i Skåne som följde på enskiftena, vill jag betona att cirkulationsjorden kunde införas inom ramen för den oskiftade byn. Och att arealerna, även om de ofta var mindre omfattande, även kunde vara betydande. Att de genomfördes inom ramen för tvåsäde och på oskiftad ängsmark tyder på att de kunde vara gemensamma odlingsprojekt för hela byn.

6.4. Odlingssystemen i byarna 1878–1889

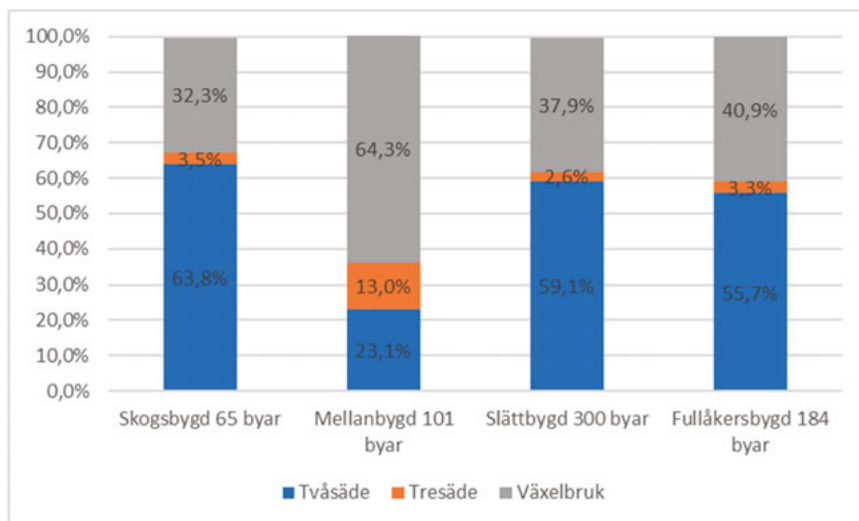
Det har föreslagits att en anledning till att man ville genomföra enskifte och laga skifte var för att förändra odlingssystemet och införa växelbruk. Nyare forskning har emellertid poängterat att växelbruket infördes i full skala långt senare än i nära anslutning till enskifte och tidiga laga skifte i Uppsala län. Det är dock inte empiriskt undersökt.

Eftersom senare forskning har betonat övergången till växelbruk som en process kopplad till den generella agrara utvecklingen i området så vill jag framförallt undersöka om det går att urskilja någon skillnad i andelen växelbruk och tvåsäde i de skiftade och de oskiftade byarna. Jag studerar också detta i de olika bygderna för respektive grupp för att fastställa huruvida det finns naturgeografiska kopplingar till utvecklingen.

Figur 6.6 anger den genomsnittliga andelen åkerjord i de olika odlingssystemen i 650 byar fördelade på bygderna i länet 1878–1889. Utifrån figuren kan vi urskilja att skogsbygden hade den i särklass högsta andelen tvåsäde med 63,8 procent. Men även slätt- och fullåkersbygden hade i genomsnitt fortfarande mer än 50 procent av byarnas åkerareal i tvåsäde. Mellanbygden sticker ut med en betydligt högre andel växelbruk och tresäde än de andra bygderna. Det tycks som att det främst var i mellanbygden som byarna hade övergått till växelbruk.

Det var även bara i mellanbygden som treskifte var förekommande i lite större skala. Vad detta odlingssystem innebar är oklart. Lägnert föreslår att det var ett övergångsstadium till växelbruket. Det är möjligt att detta skulle kunna vara de arealer som undersökts och diskuterats tidigare i detta kapitel, uppodlingar på trädan eller cirkulationsjord.

Figur 6.6. Den genomsnittliga andelen åkerjord i tvåsåde, treskifte samt växelbruk fördelat på de olika bygderna 1878–1889

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

Anmärkning: Data saknas för Film, Dannemora, Älvkarleby och Västland socknar.

6.4.1. Odlingsystem i byar skiftade innan 1850

Eftersom den enskiftade gruppen är så liten, endast 45 byar i detta urval, så har jag valt att inte redovisa dessa uppdelade på bygd. I denna grupp var fördelningen av odlingsystemen relativt jämn under perioden 1878–1889, 53,5 procent av åkerjorden brukades i genomsnitt i tvåsåde, 4,0 i treskifte samt 42,0 procent i växelbruk.

I Tabell 6.1 går det att utläsa de olika odlingsystemens utbredning i 163 byar som genomförde laga skifte fram till och med 1849, fördelade på bygd. Den genomsnittliga andelen visar att växelbruket vid 1878–1889 ännu inte helt fått genomslag i byarna. I genomsnitt brukades 51,5 procent av åkerjorden i byarna fortfarande i tvåsåde och 40,8 procent i växelbruk. I hybridkategorin treskifte nyttjades 7,1 procent.

Tabell 6.1. Tidigt laga skifte, den genomsnittliga andelen tvåsäde, treskifte samt växelbruk i byarna fördelat på bygd 1878–1889 (laga skifte genomfört 1827–1849) (medelvärde)

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga bygder
Antal byar	28	43	58	34	163
Tvåsäde	70,0	18,9	56,8	68,5	51,5
Treskifte	4,0	16,0	4,2	3,3	7,1
Växelbruk	25,2	64,5	38,1	28,2	40,8

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

Anmärkning: Den totala arealen inom varje odlingssystem för de enskilda byarna blir inte alltid 100 procent, men ligger alla inom 10 procent av den totala arealen.

Vid en uppdelning av byarna i bygder blir det emellertid påtagligt att byarna i de olika områdena skiljde sig åt. Skogsbygden urskiljer sig med den absolut högsta andelen av jorden i tvåsäde med ett genomsnitt på 70,0 procent. I dessa nordligare byar med sina mer marginella åkerjordar var andelen växelbruket i byarna i genomsnitt 25,2 procent.

Mellanbygden uppvisar istället den i särklass lägsta genomsnittliga andelen i tvåsäde med 18,9 procent och 64,5 procent i växelbruk samt en relativt stor andel i treskifte, 16,0 procent. Möjligen är det dessa arealer som rapporterades som rotfrukter och baljväxter i denna bygd av Finanskommittén vid 1858.

På den absoluta slätten i länet, fullåkersbygden, var det, kanske lite oväntat, fortfarande i genomsnitt 68,5 procent av åkerjorden som låg i tvåsäde, och 28,2 procent i växelbruk. I det bördigaste och mest spannmålsinriktade området i länet var alltså det nya rotationssystemet en marginell företeelse ännu på 1880-talet. I slättbygden var även där andelen i tvåsäde högre än i växelbruk.

6.4.2. Odlingssystem i byar skiftade efter 1850

I Tabell 6.2. redovisas de byar som genomförde laga skifte efter 1850. Även i denna grupp dominerar tvåsädet fortfarande med 55,1 procent i jämförelse med andelen i växelbruk, 40,2 procent. Andelen i treskifte var lite lägre än i de som skiftade tidigt.

Ser vi närmare på den genomsnittliga fördelningen i bygderna så ser vi ett liknande mönster som i de byar som genomförde laga skifte tidigare. Andelen jord i tvåsäde var strax under 60 procent och andelen växelbruk strax under 40 procent. Mellanbygden urskiljer sig återigen som den bygden med lägst andel i tvåsäde och högst i växelbruk. Ett återkommande resultat är även den höga andelen jord i treskifte. Det var jord som med stor sannolikhet brukades utanför tvåsädets rotationer, vilket ytterligare förstärker bilden av bygden som ganska långt gången i övergången till ett fullskaligt växelbruk.

Slättbygden hade en genomsnittlig andel av jorden i tvåsåde i paritet med skogsbygden, ungefär två andelar i tvåsåde, en i växelbruk. I fullåkersbygden var en lite större andel i växelbruk med 41,3 procent.

Tabell 6.2. Sent laga skifte, den genomsnittliga andelen tvåsåde, treskifte samt växelbruk i byarna fördelat på bygd 1878–1889 (laga skifte genomfört 1850–1875) (medelvärde)

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga bygder
Antal byar	13	28	138	117	296
Tvåsåde	59,7	18,8	63,4	53,6	55,1
Treskifte	1,1	12,8	2,5	4,3	4,1
Växelbruk	38,9	68,6	33,6	41,3	40,2

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

Anmärkning: Den totala arealen inom varje odlingssystem för de enskilda byarna blir inte alltid 100 procent, men ligger alla inom 10 procent av den totala arealen.

Sammanfattningsvis är det tydligt att växelbruk hade fått starkast genomslag i mellanbygden, oberoende av om byarna skiftades under den tidiga perioden eller den senare. Skogsbygden hade tydligt den lägsta andelen växelbruk i byarna, men även slätt- och fullåkersbygden dominerades ännu av tvåsädessystemet.

För den tidigt skiftade gruppen (1827–1849) är det värt att notera att det för jordägarna rent arronderingsmässigt hade varit praktiskt möjligt att introducera växelbruk utan att behöva ta hänsyn till tvåsädessystemets strukturer i ca 33–85 år. Men eftersom detta till stor del inte hade genomförts så får man dra slutsatsen att kostnaden för att ställa om jordbruket helt enkelt var för hög för flera av de enskilda brukarna eller att man helt enkelt inte hade tillräckligt starka incitament att byta odlingssystem.

Även i byar som hade genomfört enskifte eller laga skifte sedan en lång tid tillbaka hade alltså fortfarande stora andelar av åkerjorden behållits i det traditionella tvåsädessystemet. I strikt bemärkelse har vi inte att göra med byar längre, eftersom byorganisationen inte existerade efter skiftena. Brukningsgårdarna var enskilda jordbruksföretag som bedrev sitt jordbruk individuellt. Inom ramen för den gamla byns ägor har vi olika rotationer där somliga bönder bedriver ett fullskaligt växelbruk med sjuåriga rotationer, medan andra kanske har delar av sin jord i växelbruk och andra delar i tvåskifte. Det är mycket möjligt att dessa odlingssystem som bedrevs parallellt i byarna, trots skiften, ändå ställde krav på ett visst samarbete.

6.4.3. Odlingssystem i de oskiftade byarna

Vid nedslaget för jordbruksstatistiken 1878–1889 har jag data för 193 byar som vid denna tid inte hade genomgått enskifte eller laga skifte och vars arealer

återfinns i källmaterialet. Dessa byar hade tillsammans i genomsnitt 52,9 procent av sin jord i tvåsäde vid nedslaget och 45,0 procent i växelbruk (Tabell 6.3).

Studerar vi gruppen nerbruten på bygder ser vi ett bekant mönster. Återigen är det mellanbygden som tycks ha den högsta andelen jord i växelbrukets rotationer, 70,0 procent, och skogsbygden som hade den lägsta andelen i växelbruk med 29,6 procent. Både i slätt- och fullåkersbygden hade växelbruk introducerats, men tvåsädet dominerade ännu.

Slående är att den genomsnittliga andelen växelbruk var ungefär den samma i detta urval av byar som i de skiftade grupperna i Tabell 6.1 och 6.2, runt 40–45 procent.

Utifrån den första delundersökningen i detta kapitel vet vi att det var socknarna i mellanbygden som mer systematiskt rapporterade in till Finanskommittén om uppodlingar på trädesgårdet i form av rotfrukter och ärtor. Det tycks som att dessa uppodlingar eller insådd av foderväxter på trädan även i sin samtid betraktades som något annat än ett rent tvåsäde. Tvåsädet hade utvecklats till en tredje rotation på dessa arealer. Kategorin treskifte var emellertid överlag försvinnande liten över alla åkerklasserna.

Av de 193 oskiftade byarna var det 57 byar som hade genomfört en fullskalig övergång till växelbruk, alltså en övergång där samtliga hemman i byn uppgav 100 procent av åkerjorden i växelbruk. Dessa hade en genomsnittlig andel träda på 17,6 procent. 63 oskiftade byar hade istället 100 procent av jorden i tvåsäde med en genomsnittlig andel träda på 33,8 procent. Den idealtypiska tvåsädestrådan på 50 procent hade i realiteten sjunkit med 16,2 procentandelar. Men skillnaden i andelen träda i de båda odlingssystemen stod fortfarande orubbad.

Tabell 6.3. Den genomsnittliga (medelvärde) andelen tvåsäde, treskifte samt växelbruk i respektive bygd 1878–1889 (oskiftade byar)

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga bygder
Antal byar	34	24	97	38	193
Tvåsäde	66,1	28,8	50,3	61,9	52,7
Treskifte	4,1	2,2	2,6	0,0	2,3
Växelbruk	29,6	70,0	46,8	38,4	45,0

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

Anmärkning: Den totala arealen inom varje odlingssystem för de enskilda byarna blir inte alltid 100 procent, men ligger alla inom 10 procent av den totala arealen.

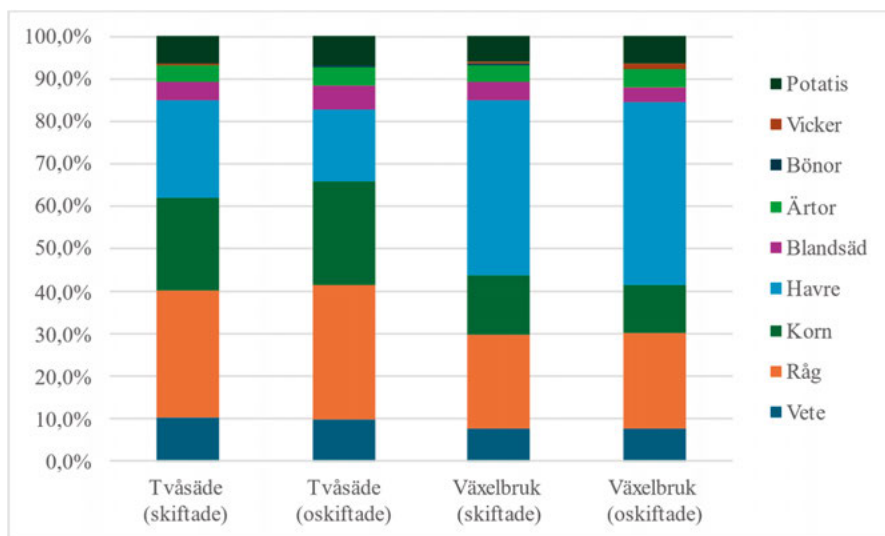
Sammanfattningsvis är det tydligt att även de oskiftade byarna hade börjat bruka jord i växelbruk. Det finns ingenting som tyder på att skiftesreformerna var en direkt faktor bakom introduktionen av växelbruk. Likväl går det att problematisera detta resultat och ifrågasätta hur omfattande ägoblandningen var i dessa oskiftade byar.

Överlag var det små byar, i genomsnitt 1,5 mantal, med ett mycket litet antal brukningsgårdar (2,2).

6.4.4. Växtodlingen i byarna

Eftersom växelbruket inte bara innebar en mindre andel av jorden i träda utan också en större andel specifika grödor så undersöks i denna del hur proportionerna av olika grödor skiljde sig åt mellan tvåsåde och växelbruk i de skiftade och de oskiftade byarna. Figur 6.7 visar fördelningen av grödor i de två olika odlingssystemen.

Figur 6.7. Andelar (medelvärde) av olika grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent tvåsåde samt växelbruk

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

De två vänstra staplarna visar hur grödorna fördelade sig på 168 skiftade byar respektive 59 oskiftade byar som fortfarande brukade tvåsåde till 100 procent. Huvuddelen av åkerjorden nyttjades till råg och korn, ca 30 respektive ca 23 procent. Noterbart är att havren nyttjades till likvärdig areal som kornet i de skiftade byarna (22,9 procent), men i lite mindre grad i de oskiftade byarna (17,2 procent).

Centralt för tvåsådet i området var rågodlingen. Sedan 1600-talet hade detta spannmål dominerat växtodlingen i kombination med korn. Men från 1870-talet kom dessa två grödor att allt mer tappa i betydelse.³¹⁴ Centrum för havreodlingen i Sverige hade från 1850-talet varit Västsverige. Det var framförallt

³¹⁴ Morell (2001), s. 203.

där som havreexporten hade sin bas.³¹⁵ Men det är tydligt att havren även fick ökad betydelse i Uppsala län, även inom ramen för tvåsådet. Arealerna för ärtor, bönor, vicker och potatis var i princip likvärdiga för tvåsåde och växelbruk. Det rörde sig om relativt små arealer.

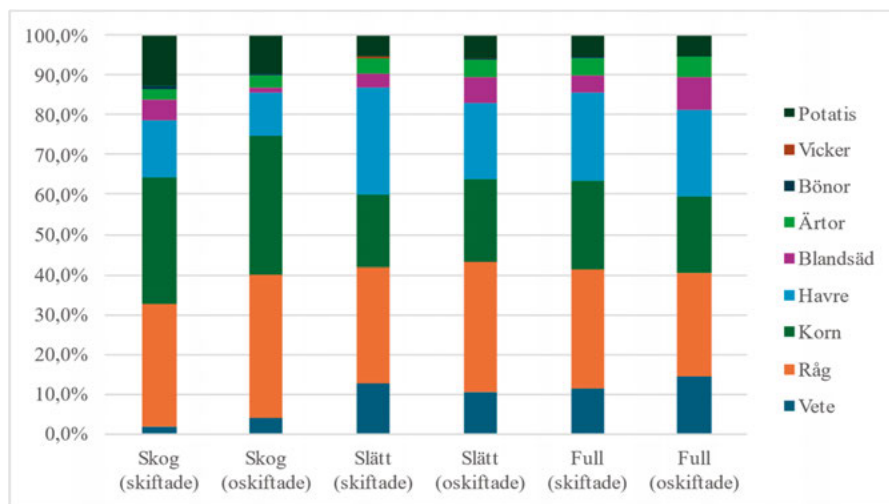
De två kolumnerna till höger redovisar de genomsnittliga arealerna för olika grödor som odlades i 73 skiftade respektive 43 oskiftade byar, där båda grupperna helt brukade jorden i växelbruk. Växtodlingen i de två grupperna av byar skiljer sig inte nämnvärt från varandra.

Jämför vi de två grupperna i växelbruk med de i tvåsåde ser vi att det, oberoende av skifte eller ej, odlades en mindre andel råg och korn inom växelbruket, och en större andel havre. Men de andra grödorna som urskiljer ett växelbrukssystem såsom blandsäd och ärtor brukades på liknande arealer. Vick-erodlingen däremot var större i byarna med växelbruk. Den största skillnaden för dessa byar tycks inte vara huruvida byarna är skiftade eller oskiftade utan vilket odlingssystem de nyttjade.

Växtföljden i de olika bygderna

Figur 6.8 visar fördelningen av grödor i byar i de olika bygderna i skiftade och oskiftade byar.

Figur 6.8. Andelar (medelvärde) av olika grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent tvåsåde i bygderna

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

Anmärkning: Antal byar i kolumnerna (från vänster): 28, 17, 72, 24, 68, 17.

Det är tydligt att skogsbygden präglades av en mycket marginell veteodling, men desto mer av en jämförelsevis stor areal för potatisodling. Både andelen havre och blandsäd var större i den skiftade gruppen på bekostnad av rågen och

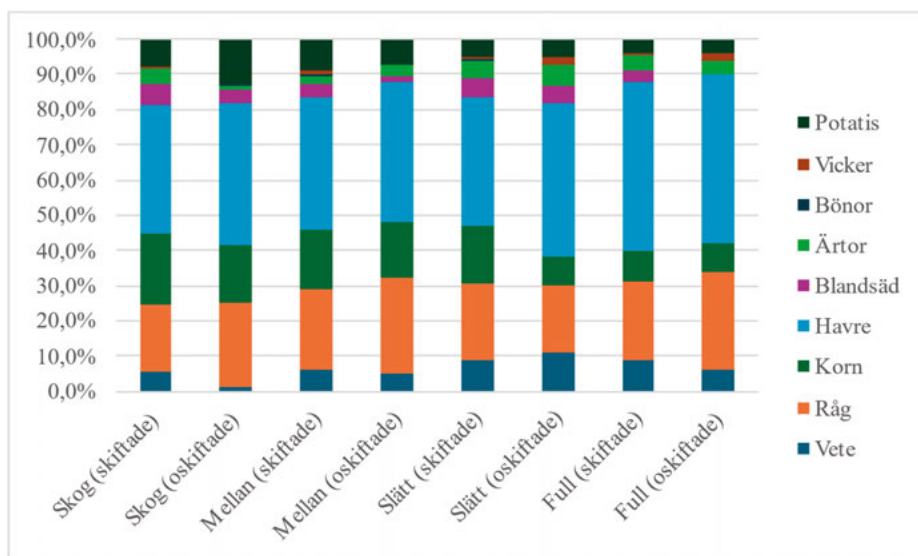
³¹⁵ Morell (2001), s. 206.

kornet. I slättbygden var det framförallt andelen havre som skiljde sig mellan de två grupperna. Återigen är andelen havre större i den skiftade gruppen, med 27,1 procent i den skiftade och 19,5 procent i den oskiftade. För fullåkersbygden tycks rågodlingen med det kompletterande kornet stå starkt i de skiftade byarna, men 8,4 procent av åkerarealen nyttjades till blandsäd. Antalet byar i de olika bygden är emellertid få så det är svårt att dra alltför starka slutsatser utifrån tabellen.

Figur 6.9 visar fördelningen av grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent av jorden i växelbruk. Det är påtagligt att rågen fortfarande odlades i stor utsträckning oavsett bygd. Kornet fortsatte att odlas som ett komplement till rågen i alla bygder, men det är också uppenbart att kornet och till viss del rågen hade fått ge vika för havren. Framförallt i slätt- och fullåkersbygden.

Potatisen odlades i större utsträckning i skogs- och mellanbygden, medan vetet var mer utbrett i slätt- och fullåkersbygden. Blandsäden fanns i lite större grad i slättbygden.

Figur 6.9. Andelar (medelvärde) av olika grödor i skiftade och oskiftade byar med 100 procent växelbruk i bygdena

Källa: Uppsala läns hushållningssällskap, jordbruksstatistik, H1a 2-15 (ULA).

Anmärkning: Antal byar i kolumnerna (från vänster): 7, 6, 17, 9, 19, 20, 30, 8.

Tittar vi närmare på sammansättningen av de skiftade byarna som vid denna tidpunkt fortfarande hade jorden i tvåskifte så är det flera saker som sticker ut. De 28 skiftade byarna i tvåsåde är framförallt belägna i Hållnäs och Österlövsta socknar. 16 av dessa var år 1787 helägda av frälseägare, framförallt Österby och Lövsta bruk. Det är mycket möjligt att behovet att skifta i dessa

byar var lägre eftersom ägarstrukturen tillät en fri förändring av arronderingen ändå. Brukens främsta ekonomiska intressen låg i skogen, kolning och körslor och inte i åkerjorden. Därmed är det möjligt att bruken som jordägare inte upplevde att ett skifte av inägorna behövdes.

Det finns inga byar från mellanbygden representerade i urvalet. Det är således tydligt att de byar som trots skifte förblev i tvåsäde antingen var frälseägda byar i norra Uppland eller byar från den bördigaste slätt- och fullåkersbygden, både i nära anslutning till Uppsala stad (Danmark och Vaksala socken) eller Trögden vid Mälaren (Boglösa, Veckholm, Villberga, Litslena).

De skiftade byarna som vid denna tid helt hade övergått till växelbruk representeras framförallt av byar i fullåkersbygden i anslutning till Enköping stad (Åsunda härad). Men de fanns också i mellanbygden (Alunda och Tuna socknar) samt skogsbygden (Tierp socken). Av 73 byar i detta urval var 16 i frälseägo 1787.

Av de 59 oskiftade byarna som förblev i tvåsäde låg en stor andel i skogsbygden (Hållnäs, Tierp och Vendel socknar). Byarna var små och ungefär en tredjedel av dem hade endast ett hemmansnummer (och var alltså ursprungligen en ensamgård). Ytterligare en tredjedel hade två hemmansnummer. Tittar man på antalet brukningsgårdar i dessa byar är det tydligt att det i flera av dem genomförts en sammanläggning och 1880 kvarstod en ensam brukningsgård. Exempel på sådana byar är Törneby och Vallby i Vaksala socken, samt Hälgesta i Hacksta socken.

Ägostrukturen präglades också av frälsenärvaro på många håll. 30 av de 59 byarna var helt frälseägda 1787, och år 1904 hade detta antal ökat till 34. Husby-Sjutolft urskiljer sig med flera byar som förblev oskiftade. Dessa låg under godset Ekolsund.

Av de 43 byar som var oskiftade men som hade övergått till växelbruk kan ett liknande mönster urskiljas. 19 av dem var frälseägda 1787 och 1904 var 18 av dem fortfarande i frälseägo. Både i byar som inte var frälseägda och i flera som var frälseägda hade en sammanläggning ägt rum.

6.5. Sammanfattning och diskussion

Vid tidpunkten för 1858 års Finanskommitté var tvåsädessystemet fortfarande dominerande i Uppsala län. Det var främst storjordbruken som hade introducerat växelbruk på sina ägor, särskilt i de mest utpräglade storgodsbygderna i Håbo och Bro härader. Men även i fullåkersbygden runt Uppsala stad fanns tydliga inslag av större arealer som brukades i det nya odlingsssystemet.

I den nordliga skogs- och mellanbygden rapporterades det för flertalet socknar att allt större arealer av trädan brukades till rotfrukter och baljväxter. I slätt- och fullåkersbygden förekom insådd av baljväxter på trädan, men framförallt hade man börjat odla foderväxter som klöver och timotej.

Vi ser följaktligen en förskjutning inom tvåsädssystemet där både åkerjord och ängsmark börjat nyttjas för sådd av foderväxter. Med nyodlingen minskade naturängarnas areal, och för att kompensera för bristen på vinterhö introducerades nya grödor som nyttjades till foder.

Cirkulationsjorden

Det har funnits en osäkerhet runt begreppet cirkulationsjord och hur man ska tolka förekomsten av denna ägotyp i skiftade liksom oskiftade byar. Var cirkulationsjorden ett lindbruk där åkerjord fick växa igen till obesådd ängsmark eller bör det tolkas som ett fullskaligt växelbruk eller möjligen ett förstadium till detta?³¹⁶

Undersökningen av cirkulationsjorden i skiftesakterna förstärker bilden av att bönderna inom ramen för tvåsåde experimenterade med insådd av vall redan före skiftena. Framförallt gjordes det på arealer som tidigare hade varit ängs- eller hagmark.

Det framgår att cirkulationsjorden sällan låg innanför gårderna, men ibland i dess utkanter. Cirkulationsjorden tycks i princip alltid förekomma på delar av upplöjd och nyodlad ängsmark utanför gårdssystemet. På så sätt kan vi vara ganska säkra på att den kunde innebära separata rotationer som inte behövde anpassas efter tvåsädssystemet.

Genom att cirkulationsjordarna låg utanför gårderna var det också lättare att bruka dessa arealer inom ramen för det traditionella odlingssystemet. Då förelåg inget behov av att dela in åkern innanför gårderna i olika fält i olika rotationer utan det genomfördes på den före detta ängsmarken som låg separat. Genom att nyttja denna del av bymarken till cirkulationsjord kunde de två systemen enkelt kombineras.

Cirkulationsjorden tycks i flera fall ha uppodlats som gemensamt projekt. Det var till exempel vanligt att alla bönder hade andelar av jorden, och det finns också exempel där den odlades på oskiftad ängsmark. Å andra sidan finns det också exempel där enskilda jordägare har odlat upp arealer på eget bevåg.

Detta arbete fastställer att cirkulationsjorden ofta var en aktiv grässådd av vallväxter, exempelvis timotejvall, på nyupptagen ängsmark, utanför tvåsädets gårdssystem. Det är tydligt att dessa vallar i Uppsala län inte fick växa upp av sig själva utan besåddes aktivt. I den bemärkelsen så var cirkulationsjorden mer av ett växelbruk än ett lindbruk, enligt Wiking-Farias definition.

Men variationerna varmed cirkulationsjorden brukades var stora. Det är svårt att tala om ett enhetligt system eftersom det till stor del anpassades med hänsyn till byorganisationens intressen och troligtvis även efter geografiska förutsättningar.

Fram till slutet av 1870- och 1880-talen så behöll många byar tvåsådet med inslag av cirkulationsjord i Uppsala län oavsett om de var skiftade eller ej. Cirkulationsjord kunde introduceras inom ramen för tvåsädssystemet i oskiftade byar, ofta som gemensamma projekt, men det upprätthölls även i skiftade

---

³¹⁶ Wiking-Faria (2009), s. 175–176.

byar under, vad det verkar, längre tid. Hur detta tog sig uttryck rent fysiskt är ännu inte klarlagt.

Det verkar som att bönderna så långt det var möjligt, så länge det var lukrativt och rågpriserna höga, behöll tvåsädet. Den plötsliga ökningen av rågpriserna till följd av Krimkriget under 1850-talet var troligtvis också en stark drivkraft för detta. När råg som tidigare varit ämnad för hemmamarknaden exporterades ökade behovet av att kompensera bortfallet med grödor såsom potatis och korn. Cirkulationsjord och vallodling kunde kompensera det eventuella foderbortfallet. Fram till 1860-talet var spannmålspriserna långsiktigt stabila, men därefter började de nominella priserna sjunka från 1870-talet, framförallt på råg, vilket förändrade förutsättningarna för tvåsädet.³¹⁷

Växelbruk och tvåskifte som parallella odlingssystem

Tvåsäde, treskifte och växelbruk existerade tydligt sida vid sida inom byarna vid tidpunkten för jordbruksstatistiken 1878–1889. Huruvida det som benämns som växelbruk i detta källmaterial innebar ett fullvärdigt växelbruk med en uppdelning av åkerjorden i sju fält med fast rotation är oklart. Eftersom en stor del av byarna hade både tvåsäde och växelbruk är det också möjligt att det rör sig om cirkulationsjord.

Skillnaderna mellan grupperna är försumbara när man jämför de genomsnittliga andelarna av de olika odlingssystemen i de byar som genomförde enskifte och laga skifte före 1849, de som skiftade efter 1850 och de byar som förblev oskiftade vid 1878–1889.

Studerar vi fördelningen på de olika bygderna är det tydligt att det var i skogsbygden som den lägsta andelen växelbruk återfanns. Även i slätt- och fullåkersbygden var majoriteten av jorden fortfarande i tvåsäde i de två skiftade grupperna, liksom i de oskiftade byarna.

Det finns två anledningar som potentiellt förklarar varför framförallt skogsbygden hade en lägre andel jord i växelbruk, oavsett skifte eller inte. Den första anledningen är att man trots en stark nyodling hade omfattande ängsmarker kvar och därmed inte hade lika stort behov av växelbrukets vallodling. Den andra är hypotesen att närheten till städer och marknader stimulerade till en tidigare övergång till kött- och mejeriprodukter. Därtill kan även brukens intressen adderas till situationen. Eftersom bruken fortfarande under de sista decennierna av 1800-talet helägde flera byar i skogsbygden så kan de tillskrivas en viss betydelse i dessa trakter.³¹⁸

Det kan konstateras att Bergslagens (sydöstra Dalarna) övergång till växelbruk från koppelbruk, som var genomfört i alla fall på 1870-talet, inte tycks speglas i de norduppländska bruksbygderna. Mycket tyder på att dessa istället var sena i övergången.

³¹⁷ Fridlitzius (1960), s. 95–98; Gadd (1983), s. 286–287.

³¹⁸ Lägnert (1955) Del I, s. 15–19; Gadd (2000), s. 307.

Mellanbygden urskiljer sig med den största andelen jord i växelbruk av de tre undersökta grupperna. Det finns två möjliga förklaringar till detta. Dels är en stor andel av byarna i mellanbygden representerade av byar från Olands härad som återfinns i jordbruksstatistikens sista år 1889. Det är möjligt att resultatet hade sett annorlunda ut om uppgifterna hade varit från tidigare år. Omläggningen till växelbruk var snabb på 1880-talet och år 1889 kan potentiellt ha utgjort slutpunkten för denna process. Dels fanns det sedan gammalt en tradition av storskalig boskapshållning i detta område. Det var ett tydligt incitament att lägga om till växelbruk för kvalitativt bättre foder.

Bönderna i de tidigt skiftade byarna hade mellan 1878–1889 haft möjlighet att införa växelbruk efter eget individuellt beslut i ca 30–40 år. Men studien visar att stora delar av åkerjorden fortsatte att brukas i tvåsåde.

Växtföljden i skiftade och oskiftade byar

Vid en jämförelse av de grödor som odlades i de två odlingssystemen i skiftade och oskiftade byar framstår skillnaden som obefintlig. Den viktigaste faktorn med betydelse för vad som odlades var odlingssystemet. Huruvida byn var skiftad eller inte gjorde ingen påtaglig skillnad för vad som odlades inom systemen.

Det är framförallt tre grödor som urskiljer sig i undersökningen: rågen, kornet och havren. Byarna som brukade växelbruk hade större arealer ägnade åt havre på bekostnad av råg och korn. Men även de byar som fortfarande brukade tvåsåde hade stora inslag av havre.

Utöver detta ser vi två skillnader som troligtvis kan kopplas till bygdernas naturliga förutsättningar för odling. Först och främst att vete odlades i mycket liten mängd i skogsbygden, och i mycket större grad i slätt- och fullåkersbygden. För det andra att potatisen var mer utpräglad i skogsbygden.

Det är påtagligt att det rena tvåsådet inte längre var i bruk i de oskiftade byarna. Andelen havre (i fullåkersbygden) och potatis (i skogs- och mellanbygden) hade kommit att utgöra en relativt stor andel av den besådda arealen 1878–1889. Havreodlingen kan på många sätt jämföras med vallodling eftersom även havre kunde nyttjas till foder åt dragdjur. I skogsbygden kom potatisen att få en central roll eftersom den gav större avkastning i kalorier än spannmålet på samma yta. I områden med mer marginell åkerjord var detta inget hot mot spannmålsarealerna, till skillnad från i slättbygden.

Möjligen var de tillfälliga nyplöjerna med separata rotationer av havre och vallväxter tillräckligt effektiva för att undvika foderbrist och på så sätt kunde spannmålsproduktionen upprätthållas inom ramen för tvåsådesystemet.³¹⁹

Sammanfattning

Sammanfattningsvis finns det ingenting som indikerar att bönderna i Uppsala län genomförde vare sig enskifte eller laga skifte med en direkt övergång till

---

³¹⁹ Morell (2022), s. 118–126.

växelbruk i åtanke. Det var i alla fall inte någonting som tycks ha genomförts i direkt följd på skiftena. Långt in på 1870–1880-talen förblev tvåsådet dominerande i bygderna oavsett skifte eller ej. Det var en lång period som kan beskrivas som ett övergångsskede där båda odlingsystemen tillämpades jämsides.

För det samband som länge antagits mellan 1800-talets skiftesreformer och övergången till växelbruk hittas inget stöd i denna undersökning. I kontexten av Uppsala län så måste dessa två investeringar i jorden ses som två separata processer. En övergång till växelbruk var en investering som få bönder i länet hade incitament att göra före 1870-talet. Två möjliga förklaringar till den sena övergången till växelbruk är dels den höga kostnaden för att lägga om odlings-systemet, dels det höga rågpriset, som minskade incitamenten eftersom det fortsatte att vara fördelaktigt att upprätthålla tvåsådessystemet, som var väl utvecklat just för rågproduktion.

Det finns mycket som talar för att de byar som var oskiftade 1878–1889 inte hade mycket av en ägoblandning kvar. Många av dem var frälseägda, och en annan anledning är att många av dem genom sammanläggning inte längre kan definieras som en by. Således kan denna studie inte avfärda ett eventuellt behov eller fördel att genomföra skifte före ett fullskaligt växelbruk. Men inom ramen för den oskiftade byn så fanns det bevisligen möjligheter att bruka relativt stora arealer som cirkulationsjord och därigenom undvika många av de negativa aspekterna som kan kopplas till en kraftig nyodling inom tvåsådessystemet.

Kapitel 7. Skifte och brukningsgårdar

Karl Oskar sålde Korpamoen till en bonde från Linneryd. Det begärda priset pressades; den som skulle utflytta riket var tvungen att sälja, medan spekulanten ingalunda var tvungen att köpa.³²⁰

Vilhelm Moberg

I detta kapitel undersöks förändringen av antalet brukningsgårdar i skiftade respektive oskiftade byar. Förändringen av det som jag har valt att kalla brukningsgårdar, alltså verksamma jordbruksenheter som drevs som individuella jordbruk, präglades under 1700- och 1800-talen av två parallella processer: å ena sidan en uppdelning av jorden som ledde till ett ökat antal brukningsgårdar, hemmansklyvning, å andra sidan en sammanläggning av jordbruksarealer på färre brukare, en minskning av antalet brukningsgårdar.

Många forskare har utgått från att hemmansklyvningen försvårade tegsystemets ägoblandning och skapade ytterligare incitament att genomföra skifte i byarna. Skiftenas sammanläggning av tegarna i större fält förenklade sedan nyodlingen och gjorde det möjligt för byarna att genomföra ytterligare hemmansklyvningar. Men olika forskare har lagt olika tyngdpunkt på hemmansklyvning före eller efter skiftena.³²¹

Kostnaderna för skiftet har även lyfts fram som så betungande att hemmansklyvning och försäljning av hemmansdelar ska ha blivit följderna. Det har också hävdats att bönder utnyttjat själva skiftesprocessen till att genomföra hemmansklyvning i samband med arvskifte.³²²

Sammanläggning innebar istället att antalet brukningsgårdar minskade. Detta kom sig av att bönder började köpa och/eller bruka flera hemmansdelar under en brukningsgård. Processen underlättades genom flera omregleringar under 1700- och 1800-talen vilka gjorde det möjligt för vem som helst att köpa vilken typ av fastighet som helst.

---

³²⁰ Moberg (1949/2013), s. 256–257.

³²¹ Utterström (1957) Band I; Enequist (1975); Fridlitzius (1979); Ydborn (1984).

³²² Utterström (1957) Band I, s. 540; Heckscher (1949) Band II:I, s. 270; Enequist (1975) s. 21.

Tillväxten av antalet brukningsgårdar skiljde sig mellan olika delar av Sverige. I östra Mellansverige var ökningen av antalet brukningsgårdar klart lägre än i övriga riket. Men bakom detta generella mönster fanns regionala skillnader. För Uppsala län har en minskning av antalet brukningsgårdar med 10–30 procent konstaterats för 1800-talet.³²³

Båda processerna kan kopplas till dels en befolkningsökning som stimulerade hemmansklyvningen, dels statiska jordränder och högt spannmålspris vilket gynade bönder med stora ägor, som i nästa steg kunde köpa på sig mer jord.³²⁴

Skiftesreformerna anses också ha påverkat processen, inte minst genom att stimulera sammanläggningar. Genom skiftesreformerna erbjöds en möjlighet för bönder som ägde flera hemmansdelar att på ett enkelt sätt försöka få till stånd en bättre arrondering och samla sina ägor. Detta var troligtvis relativt lätt att realisera vid ägandet av flera hemmansdelar i samma by, men även möjligt att försöka få till stånd vid ägande av hemmansdelar i grannbyar med angränsande ägor. Incitamenten att genomföra skifte ökade troligtvis med ägandet och brukandet av flera hemmansdelar.³²⁵

Omvänt kunde kostnaden för ett skifte, resultera i hemmansklyvning. Medan normen tidigare hade varit att överlåta ett kluvet hemman på en släkting, ökade under 1800-talet försäljningen av hemmansdelar till andra än släkt och familj.³²⁶

Det är alltså möjligt att skiftena var en central del både i etableringen av nya brukningsgårdar men också i sammanläggningen av dem. Jag studerar därför hur skiftena i Uppsala län hängde ihop med en förändring av antalet brukningsgårdar. Följande frågor besvaras i detta kapitel: *Påverkade skiftesreformerna antalet brukningsgårdar i Uppsala län? I så fall, ökade de eller minskade de?*

7.1. Data och metod

Liksom i tidigare kapitel presenteras först mina metodologiska utgångspunkter och därefter min undersökning.

7.1.1. Att räkna brukningsgårdar

Det som undersöks är antalet brukningsgårdar. Jag har definierat en brukningsgård som en mantalssatt jordeboksenhet, vilket i sin tur är en verksam jordbruksenhet som identifieras via en hushållsföreståndare. Brukningsgården

---

³²³ Wohlin (1912), s. 788–790, Tabell 2–5; Utterström (1954), s. 156–158; Gadd (2000), s. 206; Erikson (2018), s. 223–230.

³²⁴ Herlitz (1974), s. 360–362.

³²⁵ Wohlin (1912), s. 512–513; Gadd (1997), s. 92; Olsson (2005), s. 126.

³²⁶ Holmlund (2007), s. 193, 200–202.

kan bestå av en eller flera hemmansdelar som brukades som *ett* jordbruksföretag och endast brukades av ett hushåll.³²⁷

Jag har räknat varje enskild mantalssatt hemmansdel som drevs som ett individuellt jordbruk. Brukningsgården kan äga jord på flera ställen och inte enbart i den egna byn eller socknen. Men ägandet i sig står inte i centrum utan studien fokuserar snarare på brukandet och hur hemmansdelar läggs samman för att bilda större brukningsgårdar istället för att drivas av enskilda bondehushåll.³²⁸

Som redan nämnts definierar jag en by som en mantalssatt jordeboksenhet med minst två brukningsgårdar vid startpunkten (1735) för denna undersökning. Det går att diskutera huruvida ägoblandning förelåg i jordeboksenheter som började som ensamgårdar (med endast ett hemmansnummer) men som sedan, genom hemmansklyvning kom att bestå av flera brukningsgårdar. Skiftesmönstret tyder emellertid på att det var relativt vanligt att byar på ett enda hemmansnummer genomförde skiftesreformer. Min tolkning är att om byn bestod av minst två brukningsgårdar vid studiens startår 1735 så kan man anta att det förelåg en ägoblandning inom ramen för tvåsädssystemet.

Undersökningen inkluderar däremot inte säterier, herrgårdar, ensamma prästgårdar eller faktiska ensamgårdar, som endast bestod av en brukningsgård. Detta beslut har tagits då dessa enheter helt enkelt inte utgör en by, det finns ingen byorganisation, och på så sätt inte heller ett kollektivt beslutsgående om markresurserna.

7.1.2. Nedslag och CAGR

Den metodologiska strukturen är lik den i nyodlingskapitlet, kapitel 5. Jag har excerperat uppgifter om antalet brukningsgårdar för de olika byarna vid följande tidpunkter: 1735, 1760, 1790, 1820, 1850 och 1880 samt året för respektive skifte. Första delen av detta kapitel består av en sammanställning av genomsnittet av den procentuella årliga förändringen av antalet brukningsgårdar för varje enskild by, före och efter respektive skifte. Jag använder mig för denna del av tre nedslag: före, under och efter skiftena.

Sedan följer en jämförelse av denna förändring mellan skiftade och oskiftade byar utan skiftesnedslaget. För denna undersökning använder jag mig av två nedslag för byarna, före och efter skiftena.

Slutligen jämför jag denna förändring i skiftade och oskiftade byar före och efter skiftena samt för hela perioden fördelat på bygdeindelningen för länet (skogs-, mellan-, slätt- och fullåkersbygd). För att ytterligare tydliggöra hur förändringsprocessen såg ut i respektive bygd redovisar jag även förändringen av antalet brukningsgårdar före och efter skiftena i reella tal.

³²⁷ Begreppet är hämtat från Gadd (2000), s. 66.

³²⁸ Om jag tolkat Fridlitzius rätt så använder han sig av samma metod när han studerar sammanläggning av brukningsgårdar. Även han räknar arrendatorer och brukare som självständiga bondehushåll: "In so far as the purchased parcel was leased out, it is considered as an independent unit of cultivation." Fridlitzius (1979), s. 15.

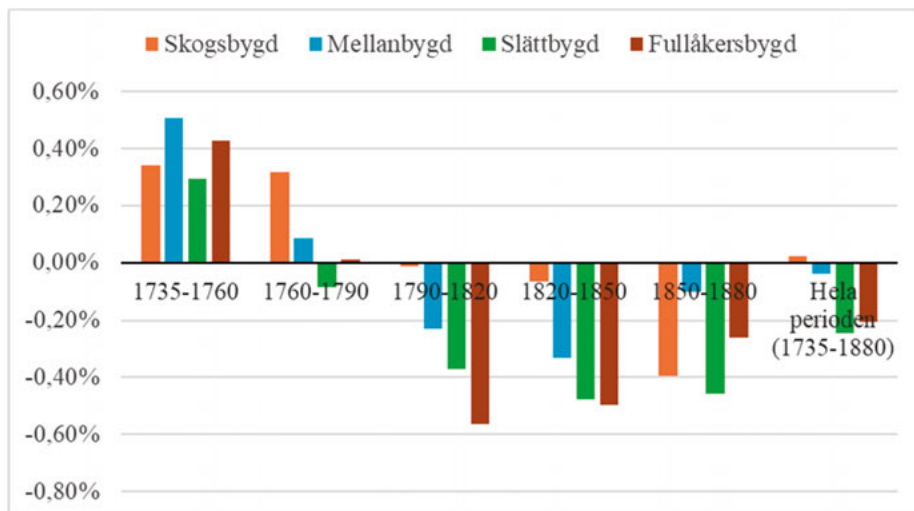
Perioderna som undersöks är lika långa men var majoriteten av skiftena ägde rum inom dessa perioder, i början eller i slutet, varierar. Anledningen är de långa skiftesperioderna och skifteskonjunkturen. Antalet år före och efter skiftena kommer därför att variera för de enskilda byarna. Jag använder mig av en genomsnittlig årlig tillväxttakt för att undersöka detta, eftersom ett vanligt aritmetiskt medelvärde skulle överskatta den årliga tillväxttakten. Därför använder jag mig av CAGR (*compound annual growth rate*).

Jag skapar också konfidensintervall för de olika delundersökningarna för att försöka fastställa om det finns någon statistiskt signifikant skillnad mellan de byar som jämförs och på så sätt styrka resultaten.

7.2. Brukningsgårdar i samtliga av de undersökta byarna

Den procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i länet visar tydligt att 1735–1760 var en period av stark hemmansklyvning (se Figur 7.1). Utvecklingen var emellertid inte jämnt fördelad mellan de olika bygderna. Antalet brukningsgårdar fortsatte att öka i skogs- och mellanbygden fram till 1790, men i slättbygden ser vi 1760–1790 en genomsnittlig årlig minskning med 0,09 procent. Därefter var den årliga förändringen hela tiden en minskning. I de mest utpräglade spannmålsbygderna på Enköpings- och Uppsalasläppen minskade antalet bondehushåll som mest. Därefter följde slättbygden och sedan mellanbygden. Under hela perioden 1735–1880 var det endast skogsbygden som hade en svag årlig ökning med 0,02 procent.

Figur 7.1. Den genomsnittliga årliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i 1093 jordeboksenheter fördelade på bygd 1735–1880 (medelvärde)

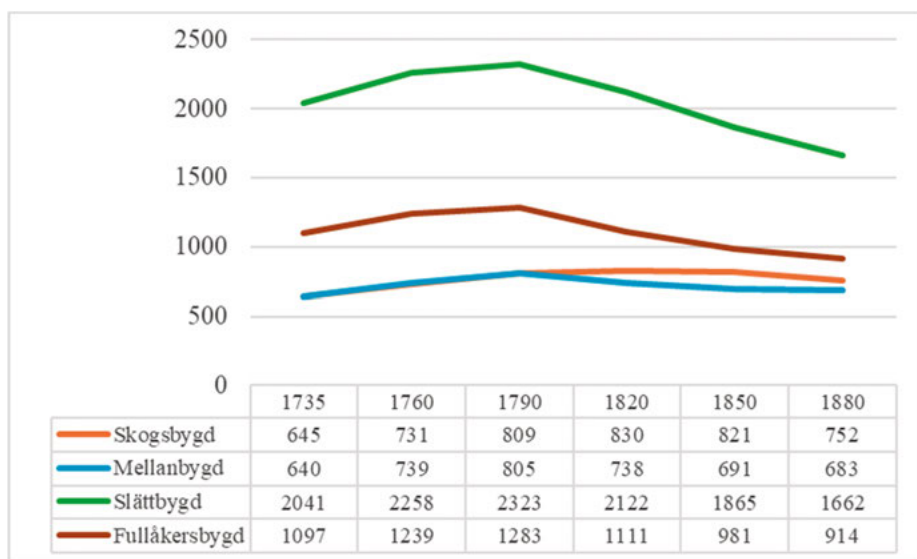

Källa: Riksarkivet.se, mantalslängder. Verifikationer, Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskontoret, E1 C:64–98, 139–193. Mantalslängder, Häradsskrivaren i Uppsala läns södra, mellersta, Örbyhus samt Olands fögderi, F1aa 1850 och 1880 (ULA).

Anmärkning: notera att det är samtliga brukningsgårdar som ingår i studien som redovisas ovan, inte det totala antalet brukningsgårdar i hela länet.

Tittar vi på förändringen i reella tal framträder utvecklingen ännu tydligare. I Figur 7.2 anges antalet brukningsgårdar över tid fördelat på de olika bygderna i länet. Samtliga bygder hade en kraftig ökning av antalet brukningsgårdar från 1735 fram till 1760. Framförallt i slättbygden ökade antalet brukningsgårdar från 2041 till 2258 stycken. Därefter ökade antalet marginellt i samtliga bygder fram till 1790, men efter 1790 ser förloppet lite olika ut. I skogsbygden fortsatte antalet brukningsgårdar att öka fram till 1820 för att stagnera runt 1850 och sedan minska i antal fram till 1880. I resterande bygder sjönk antalet brukningsgårdar redan från 1790. I mellanbygden var det en successiv kontinuerlig minskning till 1880. 1880 var antalet brukningsgårdar i mellanbygden endast 6,7 procent fler än vad de varit 1735. I slättbygden och i fullåkersbygden var det en kraftig minskning från 1790 fram till 1850 för att därefter minska i lite långsammare takt 1880. Båda dessa bygder hade färre brukningsgårdar 1880 än vad de hade vid startåret 1735.

Figur 7.2. Antalet brukningsgårdar i 1093 jordeboksenheter fördelade på bygd i Uppsala län under perioden 1735–1880

Källa: Riksarkivet.se, mantalslängder. Verifikationer, Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskontoret, E1 C:64–98, 139–193. Mantalslängder, Häradsskrivaren i Uppsala läns södra och mellersta fögderi samt Örbyhus och Olands fögderi, Flaa 1850 och 1880 (ULA).

Anmärkning: notera att det är samtliga brukningsgårdar som ingår i studien som redovisas ovan, inte det totala antalet brukningsgårdar i hela länet.

Sett till hela perioden 1735–1880 skedde det en ökning av antalet bondehushåll i skogs- och mellanbygderna med 16,6 respektive 6,7 procent medan slättbygden och fullåkersbygden hade ett minskande antal hushåll med 18,6 respektive 16,7 procent.

Många forskare har försökt beräkna ett riksgenomsnitt för perioden 1751–1810. Wohlin menar att ökningen för riket var ungefär 17–22 procent. Heckscher uppger istället 13–18 procent. För Skaraborgs län har den äldre forskningen presenterat siffror som innebar en ökning med ungefär 18–25 procent. Herlitz omvärderar emellertid detta till 7 procent ökning.³²⁹

7.3. Antalet brukningsgårdar före och efter skiftena

I denna del undersöker jag den procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar före och efter de tre olika skiftena. De storskiftade byarna är uppdelade på två perioder; 729 byar som skiftade under åren 1748–1789 samt 67

³²⁹ Herlitz (1974), s. 192–195.

byar som storskiftade sent, 1790–1819. Sedan följer de 62 byar som genomförde enskifte och sist men inte minst två perioder med byar som genomförde laga skifte. Jag undersöker 236 byar som genomförde laga skifte 1827–1849 samt 405 byar som genomförde laga skifte under perioden 1850–1879.

Storskifte

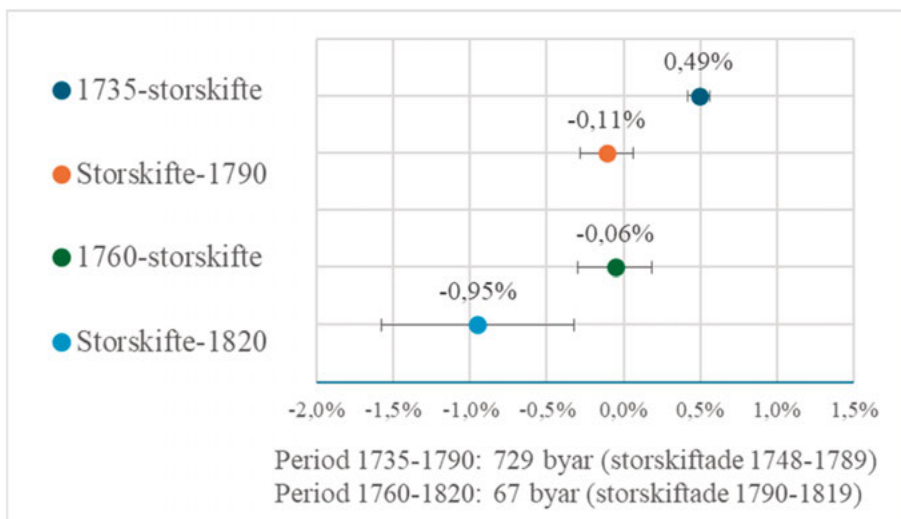
Under den period som föregick storskifte 1735–1767 (medianår 1767) ökade antalet brukningsgårdar i de 729 byarna med ca 0,49 procent per år. Efter skiftena mattades hemmansklyvningen av i dessa byar och mellan året för storskifte och 1790 var den genomsnittliga årliga tillväxten något sjunkande med -0,11 procent.

Konfidensintervallet för perioden före storskifte indikerar att det är en statistiskt signifikant skillnad i den genomsnittliga procentuella förändringen före och efter storskiftena. Förändringen före storskifte skiljer sig tydligt från noll. För perioden efter dessa storskiften går det dock inte att förkasta nollhypotesen att förändringen skiljer sig från noll. Men det är högst troligt, utifrån resultatet, att det inte var en särdeles hög tillväxt av antalet brukningsgårdar efter storskiftena.

De byar som storskiftade under den senare perioden, 1790–1819, var få till antalet, endast 67 byar (medianår 1799). Under perioden 1760 fram till storskiftena skedde en svag minskning av antalet brukningsgårdar (-0,06 procent). Men efter storskiftena minskade antalet relativt kraftigt med -0,95 procent.

Perioden 1760–storskifte överlappar emellertid noll. Resultatet kan således inte bedömas som statistiskt signifikant. Nollhypotesen kan inte förkastas och vi kan inte vara säkra på värdet före skiftena. Perioden efter storskifte har ett brett intervall. Detta är troligtvis en effekt av att antalet observationer i urvalet är få och att eventuella variationer i urvalet därmed blir mer påtagliga. Resultatet är statistiskt signifikant och nollhypotesen kan förkastas. Efter de sena storskiftena följde en statistiskt signifikant sammanläggning av antalet brukningsgårdar.

Figur 7.3. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar före och efter storskifte

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) (ULA). Lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

Anmärkning: 95 % konfidensintervall 1735–storskifte: (0,56)–(0,42), storskifte–1790: (0,06)–(-0,28), 1760–storskifte: (0,18)–(-0,30), storskifte–1820: (-0,33)–(-1,58).

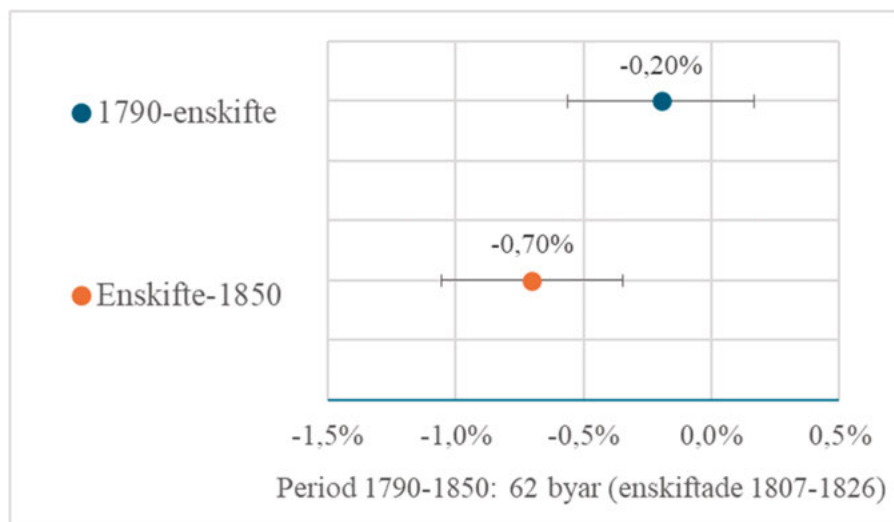
Studien fastställer att den stora majoriteten av de tidiga storskiftena i länet föregicks av hemmansklyvningar och en expansion av antalet brukningsgårdar. Det var inte bara antalet hemmansdelar som ökade utan även antalet aktiva jordbruksenheter.

Efter den första perioden av storskiften gjordes en svag sammanläggning av antalet brukningsgårdar (-0,11), ungefär i paritet med den svaga sammanläggningen som kan anas för den sena perioden storskiften innan storskiftena (-0,06). Eftersom dessa inte är signifikanta är det svårt att dra några starkare slutsatser. Det förelåg möjligen ingen starkare tendens till vare sig hemmansklyvning eller sammanläggning, vilket i sig är intressant. Den hemmansklyvning som föregick skiftena från 1735 fram till 1760–1770-talen (när majoriteten av storskiftena ägde rum) slutade leda till flera brukningsgårdar framåt seklets slut.

Den sena perioden storskiften föregicks av en årlig sammanläggningstendens med -0,95 procent. Den avstannade hemmansklyvningen byttes alltså i början av 1800-talet av mot en sammanläggningsprocess.

Enskifte

Figur 7.4. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar före och efter enskifte

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, enskiftesakter.

Anmärkning 1: 95 % konfidensintervall 1790-enskifte: (0,17)–(-0,56), enskifte-1850: (-0,35)–(-1,06).

Anmärkning 2: ett tvåsidigt parat t-test visar att det inte är en signifikant skillnad mellan perioden innan enskifte och perioden efter enskifte.

Trenden för de 62 byar som genomförde enskifte var att antalet brukningsgårdar i genomsnitt minskade. Från 1790 fram till enskiftena (medianår 1818) var det i genomsnitt en årlig minskning av brukningsgårdar med -0,20 procent. Efter enskiftena minskade antalet brukningsgårdar med -0,70 procent per år. Enskiftena föregicks alltså inte i närtid av en kraftig expansion av brukningsgårdar (Figur 7.4).

Konfidensintervallet för perioden före enskifte överlappar emellertid noll och det går alltså inte att med säkerhet säga att förändringen skiljer sig från noll. Konfidensintervallen överlappar även varandra. Vid en närmare undersökning går det inte att fastställa att det är en statistiskt signifikant skillnad mellan perioden före och efter skiftena.

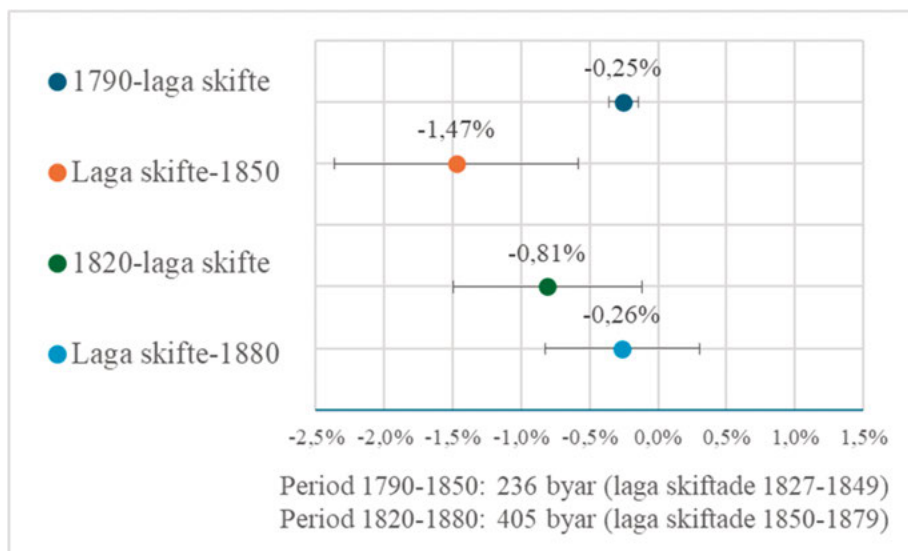
Enskiftena i Uppsala län ledde alltså inte till en explosion av antalet brukningsgårdar så som utvecklingen var i till exempel Skåne.³³⁰ Snarare finns en tendens till sammanläggning och ett minskande antal brukningsgårdar, men vi kan inte med säkerhet bekräfta detta på grund av de fåtaliga enskiftena i länet.

³³⁰ Dahl (1942), s. 214–220; Svensson (2005), s. 164–172.

Laga skifte

Även i de 236 byar som genomgick laga skifte under den första halvan av 1800-talet var trenden ett minskande antal brukningsgårdar. Från 1790 fram till laga skifte (medianår 1842) minskade antalet brukningsgårdar årligen med i genomsnitt -0,25 procent för att efter skiftena fram till 1850 i genomsnitt minska med -1,47 procent årligen (Figur 7.5).

Figur 7.5. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar före och efter laga skifte

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter.

Anmärkning: 95 % konfidensintervall 1790-laga skifte: (-0,15)–(-0,36), laga skifte-1850: (-0,58)–(-2,37), 1820-laga skifte: (-0,12)–(-1,50), laga skifte-1880: (0,30)–(-0,83).

För dessa byar ser vi alltså en ganska tydlig genomsnittlig årlig sammanläggning av brukningsenheter före laga skifte, som sedan intensifieras efter skiftena. Konfidensintervallen indikerar att det är en tydligt statistiskt signifikant skillnad i den genomsnittliga procentuella förändringen mellan perioden före och perioden efter laga skifte. Förändringen hos byarna före och efter laga skifte skiljer sig från noll och det går att förkasta nollhypotesen.

Även för den sena laga skiftesperioden (1850–1879) framträder en genomsnittlig minskning av antalet brukningsgårdar både före och efter skiftena. Perioden före laga skifte minskade antalet i genomsnitt med -0,81 procent per år, perioden efter skiftena saktade minskningen ner till -0,26 procent.

Det är emellertid ingen statistisk signifikant skillnad mellan perioden före och perioden efter de sent laga skiftade byarna. Konfidensintervallen är breda för båda perioderna men framförallt överlappar perioden före skiftena

medelvärde för perioden efter skiftena, vilken också korsar noll. Det går således inte att förkasta nollhypotesen och säga att förändringen före skiftena och efter skiftena skiljer sig från noll. Med relativt stor säkerhet kan studien emellertid konstatera att det inte skedde någon kraftig årlig procentuell ökning av antalet brukningsgårdar i samband med sent laga skifte.

Det är möjligt att befolkningsstagnationen som dokumenterats under 1800-talets första hälft för länet kan ha haft betydelse för möjligheterna eller önskan att genomföra hemmansklyvning i byarna. Men å andra sidan skulle den även kunna påverka möjligheterna till sammanläggning av brukningsgårdar. I nästa del av studien görs en jämförelse mellan de skiftade byarna och oskiftade byar för att utreda ifall utvecklingen var densamma i dessa byar.

7.4. Brukningsgårdar i skiftade och oskiftade byar

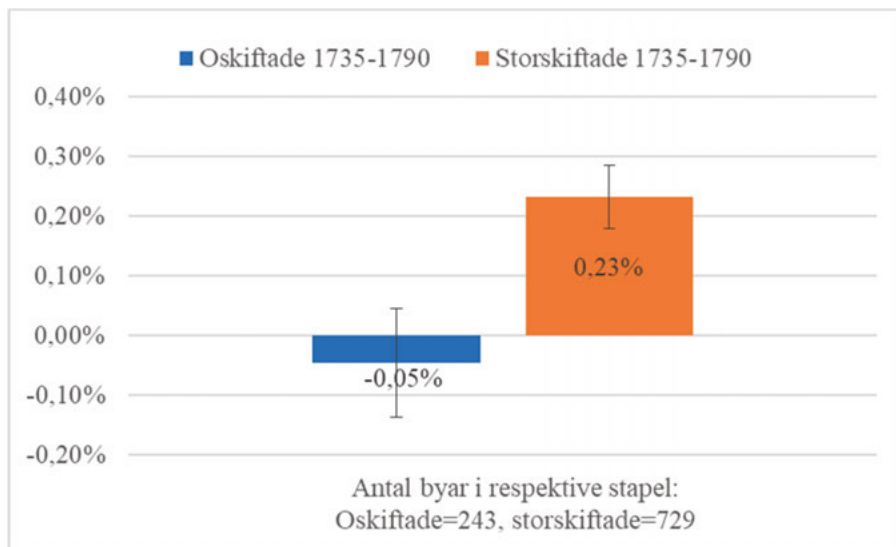
7.4.1. Storskiftade och oskiftade byar 1735–1790 och 1760–1820

I Figur 7.6 anges den genomsnittliga årliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i de 729 byar som genomförde storskifte 1748–1789 (medianår 1767) och 243 byar som förblev oskiftade under perioden 1735–1790.

Utifrån figuren är det tydligt att de byar som förblev oskiftade under den undersökta perioden inte alls hade en lika kraftig hemmansklyvningsprocess som den grupp som genomförde storskifte. De oskiftade byarna hade en genomsnittlig minskning av brukningsgårdar med i genomsnitt -0,05 procent per år i jämförelse med i genomsnitt 0,23 procents årlig ökning i gruppen av byar som genomförde storskifte.

Konfidensintervallet för de storskiftade byarna indikerar att det är en statistiskt signifikant skillnad i den genomsnittliga procentuella förändringen mellan de oskiftade och storskiftade byarna. Förändringen hos byar som storskiftade skiljer sig från noll. Den oskiftade gruppen överlappar noll och det går således inte att förkasta nollhypotesen att förändringen i denna grupp skiljer sig från noll. Det är emellertid tydligt att den genomsnittliga tillväxten av antalet brukningsgårdar var betydligt lägre i den oskiftade gruppen än den storskiftade.

Figur 7.6. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade och oskiftade byar 1735–1790

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

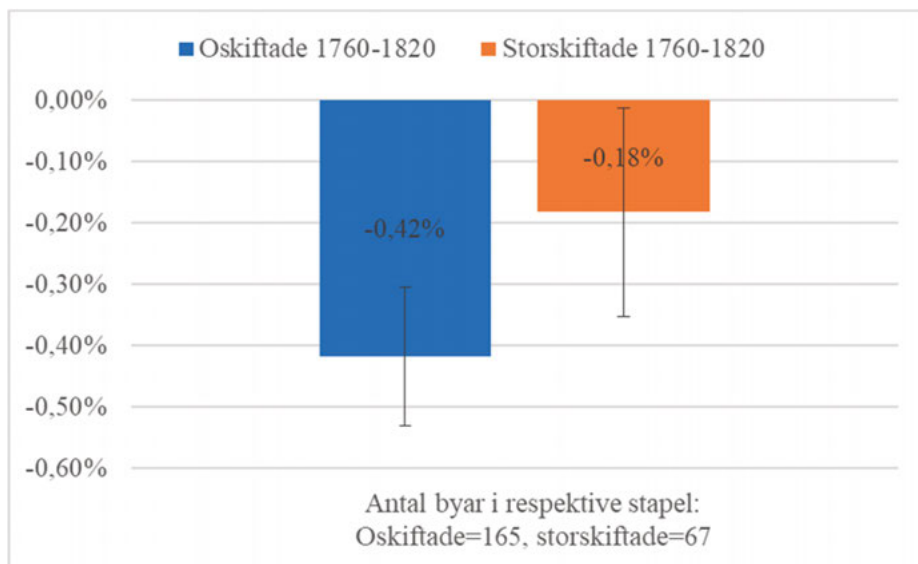
Anmärkning: 95 % konfidensintervall oskiftade byar: (0,04)–(-0,14) samt storskiftade byar: (0,28)–(0,18).

Den sena periodens storskiften genomfördes under åren 1790–1819 (medianår 1799). I Figur 7.7 anges den genomsnittliga årliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i de 67 byar som storskiftade samt de 165 byar som förblev oskiftade under perioden 1760–1820. Byarna som genomförde storskifte hade en genomsnittlig förändring på -0,18 procent årligen under denna period. I den oskiftade gruppen ägde det också rum en genomsnittlig årlig sammanläggning av antalet brukningsgårdar med -0,42 procent. I genomsnitt minskade alltså antalet verksamma bondehushåll i båda grupperna.

Konfidensintervallen för grupperna är breda, framförallt för den skiftade gruppen, men det är en statistisk signifikant skillnad mellan de båda grupperna. Vi kan således förkasta nollhypotesen.

De två grupperna av byar är båda relativt små, framförallt den storskiftade gruppen. Det kan vara en anledning till den stora variationen i gruppen.

Figur 7.7. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade och oskiftade byar 1760–1820

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

Anmärkning 1: 95 % konfidensintervall oskiftade byar: (-0,30)–(-0,53) samt storskiftade byar: (-0,01)–(-0,35).

Anmärkning 2: ett tvåsidigt oparat t-test bekräftar att det är en signifikant skillnad mellan grupperna.

En anledning till variationerna i den oskiftade gruppen kan vara att sammansättningen av de oskiftade byarna i högre grad utgjordes av byar som låg under gods. Om det fanns en ensam frälseägare så var denna troligtvis mindre benägen att driva igenom ett storskifte. Tvärtom kanske detta är början på den sammanläggningsprocess – eller snarare avhysningsprocess – som ägde rum i länet från och med det sena 1700-talet, men med en ökad intensitet under 1800-talet. Godsen lade om sin drift till domändrift och avhyste sina frälsebönder till förmån för mer tillfällig obesutten arbetskraft såsom torpare, arbetskarlar och statdrängar.³³¹

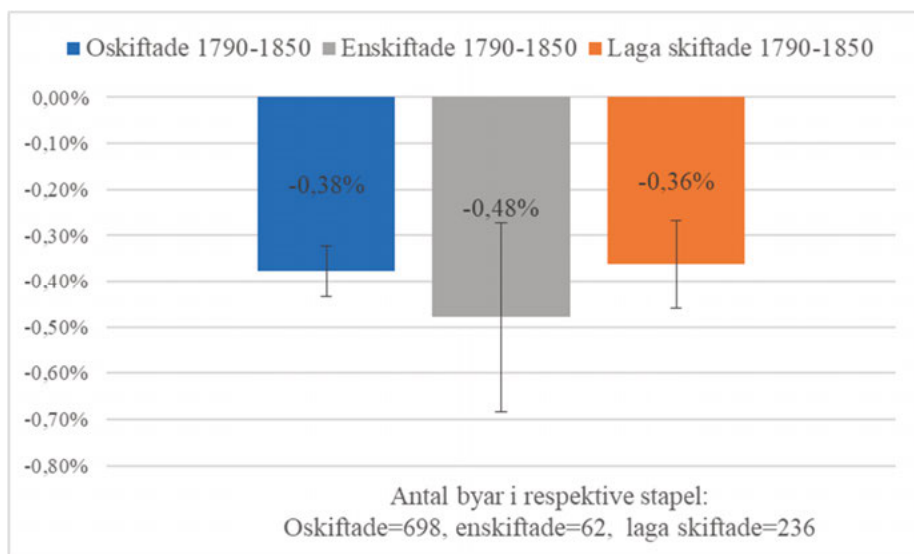
I en sådan process skulle antalet brukningsgårdar minska dramatiskt i somliga byar i geografisk närhet till godsen, troligtvis i oskiftade byar. Men det är inte heller osannolikt att även förmögna bönder var aktiva på jordmarknaden, i de skiftade byarna.

³³¹ Utterström (1957) Band I, s. 781–825, 837–865; Fridlitzius (1979), s. 10–13; Jonsson (1985), s. 9–10.

7.4.2. Enskiftade, laga skiftade och oskiftade byar 1790–1850

Om vi studerar Figur 7.8 som jämför den genomsnittliga årliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i 62 byar som genomförde enskifte, med 236 byar som genomförde laga skifte och med 698 byar som förblev oskiftade under samma period (1790–1850) så blir det tydligt att 1800-talets första hälft präglades mer av sammanläggning än av en tillväxt av antalet av brukningsgårdar.

Figur 7.8. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i enskiftade, laga skiftade och oskiftade byar 1790–1850

Källa: Se Figur 7.1. Häradskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, enskiftesakter och laga skiftesakter.

Anmärkning 1: 95 % konfidensintervall oskiftade byar: (-0,32)–(-0,43), enskiftade byar: (-0,27)–(-0,68) samt laga skiftade byar: (-0,27)–(-0,46).

Anmärkning 2: ett tvåsidigt operat t-test bekräftar att det inte är en signifikant skillnad mellan grupperna.

De tre staplarna i Figur 7.8 visar alla på en tydlig minskning av antalet brukningsgårdar under perioden 1790–1850. De enskiftade byarna hade en genomsnittlig årlig minskning av antalet brukningsgårdar med -0,48 procent och de laga skiftade med -0,36 procent. Den oskiftade gruppen hade även den ett genomsnittligt minskande antal brukningsgårdar med -0,38 procent årligen. Det tidiga 1800-talet var alltså en period då antalet jordbrukarhus-håll tenderade att minska.

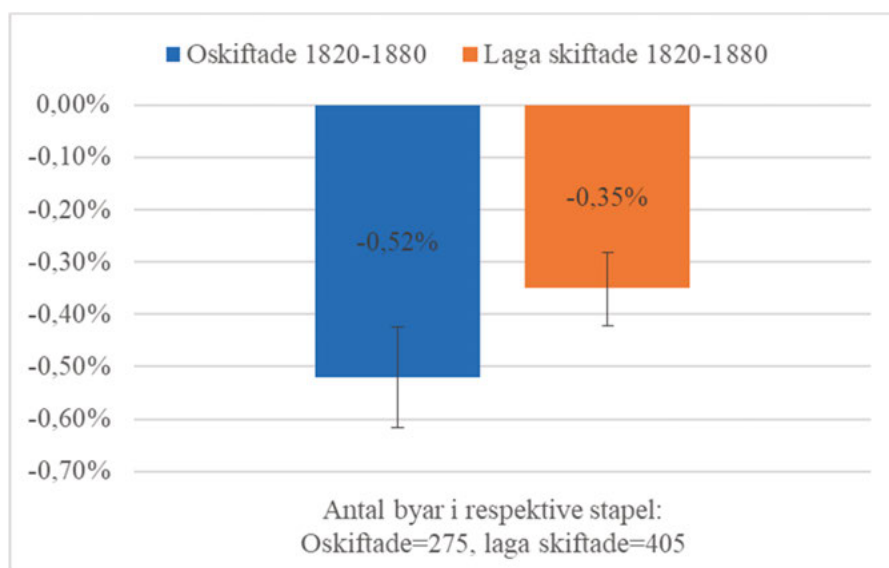
Konfidensintervallen är breda för samtliga grupper och överlappar medelvärden och/eller andra intervall. Vi kan således inte säga att det är någon tydlig signifikant skillnad mellan de olika grupperna. Det var en tydlig minskning av antalet brukningsgårdar i samtliga grupper, oberoende av skifte eller ej. Nollhypotesen kan inte förkastas.

7.4.3. Laga skiftade och oskiftade byar 1820–1880

För de 405 byar som genomförde laga skifte under perioden 1850–1879 var den genomsnittliga förändringen i antalet brukningsgårdar $-0,35$ procent årligen. I den oskiftade gruppen på 275 byar minskade emellertid antalet brukningsgårdar med i genomsnitt med $-0,52$ procent per år, enligt Figur 7.9.

Konfidensintervallen för dessa grupper visar att resultatet är statistiskt signifikant. Nollhypotesen, att grupperna skiljer sig från noll, kan förkastas. Sammanfattningsvis tycks sammanläggningsprocessen ha varit rådande i både de laga skiftade och oskiftade byarna. Den var däremot starkare i den oskiftade gruppen.

Figur 7.9. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i laga skiftade och oskiftade byar 1820–1880

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter.

Anmärkning 1: 95 % konfidensintervall oskiftade byar: $(-0,42)$ – $(-0,62)$ samt laga skiftade byar: $(-0,28)$ – $(-0,42)$.

Anmärkning 2: ett tvåsidigt oparat t-test bekräftar att det är en signifikant skillnad mellan grupperna.

Det är alltså tydligt att den process av sammanläggning av brukningsgårdar som tycks präglade 1800-talet i Uppsala län var stark i både skiftade och oskiftade byar, i alla fall fram till 1880.

7.5. Antalet brukningsgårdar i de olika bygderna

Den tidigare forskningen har lagt stor vikt vid de naturliga förutsättningarna för att genomföra både skifte och hemmansklyvning. Man har menat att skogsbygden och mellanbygden med dess flertal av ensamgårdar och mer marginella och utspridda åkerjord hade mindre intresse av att genomföra skifte. Ägoblandningen där var troligtvis inte lika betungande. En studie av tre socknar på skogs-, mellan- och slättbygd i Halland visar att det främst var i slättsocknen som en befolkningsökning under 1800-talets första hälft kunde sugas upp av jordbruket genom hemmansklyvning.³³² Andra har å sin sidan hävdade att både hemmansklyvning och nyodling hade goda förutsättningar i skogsbygder, förutsatt att där fanns arbetstillfällen utanför jordbruket.³³³ Hur hemmansklyvningen och etableringen av nya brukningsgårdar såg ut i förhållande till bygd och skiften i Uppsala län är ännu okänt men undersöks i denna del av studien.

7.5.1. Brukningsgårdar i bygderna – storskifte 1735–1790

I Figur 7.10 anges den genomsnittliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar före och efter skifte i 729 storskiftade byar under perioden 1735–1790. Byarna fördelas på länets olika bygder: skogsbygd, mellanbygd, slättbygd och fullåkersbygd.

Den genomsnittliga ökningen av brukningsgårdar per år för hela urvalet var 0,49 procent före storskiftena, men antalet minskade med 0,11 procent efter dem. Detta mönster av kraftig hemmansklyvning och etablering av nya brukningsgårdar före storskiftena är tydlig i alla bygderna. Den kraftigaste procentuella ökningen ägde rum i mellanbygden med 0,72 procent, följt av fullåkersbygden med 0,48 procent, skogsbygden 0,46 procent samt slättbygden med 0,44 procent. Efter storskiftena avtog utökningen av antalet brukningsgårdar ganska tvärt i alla bygder, i slätt- och fullåkersbygden anar vi en minskning med -0,27 respektive -0,30 procent, utom i skogsbygden. I skogsbygden ökade istället antalet brukningsgårdar. Där fortgick en relativt kraftig hemmansklyvning med 0,73 procent årligen efter storskifte.

Möjligtvis fanns det oanvänd hemmansklyvningspotential i skogsbygden och mellanbygden under denna period som var kopplad till en stark

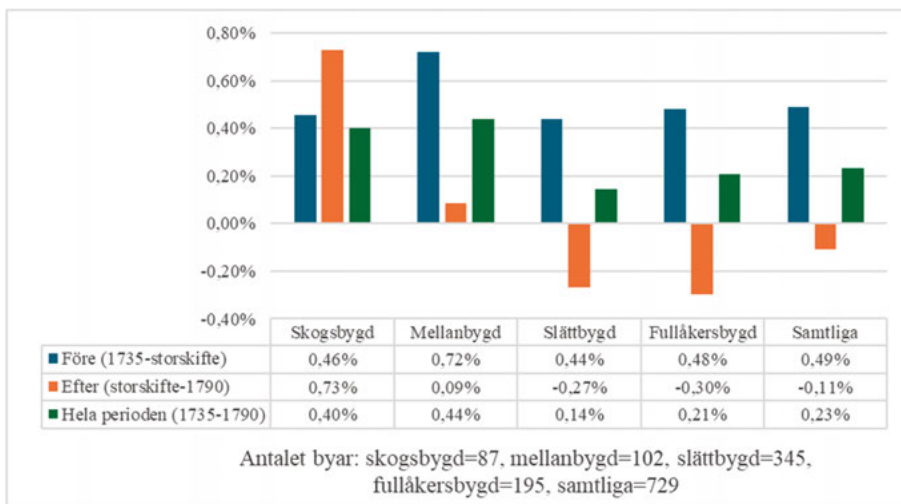
---

³³² Ydborn (1984), s. 14, 66–75.

³³³ Utterström (1957) Band I, s. 8.

nyodlingsprocess (se kapitel 5) och möjligheten att därigenom försörja ytterligare gårdsbruk.

Figur 7.10. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade byar 1735–1790 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

I Tabell 7.1 anges hur antalet brukningsgårdar i samtliga bygder ökade med 718 brukningsgårdar, från 3441 brukningsgårdar 1735 till 4159 brukningsgårdar vid 1790. Men det är återigen tydligt att den stora tillväxten av brukningsgårdar ägde rum före storskiftena och koncentrerades till skogsbygden och mellanbygden där antalet jordbrukshushåll ökade med 25 respektive 24 procent, från 483 till 607 brukningsgårdar respektive 513 till 637. Efter storskiftena minskade antalet brukningsgårdar i slätt- och fullåkersbygden medan de fortsatte att öka i antal, om än i långsammare takt, i skogs- och mellanbygden.

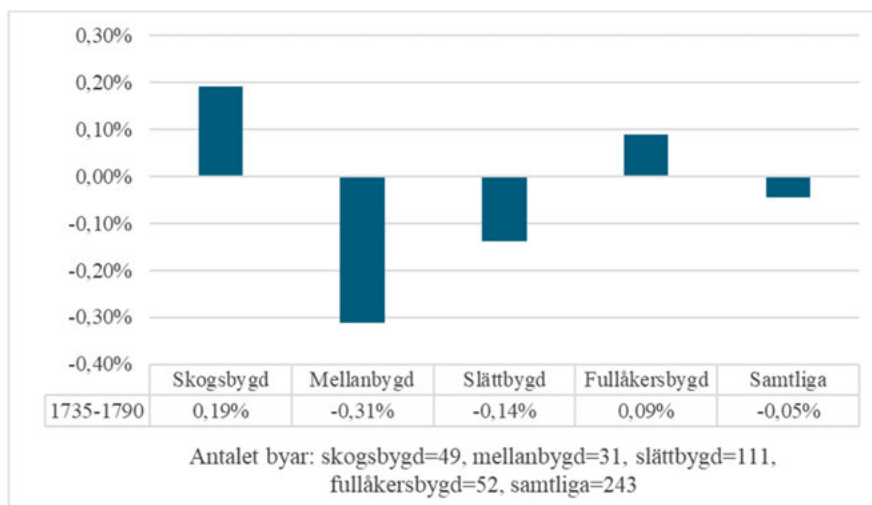
Tabell 7.1. Förändring av antalet brukningsgårdar i storskiftade byar 1735–1790 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	87	102	345	195	729
Antalet brukningsgårdar 1735	483	513	1576	869	3441
Antalet brukningsgårdar vid storskifte	607	637	1855	1027	4126
Antalet brukningsgårdar 1790	620	676	1840	1023	4159

Källa: Se Figur 7.1. Häradskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skifte-såren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

Vid en jämförelse med utvecklingen i de olika bygderna i de 243 oskiftade byarna ser vi i Figur 7.11 att tillväxten av brukningsgårdar i denna grupp ägde rum i skogs- och fullåkersbygden. Den genomsnittliga procentuella förändringen av brukningsgårdar för samtliga bygder var -0,05 procent per år, men i detta gömmer sig en relativt stor snedfördelning av tillväxten. I skogsbygden ökade det genomsnittliga antalet brukningsgårdar med i snitt 0,19 procent per år. I fullåkersbygden var ökningen 0,09 procent. I mellan- och slättbygden var det istället i genomsnitt ett minskande antal brukningsgårdar per år med -0,31 och -0,14 procent.

Figur 7.11. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1735–1790 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1.

Som studien tidigare har visat så var det i skogsbygden som nyodlingen var som starkast. Urvalet i nyodlingsstudien och urvalet i denna studie är inte helt överlappande, men det är likväl inte överilatt att säga att där den genomsnittliga årliga nyodlingstakten var som mest intensiv var också den genomsnittliga procentuella tillväxten av brukningsgårdar som starkast, både i de skiftade och i de oskiftade byarna. Detta gäller i alla fall för skogsbygden. För mellanbygden är det lite mer oklart. Här var det en kraftig nyodling men även en sammanläggningsprocess i de oskiftade byarna som var ovanligt stark under perioden.

I reella tal så ökade antalet brukningsgårdar från 839 brukningsgårdar 1735 till 876 vid 1790 för hela urvalet. Men denna tillväxt kan helt härledas till skogs- och fullåkersbygden som hade en ökning med 25 respektive 17 brukningsgårdar. Mellanbygden hade en svag minskning av antalet brukningsgårdar, medan slättbygden hade ett oförändrat antal.

Det kan vara värt att betona att det är viktigt att relatera den genomsnittliga procentuella förändringen per år till det reella antalet brukningsgårdar i bygderna och dess förändring under perioderna. En minskning med en brukningsgård i en by med endast 2 eller 3 brukningsgårdar ger en ganska kraftig procentuell minskning som också kan kompenseras av att andra hemman hemmansklyver. I större byar på 5 eller 6 brukningsgårdar blir en hemmansklyvning procentuellt svagare. Men metoden kan visa vad den övervägande trenden var i bygderna, om sammanläggningen och minskningen av antalet brukningsgårdar var starkare än hemmansklyvningen.

Tabell 7.2. Förändring av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1735–1790 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	49	31	111	52	243
Antalet brukningsgårdar 1735	151	106	386	192	839
Antalet brukningsgårdar 1790	176	102	386	209	876

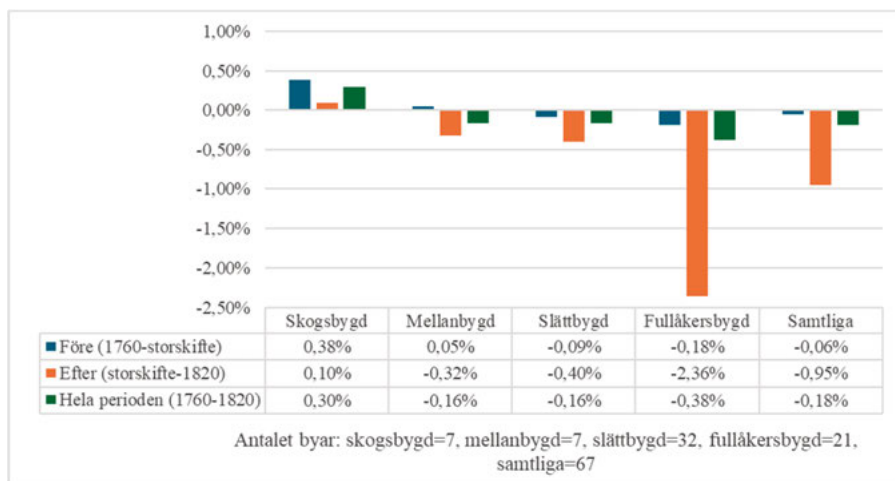
Källa: Se Figur 7.1.

7.5.2. Brukningsgårdar i bygderna – storskifte 1760–1820

I de 67 byar som genomförde storskifte under perioden 1790–1819 (medianår 1799) var etableringen av nya brukningsgårdar för hela gruppen före storskifte en minskning med -0,06 procent årligen för att sedan följas även minskning med -0,95 procent. Urvalet är emellertid väldigt litet, framförallt antalet byar i skogs- och mellanbygden som endast består av 7 byar vardera. Bakom dessa siffror döljer sig en genomsnittlig årlig tillväxt av brukningsgårdar i skogs- och mellanbygden före storskifte (0,38 respektive 0,05 procent). Efter storskifte var det en fortsatt svag ökning i skogsbygden med 0,10 procent. I

resterande bygder innebar perioden efter storskiftena i genomsnitt ett minskande antal brukningsgårdar med -0,32, -0,40 och -2,36 procent per år. Se Figur 7.12.

Figur 7.12. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i storskiftade byar 1760–1820 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

Återigen var det i skogsbygden som den genomsnittliga tillväxten var allra starkast före storskiftena och det var också där det fortsatte vara en tillväxt även efter storskifte, om än svag med 0,10 procent.

Eftersom urvalet i skogs- och mellanbygden består av endast 14 byar blir den procentuella förändringen betydligt mer imponerande än förändringen i reella tal. Antalet brukningsgårdar ökade från 23 år 1760 till 27 vid tidpunkten för storskifte och sedan till 28 vid år 1820. Det innebär en tillväxt på 5 brukningsgårdar. Mellanbygdens byar ökade från 36 till 38, för att sedan minska till 30 brukningsgårdar 1820. Eftersom somliga byar genomförde hemmansklyvningar och andra sammanläggningar så måste den procentuella förändringen kopplas till hur stor minskningen eller ökningen är i förhållande till byarnas storlek. Här behöver möjligen en närmare studie göras på sammanställningen av byarna.

I slättbygden och i fullåkersbygden minskade antalet brukningsgårdar under hela perioden med 7 respektive 16 hushåll. Framförallt i fullåkersbygden var sammanläggningen mycket stark, vilket i ett så litet urval också påverkar den sammanlagda bilden för samtliga byar (Tabell 7.3).

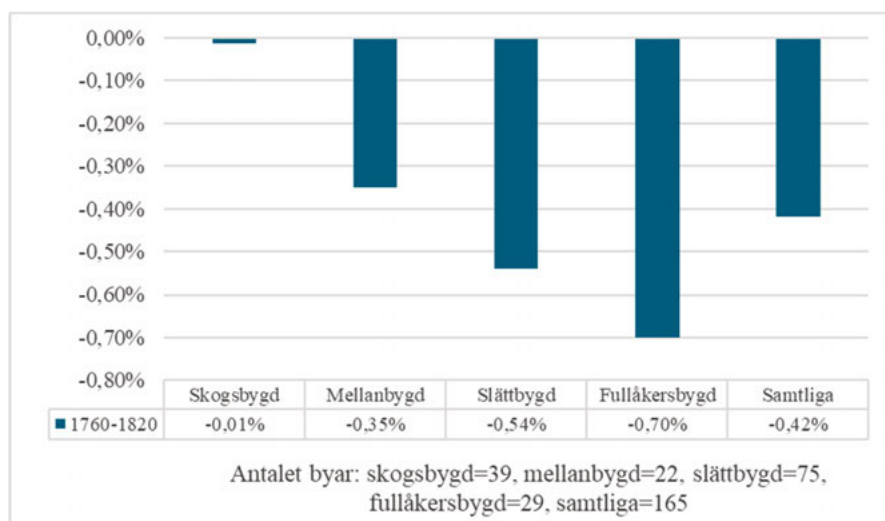
Tabell 7.3. Förändring av antalet brukningsgårdar i storskiftade byar 1760–1820 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	7	7	32	21	67
Antalet brukningsgårdar 1760	23	36	144	102	305
Antalet brukningsgårdar vid storskifte	27	38	144	99	308
Antalet brukningsgårdar 1820	28	30	137	86	281

Källa: Se Figur 7.1. Häradskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, storskiftesakter.

I Figur 7.13 anges den genomsnittliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar i de olika bygderna i 165 byar som inte genomförde storskifte. Liksom i de 67 byar som genomförde storskifte under samma mätperiod så är det påtagligt att skogsbygden särskiljer sig. I detta urval är det på grund av den låga sammanläggningen med -0,01 procent per år. I resterande bygder var det i genomsnitt en stark procentuell minskning av brukningsgårdarna per år. I mellanbygden var minskningen i byarna i genomsnitt -0,35, slättbygden -0,54 och i fullåkersbygden minskade byarnas genomsnittliga antal brukningsgårdar med -0,70 procent.

Figur 7.13. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1760–1820 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1.

I dessa byar var det alltså överlag en process av sammanläggningar av brukningsgårdar där fullåkersbygden urskiljer sig med en genomsnittlig kraftig procentuell minskning av antalet brukningsgårdar. En jämförelse mellan de sena storskiftena och den oskiftade gruppen visar att sammanläggningsprocessen var betydligt starkare i den oskiftade gruppen.

I Tabell 7.4 ser vi att antalet brukningsgårdar i skogsbygden ökade från 145 till 153 men att antalet minskade kraftigt i både mellan-, slätt- och fullåkersbygden. I slätt- och fullåkersbygden minskade antalet med 40 respektive 29 brukningsgårdar.

Tabell 7.4. Förändring av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1760–1820 fördelat på bygd

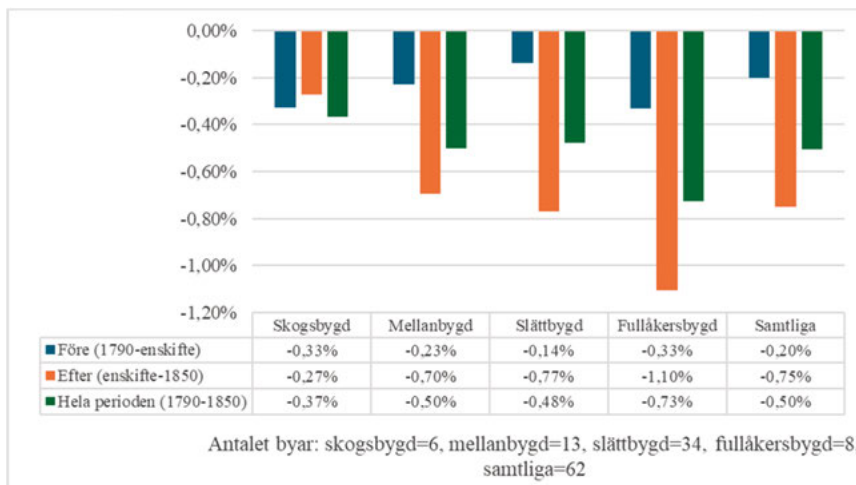
Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slätt- bygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	39	22	75	29	165
Antalet bruknings- gårdar 1760	145	68	218	104	645
Antalet bruknings- gårdar 1820	153	61	173	75	560

Källa: Se Figur 7.1.

7.5.3. Brukningsgårdar i bygderna – enskifte och laga skifte 1790–1850

Eftersom relativt få byar genomförde enskifte så är urvalet endast 62 byar i denna jämförelse (medianår för enskifte 1817). Detta innebär också att antalet byar i varje bygd är relativt få. I detta urval var den genomsnittliga procentuella förändringen av antalet brukningsgårdar för samtliga bygder -0,20 procent per år före skiftena. Alla bygderna hade ett genomsnittligt minskande antal brukningsgårdar. Sammanläggningsprocessen var alltså starkare än hemmansklyvningen.

Figur 7.14. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i enskiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, enskiftesakter.

Efter enskiftena fortsatte sammanläggningen och antalet brukningsgårdar hade en genomsnittlig procentuell minskning i samtliga bygder. Framförallt urskiljer sig fullåkersbygden med en kraftig procentuell minskning av antalet brukningsgårdar efter enskiftena, med -1,10 procent per år (Figur 7.14).

I Tabell 7.5 anges det totala antalet brukningsgårdar i varje bygd för de tre mätpunkterna. Både skogs- och mellanbygden består i detta urval av endast 6 respektive 13 byar. I skogsbygdens 6 byar var minskningen i reella tal endast en brukningsgård. De 13 byarna i mellanbygden minskade med totalt 18 brukningsgårdar, medan de i slättbygden och fullåkersbygden minskade med 40 respektive 8 brukningsgårdar. Det går att konstatera att även i reella tal så minskade antalet brukningsgårdar.

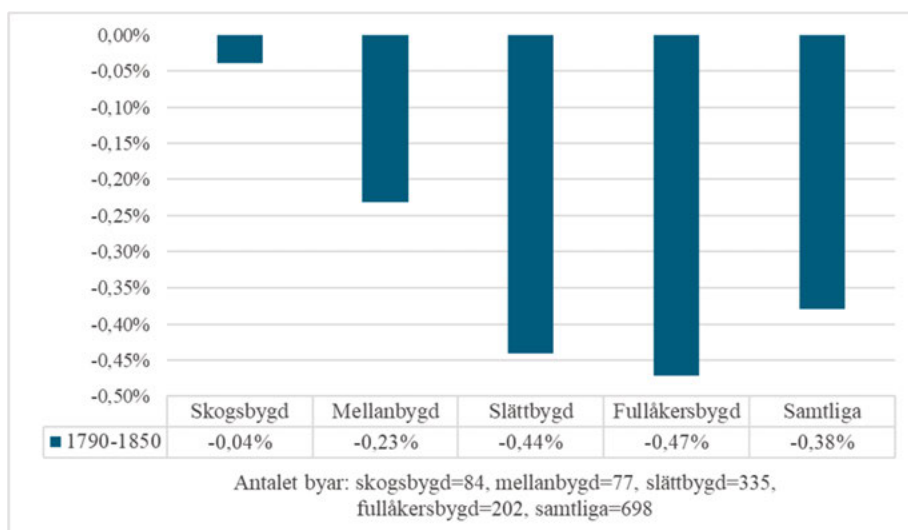
Tabell 7.5. Förändring av antalet brukningsgårdar i enskiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	6	13	34	8	62
Antalet brukningsgårdar 1790	42	93	171	24	329
Antalet brukningsgårdar vid enskifte	43	86	160	23	312
Antalet brukningsgårdar 1850	45	75	131	16	267

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, enskiftesakter.

I de 698 oskiftade byarna under samma period minskade samtliga bygder i genomsnitt med -0,38 procent per år. Skogsbygden hade den svagaste sammanläggningsprocessen per år. Det var i slätt- och fullåkersbygden som den genomsnittliga procentuella minskningen av antalet brukningsgårdar var som starkast med -0,44 respektive -0,47 procent (Figur 7.15).

Figur 7.15. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd.

Källa: Se Figur 7.1.

I Tabell 7.6 anges förändringen av antalet brukningsgårdar i reella tal. Det är tydligt att antalet brukningsgårdar minskade i samtliga bygder. Det totala antalet gick från 3264 till 2715, en minskning med 549 brukningsgårdar. I skogsbygden fastslås bilden av en bygd där sammanläggningsprocessen var

betydligt svagare än i övriga bygder i länet. Både i slätt- och fullåkersbygden var minskningen ca -20 procent.

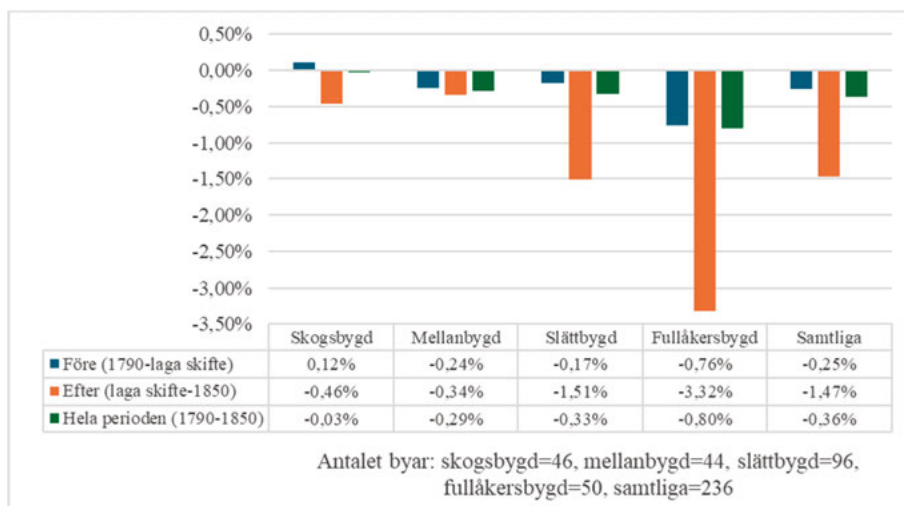
Tabell 7.6. Förändring av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd

Bygd	Skogs- bygd	Mellan- bygd	Slättbygd	Fullåkers- bygd	Samtliga byar
Antal byar	84	77	335	202	698
Antalet bruk- ningsgårdar 1790	360	356	1571	977	3264
Antalet bruk- ningsgårdar 1850	354	309	1273	779	2715

Källa: Se Figur 7.1.

Under samma mätperiod som de enskiftade byarna undersökts, 1790–1850, genomfördes även under två decennier laga skifte i länet. Figur 7.16 visar den genomsnittliga procentuella förändringen per år i 236 byar som genomförde laga skifte under åren 1827–1849. Figuren visar blandade resultat. Skogsbygden är den enda bygden som visar på en viss tillväxt av antalet brukningsgårdar före skiftena, dock en väldigt marginell sådan. Resterande bygder uppvisar en relativt svag minskning, förutom fullåkersbygden som redan före skiftena hade en kraftig sammanläggningsprocess med -0,79 procent per år. Efter skiftena hade samtliga bygder ett sjunkande antal brukningsgårdar. I slätt- och fullåkersbygden var denna minskning -1,51 respektive -3,32 procent per år. Den sammanläggningsprocess som påbörjats redan före skiftena intensifierades därmed i dessa två bygder.

Figur 7.16. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i laga skiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter.

Tabell 7.7 anger antalet brukningsgårdar i reella tal i respektive bygd. Återigen blir det tydligt att skogsbygden var det enda området som hade en tillväxt av antalet brukningsgårdar före skiftena. Tillväxten i reella tal var inte helt obetydlig, från 388 till 423 brukningsgårdar. Efter skiftena pågick en tydlig sammanläggningsprocess även i skogsbygden men det blev i reella tal inte färre brukningsgårdar sett till hela undersökningsperioden. I samtliga resterande bygder sjönk antalet brukningsgårdar kontinuerligt under perioden 1790–1850. I slätt- och fullåkersbygden minskade antalet brukningsgårdar med -20 respektive -30 procent och den största minskningen ägde rum efter laga skifte.

Tabell 7.7. Förändring av antalet brukningsgårdar i laga skiftade byar 1790–1850 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	46	44	96	50	236
Antalet brukningsgårdar 1790	388	324	525	281	1518
Antalet brukningsgårdar vid laga skifte	423	287	467	299	1376
Antalet brukningsgårdar 1850	397	281	414	182	1279

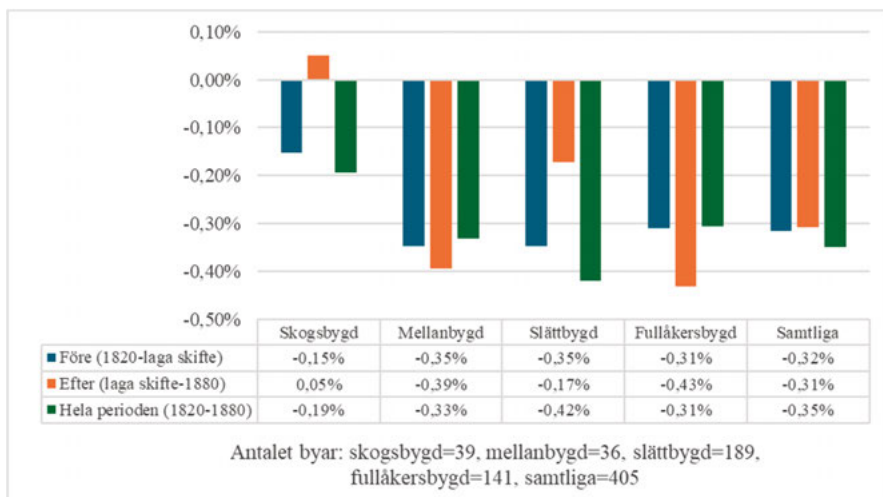
Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, F1aa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter.

Jämför vi de tre grupper vars mätperiod 1790–1850 sammanfaller – enskifte (1807–1826), laga skifte (1807–1826) samt oskiftade – är det tydligt att det i samtliga grupper skedde en tydlig sammanläggningsprocess. Skogsbygden urskiljer sig som den bygd där denna process var tydligt svagare överlag. I resterande bygder var det en fallande skala från bygd med låg uppodlingsgrad till hög. Det finns således ett tydligt mönster i utvecklingen. Huruvida sammanläggningen var kraftigare eller svagare i de oskiftade byarna i jämförelse med de enskiftade och de laga skiftade är mer svårtolkat. För mellanbygden och slättbygden är genomsnittet liknande med i ena fallet den enskiftade gruppen, i andra fallet den laga skiftade gruppen. Det är främst för fullåkersbygden som resultatet är tydligt, där den oskiftade gruppen hade betydligt lägre årlig sammanläggning än de skiftade grupperna.

7.5.4. Brukningsgårdar i bygderna – laga skifte 1820–1880

Det som i denna undersökning utgör den andra laga skiftesperioden var i realiteten den period då den stora majoriteten byar genomförde laga skifte i Uppsala län. Figur 7.17 visar att den process av sammanläggningar som tycks präglade både de oskiftade och de laga skiftade byarna under 1800-talets första hälft även präglade den grupp byar som skiftade efter 1850. Återigen står skogsbygden ut med den svagaste sammanläggningsprocessen, och efter skiftena ökade till och med antalet brukningsgårdar marginellt. Sett till hela perioden var sammanläggningen störst i slättbygden, men relativt kraftig både i mellan- och fullåkersbygden med -0,33 respektive -0,31 procent.

Figur 7.17. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i laga skiftade byar 1820–1880 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter.

I Tabell 7.8 anges förändringen av antalet brukningsgårdar i reella tal. I samtliga bygder minskade antalet brukningsgårdar. Under perioden 1820–1880 har jag kartlagt 275 byar som förblev oskiftade.

Tabell 7.8. Förändring av antalet brukningsgårdar i laga skiftade byar 1820–1880 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygden	Mellanbygden	Slättbygden	Fullåkersbygden	Samtliga byar
Antal byar	39	36	189	141	405
Antalet brukningsgårdar 1820	227	180	1030	688	2125
Antalet brukningsgårdar vid laga skifte	224	159	915	611	1909
Antalet brukningsgårdar 1880	212	146	825	582	1765

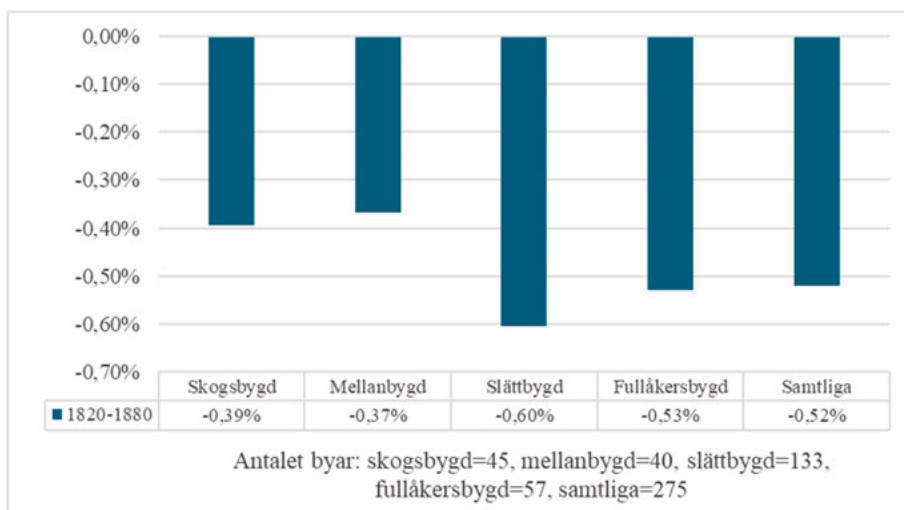
Källa: Se Figur 7.1. Häradsskrivaren i Uppsala läns samtliga fögderier, Flaa (skiftesåren) samt lantmateriet.se, historiska kartor, Uppsala län, laga skiftesakter.

Dessa byar hade, liksom de byar som genomgick laga skifte under samma period, en tydlig minskning av antalet brukningsgårdar. För samtliga byar var minskningen kraftigare över hela perioden i den oskiftade gruppen med -0,50, i jämförelse med -0,35 i den skiftade gruppen. Framförallt var minskningen påtagligt högre i skogsbygden med -0,39 procent i den oskiftade gruppen och -0,19 i den skiftade gruppen. I mellanbygden var sammanläggningen

jämnstark i de båda grupperna. I slätt- och fullåkersbygden var minskningen under hela perioden kraftigare i den oskiftade gruppen.

Den oskiftade gruppen hade under perioden 1820–1880 en betydligt starkare sammanläggning än den skiftade gruppen i samtliga bygder. Totalt minskade antalet med -0,52 procent per år. I slätt- och fullåkersbygden var minskningen som kraftigast med -0,60 respektive -0,53 procent (Figur 7.18).

Figur 7.18. Genomsnittlig procentuell förändring per år (medelvärde) av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1820–1880 fördelat på bygd

Källa: Se Figur 7.1.

I Tabell 7.9 ser vi förändringen av antalet brukningsgårdar i reella tal. Här ser vi att antalet brukningsgårdar i vissa bygder minskade med 20–30 procent.

Tabell 7.9. Förändring av antalet brukningsgårdar i oskiftade byar 1820–1880 fördelat på bygd

Bygd	Skogsbygd	Mellanbygd	Slättbygd	Fullåkersbygd	Samtliga byar
Antal byar	45	40	133	57	275
Antalet brukningsgårdar 1820	133	154	338	140	765
Antalet brukningsgårdar 1880	109	132	238	110	589

Källa: Se Figur 7.1.

7.6. Sammanfattning och diskussion

Två parallella processer ägde alltså rum i byarna i länet. Somliga hemman i byarna hemmansklöv och etablerade nya jordbrukshushåll, en process som ökar antalet brukningsgårdar. Men samtidigt kunde grannhemman i byarna köpas, läggas samman med och bli en del av en annan brukningsgård. Dessa båda processer påverkas sedan av hur stora byarna är, alltså hur stort antalet brukningsgårdar är i byarna och hur stor den procentuella ökningen eller minskningen blev. Undersökningen fångar den övergripande processen i byarna och dess fördelning på bygderna. Därför relaterar jag också resultaten till reella tal.

Antalet brukningsgårdar före och efter skiftena

Det är omdiskuterat huruvida de olika skiftesreformerna föregicks av en ökning av antalet brukningsgårdar eller om etableringen av nya brukningsgårdar var en effekt av skiftesreformerna. Å ena sidan har man antagit att befolkningstillväxten under 1700- och 1800-talen ledde till en uppdelning av gårdar och en tillväxt av antalet brukningsgårdar. Följden blev en ökad ägoblandning och ett ökat behov av att genomföra skifte och lägga samman de uppsplittrade tegarna igen. Genom att minska ägoblandningen (storskifte) eller genom att helt bryta ägoblandningen (ensskifte och laga skifte) kunde hemmansklyvningen och etableringen av nya brukningsgårdar öka ytterligare. Det har föreslagits att en önskan om att hemmansklyva till och med kan ha varit en anledning till att vissa bönder önskade genomföra skifte.³³⁴

När restriktionerna för hemmansklyvning lyftes 1747 genomfördes ett stort antal hemmansklyvningar och antalet brukningsgårdar ökade runt om i Sveriges olika län.³³⁵ Den här studien bekräftar att det även i Uppsala län pågick en kraftig nyetablering av brukningsgårdar under samma tid, i samtliga bygder i länet. Studien visar också att ökningen av brukningsgårdar i hög grad föregick storskiftena, samt att tillväxten av antalet brukningsgårdar mattades av efter storskifte.

Minskningen av ägoblandningen efter storskifte resulterade således inte i att fler jordbruksföretag etablerades. De byar som genomförde storskifte under perioden 1790–1819 hade istället en svag men tydlig sammanläggningsprocess efter skiftena.

Enskiftesreformerna i Skåne har varit det primära exemplet på hur antalet brukningsgårdar ökade i samband med individualiseringen av markanvändningen.³³⁶ De enskiften som genomfördes i Uppsala län följdes emellertid inte av en etablering av nya brukningsgårdar. Snarare intensifierades en genom-

³³⁴ Heckscher (1949) Band II:I, s. 266–269; Utterström (1957) Band I, s. 535–545; Ydborn (1984), s. 5–20.

³³⁵ Herlitz (1974), s. 182–195; Ydborn (1984), s. 58–75.

³³⁶ Utterström (1957) Band I, s. 73; Svensson (2001), s. 55–57.

snittlig årlig sammanläggningsprocess efter enskiftena. I reella tal minskade antalet brukningsgårdar i samtliga bygder. Här har vi alltså raka motsatsen till den expansion av antalet brukningsgårdar som följde på enskiftena i Skåne.

De två laga skiftesperioderna visar på en kraftig sammanläggningsprocess. Efter den första laga skiftesperioden intensifierades sammanläggningen kraftigt, men resultatet visar också att det fanns stora variationer i gruppen. För den sena laga skiftesperioden kan vi inte med säkerhet säga att sammanläggningen ökade efter skiftena. Den var hög både före som efter.

Skiftesreformerna stimulerade möjligen en hemmansklyvning men det resulterade inte i flera brukningsgårdar. Med den fria markanvändningen kunde jordbrukarna fritt nyodla upp vilka ägor de ville, och stycka av ägor från det ursprungliga hemmanet. Men återigen är det tydligt att individualiseringen av markanvändningen inte ledde till en etablering av flera brukningsgårdar.

Det har antytts att skiftesreformerna och det ovillkorliga skiftesvitsordet, rätten för en ägare i byn att driva igenom skifte, nyttjades dels för att ordna spridda ägor mera fördelaktigt, dels för att expandera. I dessa scenarion skulle antalet brukningsgårdar påverkas och troligtvis minska. Det har även föreslagits att kostnaderna för att genomföra skiften var både höga och långvariga, och att det ledde till en ökad försäljning av gårdar. Framförallt under 1800-talet ökade jordpriserna och antalet försäljningar och jordköp från utomstående (ej familjeköp) ökade, särskilt i områden specialiserade på spannmål.³³⁷

Det är sannolikt att detta gynnade redan etablerade och förmögna bönder. När jord allt mer blev en vara som medierades av marknaden kom en allt mindre del av bönderna att äga en större andel av jordens resurser. Det skapades stora förmögenhetsskillnader.³³⁸

Det är tänkbart att intensivare brukningsmetoder (bland annat nyodling) och en ökad integrering i en marknadsekonomi skapade större och mer kapitalstarka jordbruksenheter än vad som tidigare varit möjligt. Skiftena erbjöd möjligheter som underlättade brukandet av större ägor.

Jämförelsen mellan skiftade och oskiftade byar

Det har spekulerats kring huruvida skiftena stimulerade till en ökning av antalet brukningsgårdar eller om de var ett verktyg i en konsolideringsprocess där vissa bönder expanderade eller lade samman sina splittrade ägor till större jordbruksenheter. En jämförelse mellan skiftade och oskiftade byar kan hjälpa oss att svara på den frågan. De olika grupperna borde rimligen uppvisa en skillnad i förändringen av antalet brukningsgårdar.

Undersökningen visar att nybildningen av antalet brukningsgårdar under 1700-talet var betydligt starkare i de storskiftade byarna än i de oskiftade. I

---

³³⁷ Winberg (1981), s. 278–310; Dribe & Lundh (2005), s. 167, 181–183; Erikson (2018), s. 114–126.

³³⁸ Isacson (1979), s. 174–175; Rosén (1994), s. 32.

den oskiftade gruppen kan vi inte med säkerhet säga att det var någon förändring av antalet brukningsgårdar.

Den sena storskiftesperiodens byar, de som storskiftade under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, hade en svag sammanläggning av antalet brukningsgårdar. Sammanläggningsprocessen var dock mycket starkare i de oskiftade byarna.

Även resterande skiften – enskiftena och de två laga skiftesperioderna hade en stark sammanläggningsprocess under 1800-talet. Antalet brukningsgårdar minskade emellertid mer i samtliga oskiftade grupper. Endast enskiftade byar hade en starkare sammanläggning än de oskiftade byarna.

Skiftenas roll i detta är svåra att påvisa. Oberoende av storskifte, enskifte eller laga skifte så tycks 1700-talet präglas av en kraftig hemmansklyvning medan 1800-talet innebar en stark sammanläggningsprocess av antalet brukningsgårdar i länet.

Tidigare forskning har observerat en stark sammanläggningsprocess av antalet brukningsgårdar på säterijord runt om i Sverige under perioden 1770–1850. Godsens omställning till domändrift eller stordrift innebar att underliggande frälsehemman avhystes och större jordbruksenheter skapades vilka lades i sambruk med huvudgården. Den jord som tidigare brukats av frälsebönder började nu brukas med obesutten arbetskraft som till exempel stattare.³³⁹

Man skulle utifrån resultaten i denna undersökning och mönstret i skiftesprocessen kunna fundera på om den sammanläggning som vi observerat i de oskiftade byarna var en utökning av domändriften, medan sammanläggningen i de skiftade byarna mer troligt genomfördes av storbönder.

Förändring av antalet brukningsgårdar i de olika bygderna

Den tidiga och mycket omfattande storskiftesfrekvensen i länet kan med stor sannolikhet kopplas samman med den kraftiga etableringen av nya brukningsgårdar i samtliga bygder i länet under perioden 1735–1790. Med hemmansklyvningen och nyetableringen av jordbrukshushåll uppkom helt enkelt ett ökat behov av att samla ägorna igen. 1700-talet var alltså en tillväxtperiod för antalet brukningsgårdar i hela länet.

Den sammanläggningsprocess som sedan kan observeras för samtliga bygder under 1800-talet var starkare i slättbygden och framförallt i fullåkersbygden, de mest spannmålsdominerande områdena i länet. Oavsett om byarna genomförde enskifte eller laga skifte eller om de förblev oskiftade.

Det var också i slätt- och fullåkersbygden som jordpriserna ökade som mest under 1800-talet. De höga spannmålspriserna under Napoleonkrigen, stärkta äganderättigheter och stagnerande jordränta stimulerade enligt tidigare forskning jordpriserna samtidigt som antalet försäljningar och jordköp från utomstående (ej familjeköp) ökade i dessa områden. Det blev mer lukrativt att sälja

---

³³⁹ Utterström (1954), s. 156–158; Herlitz (1974), s. 188; Fridlitzius (1979); Jonsson (1985), s. 10–11; Ulväng (2014), s. 87, 95–96.

till utomstående köpare än till familjemedlemmar och därmed kom jorden också att koncentreras i färre händer.³⁴⁰

Den stora spridningen i sammanläggningsgrad som kan observeras i de olika grupperna av byar kan kopplas till att slätt- och fullåkersbygden urskiljer sig med väldigt hög sammanläggning.

Det har föreslagits att hemmansklyvning och etableringen av nya brukningsgårdar skulle vara enklare att genomföra i slättbygder på grund av deras större potential för nyodling.³⁴¹ Men det finns också ett motsatt argument som lyfter fram skogsbygden och möjligheterna till binärningar som betydelsefullt för samma process.

Möjligheterna att genomföra hemmansklyvningar och etablera fler brukningsgårdar på slätt- och fullåkersbygden var goda och vi vet till exempel att nyodlingen var långt ifrån marginell. Trots det var det inte detta scenario som blev verklighet. Snarare visar studien att etableringen av nya brukningsgårdar hade goda förutsättningar i skogsbygder samt att det var där som sammanläggningen var som svagast i länet.³⁴²

---

³⁴⁰ Winberg (1981), s. 278–310; Dribe & Lundh (2005), s. 167, 181–184; Erikson (2018), s. 114–115, 126.

³⁴¹ Ydborn (1984), s. 5–8.

³⁴² Utterström (1957) Band I, s. 8.

Kapitel 8. Slutsatser och avslutande diskussion

Syftet med den här avhandlingen har varit att undersöka betydelsen av skiftesreformerna för den *agrara revolutionen* i Uppsala län. Det var en process som kännetecknades av en intensifiering av markanvändningen och en ökad produktion och produktivitet inom jordbruket genom en rad tekniska och organisatoriska faktorer.

Jag har undersökt detta genom att studera hur tre av den agrara revolutionens centrala faktorer – nyodling, växelbruk och antalet brukningsgårdar – förändrades i anslutning till skiftesreformerna.

Utgångspunkten har varit att skiftesreformerna var en institutionell förändring som innebar en ny uppsättning strukturer för ägandet och brukandet av resurser (så kallade *property rights*). Skiftesreformerna individualiserade beslutsfattandet angående markanvändningen och på så sätt ändrades förutsättningarna för jordbruksproduktionen. Utifrån ett *property rights*-teoretiskt perspektiv finns en förväntan om att jordbrukarna därmed ändrade sitt ekonomiska beteende, att de blev mer marknadsorienterade samt att mer jord, arbete och kapital lades ner på jordbruksproduktionen. En förväntan om ökad avkastning ska ha stimulerat jordägarna att investera mer i markförbättring genom exempelvis nyodling och omläggning av odlingsystemet till växelbruk och nya grödor.³⁴³

Enligt ett *property rights*-perspektiv stimulerade höga spannmålspriser jordägarna att omvandla ängs- och hagmark till åkerjord för att expandera spannmålsarealerna. Även incitament att uppodla den nytilldelade jorden efter byns upplösning ökade. Skiftesreformerna har också kopplats samman med en övergång till moderna växtrotationer (växelbruk) och den betydande intensifiering av jordbruket som detta innebar.

Den ökade marknadsorienteringen och de höjda jordpriserna, som också stimulerades av förändringar av ägandet, skapade incitament hos jordägarna att belåna jorden för att göra investeringar, men också att handla med den. Både hemmansklyvning och ägokoncentration har därför setts som två möjliga följder av skiftena.

Denna avhandling har undersökt förändringen av dessa tre faktorer i samband med skiftesreformerna. Dels har förändringen av faktorerna studerats före och efter respektive skifte, dels har förändringen jämförts med förändringen i byar som inte genomförde skiftesreformer under samma period. Jag

---

³⁴³ Pettersson (1983); Granér (2002).

har även resonerat kring byarnas karaktär utifrån deras bygdeindelning, samt deras ägarstruktur.

Skiftenas betydelse för nyodlingen

Jag har i detta arbete undersökt hur skiftesreformerna påverkade nyodlingstakten i Uppsala län. Det tydligaste och viktigaste resultatet är att nyodlingen ökade efter att byar hade genomgått laga skifte.

Studien visar att nyodlingstakten under perioden 1641–1699 var svag med 0,11 procent per år, och fortsatte att vara relativt låg (0,27 procent) fram till storskiftena 1768. Efter storskifte ökade nyodlingstakten till 0,44 procent per år. Huruvida storskiftet stimulerade till en ökad nyodlingstakt är däremot osäkert. Undersökningen visar nämligen att nyodlingen i oskiftade byar var jämförbar med den som skedde i de skiftade byarna. Det är därmed svårt att avgöra hur betydelsefullt storskiftet var för nyodlingen.

I Uppsala län genomförde få byar enskifte under perioden 1807–1826 vilket ger ett sämre underlag för att dra några slutsatser. Denna studie kan inte bekräfta att nyodlingen var starkare efter enskiftet än före.

De byar som genomförde laga skifte är uppdelade på två perioder, de som genomförde skifte under perioden 1827–1860 och de som genomförde det under perioden 1865–1887. Den första perioden (1827–1860) hade i genomsnitt en fyrdubblad ökning av nyodlingstakten efter skiftet, från 0,43 procent innan skifte till 1,74 procent efter skifte. För den senare perioden (1865–1887) kan studien inte fastställa att åkertillväxten tilltog efter skiftena än vad de gjorde före. Men under båda perioderna var nyodlingstakten starkare i de byar som genomgick laga skifte, än i de som förblev oskiftade. I de oskiftade byarna var nyodlingstakten lägre men även i dessa byar intensifierades nyodlingstakten under loppet av 1800-talet, trots avsaknaden av laga skifte. Under den första perioden 1768–1861, var nyodlingstakten 0,45 procent per år i de oskiftade byarna, men för den senare perioden 1861–1885 0,97 procent. I de skiftade byarna var nyodlingstakten under samma period 0,55 respektive 1,45 procent.

Åkerjorden expanderade över tid i alla bygder i länet. Den procentuella tillväxten var stark i skogsbygden, men även i slätt- och fullåkersbygden var tillväxten av åkerjord betydande ända till slutet av den undersökta perioden.

Slätt- och fullåkersbygden hade under 1870–1880-talen en mycket hög uppodlingsgrad. I detta skede var det troligtvis den sista ängsmarken som odlades upp. Genom diknings- och uppodlingsprojekt förvandlades låglänta strandängar invid vattendrag och Mälaren till åkermark. Foderproduktionen hade i en långdragen process förflyttats till åkerjorden och gjort de naturliga ängsmarkerna överflödiga. I Uppsala län vet vi att vallodling var ett viktigt inslag redan i tvåsädssystemet, och med stor säkerhet en direkt förutsättning för att nyodlingen skulle kunna fortgå.

Storskiftena innebar en individualisering av markanvändningen på skogs- och ängsmark och därmed skulle man enligt teorin kunna förvänta sig en

intensifiering av nyodlingstakten i de storskiftade byarna till skillnad från de oskiftade byarna. Samtidigt har tidigare forskning visat att det fanns goda möjligheter att nyodla inom systemet med tegskifte.³⁴⁴ Resultatet i denna studie stärker bilden av att det även fanns expansionsutrymme inom den tegskiftade byn eftersom nyodlingstakten i de oskiftade byarna var jämförbar med de som genomförde storskifte.

Det är möjligt att individualiseringen av skogs- och ängsmark kan ha stimulerat nyodlingen i skogs- och mellanbygden mer än i slättbygderna, då det blev lättare för enskilda brukare att nyodla utmarksängar. Detta skulle kunna förklara den kraftigare ökningen i dessa bygder. Samtidigt är den kraftiga nyodlingen i skogsbygderna ett återkommande mönster i nyodlingsforskningen. Åkerjorden var mer marginell i dessa områden och det fanns därmed ett ej uttömt expansionsutrymme.

Mats Morell har visat att Uppsala län från ca 1810 hade en stark arealproduktivitetstillväxt som accelererade ytterligare vid 1800-talets mitt. Han betraktar nyodlingen som den huvudsakliga anledningen till denna tillväxt.³⁴⁵ Mitt arbete visar att laga skifte hade en central roll för den intensifiering av markanvändningen i området som kännetecknade den agrara revolutionen. Genom att stimulera till en ökad nyodling ökade avkastningen i relation till arealen nyttjad jordbruksmark. Arbetsbördan per arealenhet ökade i byarna när ängs- och betesmark odlades upp och omvandlades till åker för att sedan kontinuerligt brukas och bearbetas i den formen. Med nyodlingen sattes mer arbets- och kapitalresurser in per hektar. Nyodlingen innebar således en intensifiering av markanvändningen och en ökning av arealproduktiviteten.

I likhet med forskningen om Skåne så visar resultaten från denna studie att nyodlingstakten ökade när markanvändningen på åkerjorden individualiserades. Huruvida nyodlingstakten ökade på grund av ett stort behov att uppodla nytilldelad odlingsmark eller för att jordägarna stimulerades att utöka sin åkerjord kan studien inte svara på.

Trots att byarna i länet var relativt små så var utflyttningsgraden för jordbrukarna i samband med laga skifte relativt hög och det är möjligt att detta påverkade tillväxten.³⁴⁶

Nyström & Hallberg visar att det var först på 1850-talet som utsädesmängden började skilja sig åt mellan de skiftade och oskiftade byarna i Skaraborgs län. Eftersom mätperioderna är mycket längre i denna undersökning är det egentligen ingenting som motsäger att samma mönster återspeglas i Uppsala län.

Morell föreslår att det nya efterfrågemönstret på kött- och mejeriprodukter under 1860–1870-talen stimulerade till en kraftig nyodling, trots att den huvudsakliga skiftesperioden var över.³⁴⁷ Detta skulle kunna förklara varför

---

³⁴⁴ Lågnert (1955) Del I, s. 15–19, 26–27; Yelling (1977), s. 166–167.

³⁴⁵ Morell (2022), s. 252.

³⁴⁶ SCB (1959), s. 21.

³⁴⁷ Morell (2022), s. 146.

nyodlingstakten före de sena skiftena inte verkar skilja sig från den efter skiftena. Nyodlingstakten ökade kontinuerligt under den period som studeras oavsett skiftesreformerna. Men den ökade nyodlingsintensiteten i samband med skifte var betydande.

Växelbruket

Det viktigaste resultatet i denna delundersökning är att ingenting tyder på att de byar som genomförde enskifte eller laga skifte före 1849 eller laga skifte efter 1850 hade större andelar av jorden i växelbruk på 1880-talet än de oskiftade byarna. Byarna i samtliga grupper uppvisar ett tydligt blandsystem där arealer i växelbruk låg sida vid sida med grannens tvåsåde. Andelen tvåsåde utgjorde i samtliga grupper ca 51,5–55,1 procent, respektive ca 40,2–45,0 procent för växelbruk.

Det går emellertid att diskutera huruvida de oskiftade byarna i detta skede faktiskt hade någon ägoblandning. Vid en närmare undersökning av ägarstrukturen i byarna konstateras att flera av dem var helt frälseägda. Andra hade upphört att vara byar i reell mening då sammanläggningen hade lett till att endast en brukningsgård återstod. Men resultatet, att samtliga typer av byar hade liknande proportioner av byns jord i de olika odlingssystemen kvarstår.

Tvåsådet dominerade fortfarande den uppländska landsbygden på 1850-talet. Endast i godstäta bygder och på enskilda storjordbruk brukades jorden i växelbruk.

Den här studien visar, i samstämmighet med tidigare forskning, att man inom ramen för tvåsädssystemet hittade olika lösningar på de eventuella negativa konsekvenserna av en för kraftig uppodling av framförallt ängsmarkerna. Trädan började i högre grad än tidigare brukas för odling av balj- och vallväxter. Foderväxternas ökade andel av trädan var en intensifiering av markanvändningen. Genom att trädan besåddes och skördades ökade också arbetsinsatsen med vilken man nyttjade den. De nyodlade arealerna, främst den uppodlade ängsmarken, kom att ligga i separata rotationer med vallväxter.³⁴⁸

Undersökningen visar att dessa separata rotationer ofta benämndes cirkulationsjord. Dessa jordar brukades inom ramen för ägoblandningen i den oskiftade byn och var insådd vall på uppodlad ängs- eller utmark. Cirkulationsjorden kunde vara individuella åtaganden men studien visar att de lika gärna kunde brukas gemensamt där samtliga jordägare brukade arealer av denna jordtyp på oskiftade arealer.

Cirkulationsjord i oskiftade byar visar att det fanns utrymme för innovationer och förändringar som främjade arealproduktiviteten inom tvåsädssystemet. Det var troligtvis detta som skapade förutsättningar för att bibehålla tvåsådet som odlingssystem så länge.

Genom bygdeindelningen har jag kunnat fånga relevanta geografiska variationer inom länet. Även i fråga om odlingssystem kan man se regionala

---

³⁴⁸ Lägnert (1955) Del I; Morell (2022).

skillnader. Andelen jord i tvåsäde var som störst i skogs- respektive fullåkersbygden. I skogsbygden i norra Uppland hade man sedan tidigare en inriktning mot djurhållning och gott om fodermarker för både sommar och vinter, således var behovet att byta odlingssystem troligtvis mindre.³⁴⁹ Incitamenten att lägga om odlingssystemet var troligtvis större ju högre uppodlingsgraden var eftersom det innebar en mindre andel ängsmark.

Att byar i fullåkersbygden fortfarande på 1880-talet brukade en stor andel jord i tvåsäde berodde sannolikt på en långtgående specialisering på spannmålsproduktion. Omställningen till växelbruk blev inte rationell förrän de amerikanska och ryska spannmålen kom att översvämma den europeiska marknaden under 1870-talet. Först vid detta skede blev omläggningen till kött- och mejeriproduktion ekonomiskt rationell på grund av prisfallet på råg.³⁵⁰

Till skillnad mot utvecklingen i Skåne ledde skiftena alltså inte till en direkt förändring av odlingssystemet. Snarare ser vi i likhet med Västsverige en tidsförskjutning mellan skiftesreformerna och övergången till växelbruk.

Morell har lyft fram nyodlingen i området som transformativ, att den omskapade tvåsädessystemet inifrån genom att driva på en utveckling mot foderväxtodling för att kompensera för ängsmarkens försvinnande.³⁵¹ Genom att laga skiftet stimulerade nyodling kan man argumentera för att laga skifte indirekt hade betydelse för övergången till växelbruk. Men det är påtagligt att laga skifte i Uppsala län inte direkt följdes av en övergång till växelbruk.

Antalet brukningsgårdar

Det har varit en fortgående diskussion om en etablering av nya brukningsgårdar ökade ägoblandningen och om detta i sin tur stimulerade till skifte, men också om skiftesreformerna följdes av ytterligare tillväxt av antalet brukningsgårdar eller sammanläggningar.

Det mest intressanta resultatet i denna delstudie är att intensifieringen av nyodlingen under 1800-talet och efter laga skifte inte följdes upp av en kraftig ökning av antalet brukningsgårdar likt utvecklingen i Skåne. Den första gruppen laga skifte 1790–1850 föregicks av en årlig sammanläggningsprocess på -0,25 procent som accelererade i styrka efter skiftena, -1,47. Den senare gruppen 1820–1880 hade en årlig sammanläggning med -0,81 procent före skifte, -0,26 procent efter.

Det är emellertid svårt att tillskriva skiftesreformerna någon betydelse eftersom de oskiftade byarna uppvisar en liknande trend under samma period. I flera fall gick det inte att fastställa någon signifikant skillnad mellan grupperna. Resultatet tyder således på en intensifiering av en generell sammanläggningsprocess, snarare än att skiftena var av avgörande betydelse för sammanläggningen.

---

³⁴⁹ Myrdal (1991), s. 98.

³⁵⁰ Morell (2022), s. 54.

³⁵¹ Morell (2022), kap. 5.

Det går emellertid att tolka resultatet för de skiftade och de oskiftade byarna som effekten av två olika processer. Den sociala skiktningen inom den jordägande bondeklassen skulle i sådana fall synas i sammanläggningen i de skiftade byarna, medan säteriernas omläggning till stordrift där frälsebönder avhystes och jorden brukades med säterijorden skulle synas i sammanläggningen i de oskiftade byarna.

Det krävs mer ingående studier där dessa processer studeras parallellt och där en tydlig särskiljning kan göras mellan dem. Fram till dess bör resultaten i denna studie tolkas som att skiftesreformerna inte var den utlösande faktorn till sammanläggningarna utan att de utgjorde en del av en generell process i området.

Resultaten av undersökningen visar att tillväxten av antalet brukningsgårdar, både den procentuella och den reella, var som starkast under 1700-talet. Antalet brukningsgårdar ökade innan storskifte med 19,9 procent, i reella tal med 685 brukningsgårdar, och skapade troligtvis incitament att genomföra storskifte för att minska ägoblandningen. Ett tecken på detta är att hela länet hade både en stor ökning av antalet brukningsgårdar och omfattande genomförande av storskiften.

Sammanläggningen av åkerjorden i större och färre tegar efter storskifte resulterade inte i fler brukningsgårdar. Det finns inte heller någonting i denna studie som tyder på att vare sig enskifte eller laga skifte var en effekt av att nya brukningsgårdar etablerades. 1800-talet präglades av en kraftig sammanläggning i länet, både i skiftade och oskiftade byar, både före och efter skiftena.

Men mönstret var långt ifrån lika starkt över hela länet. I norra Upplands skogsbygd ökade antalet brukningsgårdar efter storskiftet för att sedan gå över i en period av sammanläggning. I spannmålsbygderna på Uppsalas och Enköpings slätter var trenden en stark jordkonsolidering redan från 1700-talets sista decennier, -28,5 procent i slättbygden samt -28,8 procent i fullåkersbygden 1790–1880.

I den svenska agrarhistoriska forskningen har de självständiga bondejordbruken tillskrivits stor betydelse för den agrara omvandlingen. Institutionella förändringar under 1700-talet gav dem större självständighet och möjligheter att agera som rationella marknadsproducenter.³⁵² Morell betonar utifrån detta perspektiv att den agrara omvandlingen i Uppsala och Västmanlands län var uppbyggen av självständiga bondejordbrukare, i kontrast till de brittiska kapitalistiska storjordbruken.³⁵³

Jag vill betona att sammanläggningsprocessen i bondbyarna i Uppsala län var tidig och mycket kraftig i jämförelse med utvecklingen i andra regioner i landet.³⁵⁴ Troligtvis är detta ett tidigt exempel på den sociala skiktningen av bondeklassen som forskningen har pekat på. En större andel av jorden kom att

---

³⁵² Herlitz (1974); Winberg (1975); Svensson (2001); Olsson (2005); Wiking-Faria (2009).

³⁵³ Morell (2022), s. 337–338.

³⁵⁴ Dahl (1942), s. 212–220; Herlitz (1974), s. 182–185; Isacson (1979), s. 175; Ydborn (1984), s. 61–67; Gadd (2000), s. 206; Svensson (2001), s. 56–57; Dribe & Lundh (2005), s. 173.

koncentreras i färre händer genom en stark process av sammanläggningar av brukningsgårdar, framförallt i den spannmålsspecialiserade slätt- och fullåkersbygden.³⁵⁵ Den agrara omvandlingen gick således hand i hand med sociala förändringar där vissa bönder genom köp och strategiska giftermål samlade på sig mer jord. De skapade självständiga, livskraftiga och större gårdar, vilket kan ses som en central aspekt av den agrara revolutionen.³⁵⁶ Resultaten i denna studie visar på en del i denna process. En växande livsmedelsproduktion producerades av ett allt färre antal producenter.

I ett långsiktigt perspektiv minskade antalet brukningsgårdar även i andra regioner i landet. Men det är uppenbart att sammanläggningsprocessen påbörjades tidigt i området och var mycket stark.

Men frågan är om dessa framgångsrika bönder under 1800-talet, vilka i ett tidigt stadium expanderade sina ägor, fortfarande ska benämnas som bönder (i bemärkelsen att produktionen främst var för egna hushållsbehov med ett visst överskott) när deras brukningsgårdar alltmer utvecklades till kommersiella storjordbruk. Här behövs närmare studier av ägofördelningen i området för att tydligare kunna klargöra utvecklingen.³⁵⁷

Avslutande kommentarer

Resultaten i denna undersökning understryker vikten att beakta regionala och lokala förutsättningar för en tolkning av skiftesreformernas utfall.

Med skiftesreformerna skapades bättre praktiska förutsättningar för jordägare att genomföra de investeringar och förändringar i markanvändningen som jordägarna själva ansåg gynnade produktionen. Skiftesreformerna skapade framförallt en ny incitamentsstruktur för att öka investeringsgraden i jordbruket och aktörer som kunde svara på marknadssignaler.

Förändringar av äganderättigheter samspelar med en rad andra institutionella system, både ekonomiska och sociala. Enskilda institutioner är delar av bredare institutionella strukturer och marknadsförutsättningar. De bör undersökas och förstås i sin kontext. Därmed kan man inte förutsätta att skiftesreformerna eller institutionella förändringar överlag alltid leder till samma utveckling, varken internationellt eller i ett och samma land.³⁵⁸

Man bör således inte se skiftesreformerna som deterministiska för en särskild agrar utveckling utan hänsyn behöver tas till specifika regionala förutsättningar. Premisser som tycks påverka utfallet är social struktur, demografisk utveckling, odlingssystem, bygd, och lokala prisförändringar på jord

³⁵⁵ Fridlitzius (1979), s. 13–17; Ydborn (1984), s. 59.

³⁵⁶ Isacson (1979); Hoppe & Langton (1994), s. 382–385; Holmlund (2007); Erikson (2018).

³⁵⁷ Se även Rosén (1994), s. 239–240. I sin studie över Kumla socken i Närke föreslår Rosén att de jordägande bönderna omdefinierade sig som hemmansägare och att de i många frågor närmade sig överklassen och allt mer tog avstånd från de obesuttna, vars enda tillgång var den egna arbetskraften. Detta kan i sin tur förstås som en del i övergången från ett ståndssamhälle till ett klassamhälle. Hoppe & Langton (1994), s. 384, skulle benämna det som ”Capitalist farming developed swiftly out of peasantry.”

³⁵⁸ Ogilvie & Carus (2014), s. 436–444.

och stapelgrödor. Förutsättningar som resulterade i investeringar i växelbrukets grödor och rotationer i ett område, gjorde det inte nödvändigtvis i andra. På samma sätt ledde dessa förutsättningar till olika utvecklingsvägar när det gäller förändringen av antalet brukningsgårdar.

Laga skifte i Uppsala län innebar en intensifiering av nyodlingstakten. Men införandet av växelbruk och förändringen av antalet brukningsgårdar påverkades mer troligt av marknadsprocesser: relativpriser på spannmål, mejeri- och köttprodukter samt förändringar i jordpris.³⁵⁹

Ett exempel på olika utvecklingsvägar är en jämförelse med enskiftet i Skåne. Enskiftesreformerna sammanföll med höga spannmålspriser under 1800-talets första årtionde, vilket stimulerade jordägarna i Skåne att öka nyodlingen och expandera spannmålsarealerna. Men det stimulerade också till en kraftig etablering av brukningsgårdar och en snabb introduktion av foderväxter i nya rotationer. Resultatet var en övergång till ett fullskaligt växelbruk i ett tidigt skede redan under 1800-talets första årtionden.³⁶⁰

Ytterligare en utvecklingsväg ser vi i Västsverige där prisförändringen på havre till följd av den internationella utvecklingen skapade incitament att nyodla samt byta odlingssystem. Först i detta skede blev skiftesinvesteringen av betydelse för ytterligare jordbruksutveckling.³⁶¹

I Uppsala län präglades samma period av en befolkningsstagnation. Produktiviteten ökade från och med 1830-talet genom att mer arbete lades ner på jordbruksverksamheten. Men det är tydligt att området var mindre expansivt än Syd- och Västsverige. Det dröjde ofta flera decennier innan skiftesreformerna följdes av en övergång till växelbruk. Troligtvis stimulerades detta av att prisstrukturen försköts mot kött- och mejeriprodukter, vilket skapade incitament till förändring. Det fanns sedan gammalt en väletablerad avsättningsmarknad för rågproduktionen i området och så länge relativpriserna på råg var fördelaktiga så var incitamenten låga att genomföra en förändring av tvåsådes-systemet. Det var lättare att genomföra en förändring inom systemet snarare än en förändring av systemet. Den successiva omvandlingen inom tvåsådet genom införandet av cirkulationsjord i separata rotationer var en innovation som möjliggjorde bibehållandet av odlingssystemet och kvalitativt foder trots nyodlingarna. Således kunde man skjuta upp övergången till växelbruk. Skiftesreformerna var inte en förutsättning för dessa förändringar inom tvåsådes-systemet. Men när omläggningen till ett fullskaligt växelbruk väl påbörjades i större skala så var det få byar som hade ägoblandningen kvar.

Det är möjligt att det i Uppsala län fanns sociala strukturer och ett marknadsläge som i ett tidigt skede under sent 1700-tal resulterade i en distinkt utveckling. Skiftesreformerna och expansionen av åkermark i byarna innebar

³⁵⁹ Herlitz (1974), s. 360–362; Winberg (1975), s. 176; Morell (2001), s. 84–99, 203–207; Morell (2013), s. 79–83; Erikson (2018), s. 124–126.

³⁶⁰ Olsson (2005), s. 125–130; Olsson & Svensson (2010), s. 294; Bohman (2010), s. 42; Morell 2013 s. 78; Lazuka et al. (2023).

³⁶¹ Fridlitzius (1960), s. 65–67; Nyström & Hallberg (2018), s. 103.

inte en etablering av flera brukningsgårdar som i många andra regioner. Vi ser istället en process där brukningsgårdarna blev färre och större. Ett minskat antal jordägare kom att bruka betydligt större åkerarealer, genom nyodlingen men också genom en mycket kraftig sammanläggning av flera hemmansdelar till större brukningsgårdar.

En förklaring till detta kan vara att befolkningens sammansättning i Uppsala län vid studiens början redan var socialt och ekonomiskt skiktad. Närheten till Stockholm, omregleringen av jordmarknaden och värdeökningen på jord till följd av stärkta äganderättigheter gjorde att jorden allt mer kom att bli ett föremål för investeringar som kunde omvandlas till kapital snarare än en enhet för att försörja ett hushåll.³⁶² Sammanläggningen och det sjunkande antalet brukningsgårdar var en fördjupning av denna process. Men den var inte lika stark i de olika bygderna i länet.

På lång sikt är det svårt att tänka sig att skiftesreformerna inte var betydelsefulla, eftersom de skapade nya förutsättningar för den ekonomiska aktiviteten. Men det är tydligt att det inte fanns något direkt samband mellan skifte och övergången till växelbruk eller ett förändrat antal brukningsgårdar.

Om skiftesreformernas betydelse för den agrara revolutionen ska bedömas utifrån de tre faktorerna – nyodling, övergången till växelbruk och antalet brukningsgårdar – så måste svaret bli att de måste ses som kontextbundna.

---

³⁶² Gadd (2000), s. 205–220; Erikson (2018), s. 126–128, Figur 5.3.

Summary

Introduction

Western European societies fundamentally changed during the eighteenth and nineteenth centuries. For the first time, the production of food could outpace population growth for a longer period of time. In the case of Sweden, the population grew from 1,8 million to 3,8 million but the country was still able to export grain.

The process behind this development is called the agricultural revolution. It is defined as a process in which production and productivity increased in agriculture through a number of technical, organisational, and institutional changes. More specifically, this occurred through the expansion of arable land, the introduction of new crop rotations such as convertible husbandry, new types of crops, agricultural tools, and larger livestock.

However, the preconditions for this growth and the introduction of the aforementioned changes have long been ascribed to changes in property rights through enclosures. There were three enclosure reforms in Sweden – *storskifte*, *enskifte* and *laga skifte* – which all entailed new conditions for how previously common land in villages became individual. *Enskifte* and *laga skifte* entailed a physical dispersal of the village; the open-field system was abandoned and the village organisation dissolved. Thus, they individualised land use and strengthened private property rights.

Enclosures were intended to spur private initiative. It gave farmers incentives to increase agricultural production through a number of beneficial investments. In short, it was implied that enclosure triggered an agricultural revolution. Whether farmers actually responded in accordance with these new economic possibilities has been intensely debated.

In the arable south of Sweden, research has emphasised the importance of enclosures for production and the transition to new crop rotations. Olsson & Svenson and Lazuka et al. have concluded that enclosures increased productivity compared to unenclosed villages. In Western Sweden, the benefits of enclosure are not as clear-cut as in Scania. Nyström & Hallberg distinguish no great difference between enclosed and unenclosed villages until the 1850s. The authors propose that the Crimean War and the abandonment of the British Corn Laws created a strong demand for oats, which provided a comparative advantage to enclosed land.

For east-central Sweden there was a population stagnation during the first half of the 19th century and the main agricultural changes were generally conducted with a delay compared to other agricultural regions in the country. In Uppsala, the enclosure process was primarily conducted in the 1850s and 1860s – during the same period when land clearance peaked – while the transition to convertible husbandry was not yet completed in the 1880s. However, what role enclosures had in this process remains unclear. This study aims at rectifying that, by comparing the development in enclosed and unenclosed villages.

Previous research indicates that there are regional differences which must be taken into account. To evaluate the importance of enclosure on agricultural change, we need to consider the area's natural conditions, farming system and socio-economic structures.

The aim of this study is to examine the importance of enclosures for the agricultural revolution. More specifically this study investigates how three central elements of the agricultural revolution – land clearance, crop rotation, and the number of farm units – changed before and after enclosure was conducted in the County of Uppsala.

- Did enclosures affect the pace of land clearance in Uppsala County?
- To what degree did enclosures lead to changes of the farming system in Uppsala County?
- Did enclosures affect the amount of farming units in Uppsala County? If so, did they increase or decrease?

Theoretical perspective and earlier research

Property rights perspectives

The theoretical perspective used to understand enclosures in this study is the institutional perspective of property rights. Changes in property rights is an institutional change which altered the prerequisites for how we own and use different kinds of resources. Irrespective of time and place there are always rules and structures which control the rights individuals' and groups' have at their disposal, which in turn shapes economic incentives and behaviours.

Since the Middle Ages, villages in Sweden were organised in an open-field system with intermingled arable land. The open-field system created a high degree of communal organisation with overlapping rights to the village land. The system made it necessary for farmers to keep the same calendar; ploughing, sowing, harvesting et cetera. had to be coordinated and dates decided between the villagers. New crops were thus difficult to introduce and organisational changes required a collective rather than individual decision.

The concept of transaction costs, i.e. the cost to define, maintain and enforce property rights (how people own) can be used to fully understand the meaning of enclosures within a property rights perspective. The transaction cost to negotiate and control the jointly agreed rules for usage of the land were high due to the open-field system; it was difficult to introduce agricultural changes and investments since decisions had to be made jointly by the farmers. In contrast, exclusive and private property rights, where there is only one decision maker, are perceived as the most efficient way to organise the use of property since transaction costs are low.

From a property rights perspective, enclosures are essential to growth since they marked the end to the communal village organisation. They created new and important prerequisites for farmers to act in relation to the land and the market. Farmers changed their behaviour when enclosures gave them the opportunity and incentive to invest in agriculture and increase production. These investments are believed to have led to the agricultural revolution, and not least towards stimulating the pace of land clearance and the transition to convertible husbandry. The increased market integration would also lead to changes within the farmer class. It is the outcome of these changed possibilities that are studied in this dissertation.

Research on land clearance

A central aspect of the agricultural revolution in Sweden was a vast expansion of arable land. The arable land increased with almost 250 percent between 1700–1870, with some regions experiencing greater expansion. By comparison, the arable land in England increased by only one-sixth during the same period, while the Netherlands saw virtually no expansion at all. However, there was considerable variation among regions on the intensity of land clearance within Sweden.

Land clearance contributed to an increase in land productivity. As arable land expanded, more labour was deployed to boost the agricultural output, either through increasing the quantity of harvested crops or the value of said crops.

Land clearance has long been connected to enclosure. The consolidation of arable land into larger and fewer plots is thought to have made it easier to clear land. For example, *storskifte* often made the land use on meadows and forest land individualised, which theoretically should have spurred land clearance.

The more radical enclosures – *enskifte* and *laga skifte* – further individualised land use across the village and thus they have been seen as the harbinger of investments and land clearance. The breakup of the village nucleus and the relocation of farm units to new sites on the village land necessitated that new land had to be cleared for arable use. Thus, an actual practical relationship existed between the radical enclosures and land clearance.

In Scania, the relationship between enclosure and land clearance has been firmly established. In contrast, Nyström & Hallberg's results for western

Sweden imply that it was not until the 1850s that there was an actual difference between enclosed and unenclosed land in relation to land clearance.

Thus, there are still ambiguities concerning the role of enclosure in the land clearing process. There is no study which systematically investigates this process in enclosed and unenclosed villages in Uppsala County. The central question for this dissertation is therefore to study this process.

Research on convertible husbandry

Enclosures have been closely associated with the transition from the traditional two-course rotation to a new land use system concentrated on modern crop rotations like convertible husbandry. The defining feature of the two-course rotation was that fifty percent of the arable was used as fallow each year to facilitate soil regeneration. In addition to this, cattle and manure was an essential aspect of the system.

The strict ecological balance between arable, meadow, pasture and common grazing of livestock that was inherent in the open-field regime was broken down with convertible husbandry which drastically reduced the extensive use of fallow. Fodder crops and legumes such as clover, timothy, vetch, and peas which replenished the soil with both nitrogen and phosphorus were sown in regular rotations in the new system.

Similar to land reclamation, convertible husbandry was an intensification of land use. Since fallow and the meadow lands were the two least productive land types, due to less cultivation, they became obsolete. Convertible husbandry changed the conditions to produce both food and high-quality fodder, making it a central feature of what is commonly referred to as the agricultural revolution.

There has been a general view that enclosure was a prerequisite for this transition. The full or smooth introduction of convertible husbandry within an open-field system was practically impossible given the dominance of fallow and the common grazing of livestock required intricate and far-reaching fencing. With enclosure, each farmer got full control over their property which often resulted in a complete reorganisation of the fences in the village – from communal to private – and new routines for keeping cattle, allowing a feasible adoption of convertible husbandry. It has even been suggested that villages enclosed solely to facilitate the transition to new crop-rotations like convertible husbandry.

The prime example of the transition to convertible husbandry in Sweden is Scania. In the arable region of the far south of Sweden, nearly every farm on the fertile plains conducted enclosure between 1800-1830 and the transition to crop rotations was reported to be made in connection with these in the 1820s and 1830s. The fact that convertible husbandry almost immediately followed enclosure in Scania has been the cornerstone of the historiography of

Sweden's agricultural revolution and the chronology of enclosure resulting in convertible husbandry.

However, recent research questions the relationship between enclosure and convertible husbandry. In western Sweden, enclosures were conducted from the early 19th century to the 1860s, while the transition to convertible husbandry mainly occurred for most villages in the 1850s and 1860s.

In east-central Sweden and specifically Uppsala County, enclosure was conducted throughout the entire 19th century. While the great majority occurred in the 1850s and 1860s, many continued much later in the century. The transition to convertible husbandry was reported to have taken place in the 1870s or 1880s or even later. Mats Morell has recently shown that the traditional two-course rotations changed from within. That there was an increased use of fodder crops on the fallow and on newly cleared land. Morell argues that this was a response to the extensive land clearance in the region from the 1830s and 1840s. Morell argues that land clearance was transformative and forced farmers to adapt the two-course rotation to changing circumstances.

Previous research has shown that there are specific regional patterns of the transition to convertible husbandry. However, for the region of this study, it remains unclear if any relationship exists between enclosures and the transition to convertible husbandry. Specifically, whether enclosed villages had a higher degree of land in convertible husbandry compared to unenclosed villages or if the preconditions of changes within the two-course system differed.

Research on the number of farm units

The final parameter to be examined in this study on enclosed and unenclosed villages are to what extent the number of farm units changed over time, if they increased or decreased, and if there is a link to enclosure. This can be connected to the two processes of splitting farms into more farm units or the amalgamation of farms.

British research on enclosure considers the amalgamation of small-scale farms into large capital-intensive leaseholds as a key to the agricultural revolution.

Regional variances in farm units have been observed throughout Sweden. For example, the amount of farm units increased with 40 percent in Scania, but there were large-scale amalgamations as well. In the vast areas of the north, particularly by the river valleys, the number of farms increased rapidly. On the west coast in Halland, the number of farms increased steadily throughout the period. In Skaraborg County there was an increase in farm units until the early nineteenth century and after that a slow decrease. In east-central Sweden, the amount of farm units has been estimated to decrease by 20-30 percent.

These regional results also obscure local patterns connected to topography within the region. In forested areas with more diverse options for sustaining their livelihood, farm units increased well into the nineteenth century, whereas

the arable plains in the country had a stronger process of amalgamation. In these areas the amount of farm units decreased, the ones that remained became bigger.

Swedish research highlights both processes as connected to enclosure. One strand of research has seen the cost of enclosures as cumbersome for small-scale farmers and a reason them to either sell their farms or to split the farm into two units as to be able to pay for the enclosure process. In Scania, researchers have observed that those farmers who had to move out from the village nucleus to land which had to be cleared tended to split their farms to a higher degree.

Earlier studies have also highlighted the changing institutional structure for owning property, enclosure amongst others, which created a land market and a growing price on land. This stimulated farmers and other groups to invest capital in land and towards the growth of larger farm units.

However, there are no large-scale study on Uppsala County which can confirm the role of enclosures in these processes. Hence this study will focus on comparing the number of farm units before and after enclosures in enclosed and unenclosed villages, to put further light on the development.

Method and material

To assess arable land historically

The main source material used to study land clearance is cadastral maps. I have used five sets of map series; seventeenth century maps created in the 1640s, the 1680s and 1690s; *storskifte* (1749-1826), *enskifte* (1807-1826), *laga skifte* (1827-1887), economic maps (1860-1864), and early agricultural statistics (1878-1889).

By identifying the acreages of arable land in all enclosed villages at three points in time – before enclosure, the year of enclosure, and after enclosure – I will discern how much the pace of land clearance increased after enclosure. For unenclosed villages I will study land clearance at two points in time and compare with the overall pace of land clearance in the enclosed villages.

Data on crop rotations

The source material used to study the transition to convertible husbandry are the primary source to the compilation of early official statistics covering the years 1878-1889. From this dataset, I have collected data on how much of the acreage each village had under traditional land use (two-fenced system) or under convertible husbandry. There is also a category called “three-fenced rotation” in the material, which is discussed. The data does not make it possible to study when in time the villages changed cultivation practices, however I am

able to discern which of these villages made the transition to convertible husbandry during the period (1878-1889).

Prior research has concluded that there was a slow dislocation within the two-course rotation from the beginning of the 1820s, wherein farmers converted former meadow to an intense fodder production separate from the crop rotation on old arable land. As a result, I use enclosure acts to study closely the existence of *cirkulationsjord* ("land in circulation"), and how and where this type of land was used, as well as how we should understand its existence.

Counting the number of farm units

The final empirical chapter studies whether the amount of farm units increased or decreased in relation to enclosures. To examine this, I use tax poll rolls (*mantalslängder*) to count farm units at three points in time: before enclosure, at the year of enclosure, and after enclosure. I have collected data on all villages in the studied area and a sample of the dispersed settlements in the region.

A farm unit is defined by being an individual active farm unit, typically headed by a household. In cases where the owner was an absent industrialist, professor, et cetera, but the family still remained in the household, it has been counted as an individual farm unit.

The years 1735, 1760 and 1790 are used to study the development in villages that conducted *storskifte*; 1820 and 1850 are used to study the development in villages conducting *enskifte*; and 1850 and 1880 to assess the changes before and after *laga skifte*.

Enclosure and the pace of land clearance

The study demonstrates that while the pace of land clearance increased throughout the eighteenth and nineteenth centuries in both enclosed and unenclosed villages, there was a strong impact of the *laga skifte* enclosures in the middle of the nineteenth century. Farmers increased land clearance by 0,55% per year, compared to 0,45% in unenclosed villages. The *storskifte* however, did not seem to have stimulated land clearance in a significant way; where the unenclosed villages actually had a stronger pace of land clearance. Generally, there was an increase in the pace of land clearance in the 1860s and 1870s, both in enclosed and unenclosed villages.

However, there was geographical differences within the region. In the forested areas in the north of the county, land clearance was very limited during the harsh years of the seventeenth century. Thereafter, the increase was steady throughout the investigated period.

The plains in the central and southern parts of the county also stand out. Here, the percentage of the expansion of arable land was less than the forested area. Nevertheless, the increase in pure/real acres was significant.

Enclosures and crop rotations

To be able to discuss the importance of enclosure for the introduction of modern crop rotations, I have studied a large number of villages that are scattered all over the Uppsala County. They are divided into three groups: villages that enclosed early (before 1850), villages which enclosed after 1850 but before BiSOS in the 1880s), and villages which did not conduct enclosure at all. A comparison of the three groups of villages show that by the 1880s, each group had about the same proportion of land in new crop rotations in relation to the traditional two-course rotation. The two farming systems were used side by side.

However, by the 1860s there had been changes within the two-course rotation. The land clearance was pushing the boundaries of the delicate balance between arable land, meadow and cattle. To be able to convert the meadow into arable land while maintaining fodder production, introducing *circulationsjord* – entailing that a part of the meadow was used for a new circulation of grass.

A comparison of crop distribution in enclosed and unenclosed villages within the two systems show that the difference in crops was not dependent on enclosed or unenclosed villages but whether they had changed rotation system. The proportions were practically identical.

One explanation is probably the size of the unenclosed villages studied. In general, the villages in Uppsala County tended to be smaller when compared to villages in Scania and the plains of western Sweden. A larger number of these villages were originally solitary farm units. The scattering of arable land could have been reasonably well structured after the initial enclosure process of *storskifte* and thus the full separation through *enskifte* and *laga skifte* was not needed, with the land being managed within the village itself without an official enclosure. The amalgamation process seems to have been strong in many of the villages, going from 2-3 farm units to 1. Thus, it is possible that these villages were in fact no longer villages.

Farmers in enclosed villages in the area continued to cultivate under the two-course system, with some persisting for more than fifty years before changing crop-rotation. Studying the data, it becomes obvious that there must have been an unwillingness to change to convertible husbandry among the farmers in the region, or that they experienced difficulties in doing so. From the viewpoint of understanding individuals as rational economic actors, managing their farms as efficiently as they could within their social and institutional context to act as they seemed fit; either they were not economically motivated to change their agricultural practices, or it was economically impossible for many farmers to do so.

The results suggest that enclosure did not stimulate villages to change their land use to more modern crop rotation like convertible husbandry. The consolidation of land did not mean that the agricultural system itself was changed in the same process. In both the early enclosed villages and the late enclosed

villages there was large amount of land that still used the traditional system. Surprisingly, even the villages with a very high proportion of arable land, which must have felt the need to change practices earlier on due to a higher risk of lacking fodder, still used the two-course system on large areas of the arable land. It implies that in Uppsala County there seem to have been other forces that worked in favour of the two-course system.

Enclosures and the number of farm units

In 1747, legal restrictions on the subdivision of farms were lifted, resulting in a large increase in the amount of farm units in the area between 1735 up until *storskifte* (0.49% per year). From *storskifte* to 1790, there was a slight decrease in farm units (-0.11%). The 67 villages which enclosed between 1790-1819 had a small decrease in farm units before *storskifte* and this trend intensified after enclosure (-0.95%). The three following enclosure periods which has been studied were all followed by amalgamations. However, the villages refraining from enclosure also had a decreasing amount of farm units.

Only in the forested region in the north of the county did farm units increase in number during the period 1790-1880. The amalgamation process dominated the three other areas of the region. Amalgamation was especially pronounced in the two plain regions.

The results from this study highlight a general process of farm amalgamation from the late eighteenth century until the 1880s: from a peak in 1760 with 4,967 farms, to a decrease to 4,011 farm units by 1880. While the number of farmers in the region increasingly decreased, farms grew in size, both through an increased land clearance and the amalgamation of units. Thus, there is no sign of enclosure being the main stimulus for the amalgamation process.

Final results and conclusions

One of the most important findings from this study is that land clearance tripled after *laga skifte* before the 1860s. In the period of the 1870s and 1880s, although the pace of land clearance continued to be very high, the results show that there is no statistical significance supporting the claim that land clearance was higher after these late enclosures compared to the preceding period. The unenclosed villages continuously expanded their arable land during the nineteenth century, but it was not as strong as in the enclosed villages. This indicates that enclosures were central to the increase in land productivity by stimulating land clearance.

There are some differences in the local pattern of land clearance. The expansion of the arable land was continuously high in the forested areas in the north of the county, which created better possibilities for self-sufficiency in the area. Nevertheless, the plain regions in the south also had a high growth of arable land throughout the period studied.

There are no signs that enclosure was conducted with an immediate intention to introduce modern rotation systems, like convertible husbandry. Villages that conducted enclosure in the first half of the nineteenth century and those that conducted enclosure in the second half of the nineteenth century did not have a higher percentage of land in convertible husbandry than the unenclosed villages in the period 1878-1889. By the 1860s, the traditional two-course system was still widely used across the county. Only in the two hundreds (*härader*) dominated by the nobility was there a larger percentage of convertible husbandry in use.

However, there was a change within the two-course system where fodder was grown on newly ploughed meadows (*cirkulationsjord*), increasing the fodder production. This enabled farmers to be able to maintain the traditional farming system, clear land, and retain the ecological balance. This was done within the unenclosed villages as common projects by the farmers in the villages.

The study of farm units in the county show that there was a strong process of farm amalgamations prevalent across both enclosed and unenclosed villages. This indicates that this was a general process of amalgamation starting in the late eighteenth century, especially in the southern plain regions of the county. Prior research has attributed this due to the increase in land prices and the social stratification within the farmer class, where some farmers could benefit from the changes at the expense of other smaller farmers. To fully understand the process in the region, further studies are needed.

The findings in this study highlight the importance of taking regional and local conditions and prerequisites into account when interpreting the effect of enclosures. Enclosures need to be further studied and understood in their contexts. Therefore, one should not assume that enclosures or institutional changes in general always result in the same type of development. Ultimately, Uppsala County had its own prerequisites for agricultural change due to regional or even local markets and prices as well as specific natural conditions and social structures.

Käll- och litteraturlista

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Äldre kommittéarkiv (ÄK)

1858 års Finanskommitté, vol. 11 (Uppsala läns församlingsvisa rapporter).

Uppsala Landsarkiv (ULA)

Uppsala läns hushållningssällskaps arkiv

Jordbruksstatistik 1878–1889, H1a 2–15

Häradsskrivaren i Uppsala läns mellersta fögderi

Mantalslängder 1780–1788, 1830–1880 Flaa:5, 25–71.

Häradsskrivaren i Södra fögderiet arkiv II (Uppsala län)

Mantalslängder 1851, 1866–1880, Flaa:1, 1–2 (samtliga socknar).

Häradsskrivaren i Olands fögderi

Mantalslängder 1830–1880, No:51–81.

Häradsskrivaren i Örbyhus fögderi

Mantalslängder 1830–1881, F1a:1–38.

Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskontoret

Mantalslängder, 1783, 1786, 1787, E3:21, 24–25.

Verifikationer 1748–1773, 1821–1880, E1 C:64–90, 139–198.

Tryckta källor

Beskrivning till den Häradsekonomiska Kartan (Upsala län 1860–1864).

Jordbruket i Uppsala län 1978, Lantbruksnämnden i Uppsala län, Uppsala, 1978 (särtryck).

Kongl. Maj:ts nådiga stadga om skiftesverket i riket av den 4 maj 1827.

SCB (1822), Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser, Uppsala län 1817–1855.

SCB (1969), Historisk statistik för Sverige, del 1. Befolkning 1720–1967 (andra upplagan), Stockholm.

SCB (1959), Historisk statistik för Sverige, del 2. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. år 1955, Stockholm.

SMHI (1995), Svenskt Vattenarkiv – Sänkta och Torrlagda Sjöar, SMHI Hydrologi, nr 62.

Översiktlig åkergradering i Sverige 1971, Kungliga lantbruksstyrelsen, 1971.

Elektroniska källor

Riksarkivet

(www.riksarkivet.se)

Mantalslängder 1642–1820, Uppsala län, referenskod: SE/RA/55203
1735, 1774–1820, volym: 39, 44–87.

Lantmäteriet

(www.lantmateriet.se)

Historiska kartor, Lantmäterimyndigheternas arkiv (REG).

Skiftesakter (storskifte, enskifte och laga skifte).

Historiska kartor, Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS).

Skiftesakter (storskifte, enskifte och laga skifte).

Historiska kartor, Rikets allmänna kartverk (RAK)

Häradsekonomiska kartan över Uppsala län 1859–63.

Riksantikvarieämbetet

”Begrepp och ordförklaringar för riksintressen”, <https://www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/begrepp-och-ordforklaringar-for-riksintressen/> (2024-10-30)

Litteraturförteckning

- Acemoglu, Daron, Simon Johnson & James A. Robinson (2001), "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation", *The American Economic Review* 91 (5), 1369–1401.
- Ahlenius, Karl & Arvid Kempe (1909), *Sverige – Geografisk, topografisk, statistisk beskrivning, band IV – Södermanlands, Stockholms och Uppsala län samt Stockholm*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Allen, Robert C. (1982), "The Efficiency and Distributional Consequences of Eighteenth-Century Enclosures", *The Economic Journal* 92 (368), 937–953.
- Allen, Robert C. (1992), *Enclosure and the Yeoman – The Agricultural Development of the South Midlands 1450–1850*, Oxford: Clarendon Press.
- Allen, Robert C. (1999), "Tracking the Agricultural Revolution in England", *The Economic History Review*, New Series 52 (2), 209–235.
- Allen, Robert C. (2004), "Agriculture during the industrial revolution, 1700–1850", i Roderick Floud & Paul Johnson (red.), *The Cambridge Economic History of Modern Britain*, vol I, Cambridge: Cambridge University Press, 96–116.
- Alchian, Armen A. & Harold Demsetz (1973), "The Property Right Paradigm", *The Journal of Economic History* 33 (1), 16–27.
- Andersson Palm, Lennart (1993), *Människor och skördar – studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Andersson Palm, Lennart (1998), "Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning – frågor kring det västsvenska ensådet", i Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd, & Lars Nyström (red.), *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg: Göteborgs universitet, 13–77.
- Andersson Palm, Lennart (2012), *Sverige 1630 – Åkerbruk, boskapskötsel, befolkning*, Rapport för Vetenskapsrådets projekt Databasen Sverige 1570–1805: befolkning, jordbruk, jordägande, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Arrhenius, J. (1859), *Handbok i svenska jordbruket*, del I, Uppsala: Arrhenius.
- Aurell, Bengt & Gustaf S. Ljungdahl (1922), "Geodetiska arbetenas utförande" i *Sveriges kartläggning – En översikt*, Stockholm: Kartografiska sällskapet, 75–76.
- Baack, Ben (1979), "The Development of Exclusive Property Rights to Land in England: An Exploratory Essay", *Economy and History* (22) 1, 63–74.
- Bairoch, Paul (1973), "The Industrial Revolution" i Carlo M. Cipolla (red.), *The Fontana Economic History of Europe*, Glasgow: Fontana/Collins, 452–506.
- Béaur, Gérard & Jean-Michel Chevet (2013), "Institutional changes and agricultural growth", i Gérard Béaur et al. (red.), *Property Rights, Land Markets, and Economic Growth in the European Countryside (Thirteenth-Twentieth Centuries)*, Turnhout: Brepols, 19–68.
- Beltrán Tapia, Francisco J. (2016), "Common lands and economic development in Spain", *Revista de Historia Económica, [Journal of Iberian and Latin American Economic History]* 34 (1), 111–133.
- Bergström, Richard & Olof Arvid Stridsberg (1893), *En bok om Sverige*, Förra delen: Land och folk, Stockholm: Fahlcrantz & co.
- Björn, Claus (1977), "The peasantry and agrarian reform in Denmark", *Scandinavian Economic History Review* 25 (2), 117–137.
- Bodvall, Gunnar (1959), *Bodland i norra Hälsingland – studier i utmarksodlingars roll för den permanenta bosättningsens expansion fram till 1850*, Uppsala: Uppsala universitet.

- Bohman, Magnus (2010), *Bonden, bygden och bördigheten – Produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870*, Lund: Lunds universitet.
- Bohman, Magnus (2017), “Conditional crisis? Ecological challenges and conditions of growth during the agricultural revolution in southern Sweden, c. 1700–1900”, *Economic History Review* 70 (1), 171–186.
- Boserup, Ester (1965), *The conditions of agricultural growth: the economics of Agrarian change under population pressure*, London: Allen & Unwin.
- Bradley, Harriet (2001), *The Enclosures in England – an Economic Reconstruction*, Kitchener: Batoche. (Ursprungligen utgiven av Columbia university 1918)
- Brassley, Paul, Richard Hoyle & Michael Turner (2010), “Britain 1750–2000”, i Bas J.P. van Bavel & Richard W. Hoyle (red.), *Social Relations, Property and Power*, Turnhout: Brepols, 81–108.
- Broadberry, Stephen & Bruce M. S Campbell (2015), *British Economic Growth 1270–1870*, New York: Cambridge University Press.
- Bäck, Kalle (1992), *Början till slutet – Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*, Borensberg: Noteria.
- Campbell, Åke (1928), *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet – etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*, Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Campbell, Åke (1936), *Kulturlandskapet – En etnologisk beskrivning med särskild hänsyn till äldre svenska landskapstyper*, Stockholm: Studentföreningen Verdandis småskrifter n:r 387.
- Chorley, G. P. H. (1981), “The Agricultural Revolution in Northern Europe, 1750–1880: Nitrogen, Legumes, and Crop Productivity”, *The Economic History Review* 34 (1), 71–93.
- Clark, Gregory (1998), “Common Sense: Common Property Rights, Efficiency, and Institutional Change”, *The Journal of Economic History* 58 (1), 73–102.
- Congost, Rosa, Jorge Gelman & Rui Santos (2017a), “Introduction”, i Rosa Congost, Jorge Gelman & Rui Santos (red.), *Property Rights in Land – Issues in social, economic and global history*, Abingdon: Routledge.
- Congost, Rosa, Jorge Gelman & Rui Santos (2017b), “Property Rights in Land: Institutions, Social Appropriations, and Socioeconomic Outcomes” i Rosa Congost, Jorge Gelman and Rui Santos (red.), *Property Rights in Land – Issues in social, economic and global history*, Abingdon: Routledge.
- Dahl, Sven (1942), *Torna och Bara – Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund: Lunds universitet.
- Dahl, Sven (1961), “Strip fields and enclosure in Sweden”, *Scandinavian Economic History Review* 9 (1), 56–67.
- Dahlman, Carl J. (1980), *The Open Field System and Beyond: A Property Rights analysis of an Economic Institution*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dombernowsky, Lotte (1988), ”Ca. 1720–1810” i Claus Bjorn et al. (red.), *Det Danske landbrugs historie*, II, 1536–1810, Odense, 211–394.
- Emanuelsson, Urban & Jens Möller (1990), “Flooding in Scania – A Method to Overcome the Deficiency of Nutrients in Agriculture in the 19th Century”, *Agricultural History Review* 38 (II), 127–148.
- Emanuelsson, Urban (1997), ”Samspelet mellan landskapets utveckling och människans produktionsmetoder”, i Bengt MP Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal (red.), *Agrarhistoria*, Stockholm: LT, 47–55.
- Enequist, Gerd (1975), *Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Erikson, Marja (2018), *Krediter i lust och i nöd – Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Fenoaltea, Stefano (1991), "Transaction costs, Whig history and the common fields", i Bo Gustafsson (red.), *Power and Economic Institutions*, Aldershot: Elgar, 107–169.
- Fogelfors, Håkan (1997), "Växtodlingssystem – uppkomst och utveckling", i Bengt MP Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal (red.), *Agrarhistoria*, Stockholm: LT, 56–65.
- Fridlitzius, Gunnar (1960), "The Crimean war and the Swedish economy", *Economy and History* 3 (1), 56–103.
- Fridlitzius, Gunnar (1979), "Population, enclosure and property rights", *Economy and History* 22 (1), 3–37.
- Frängsmyr, Tore (1977), *Svärmaren i vetenskapens hus – Idéhistoriska essäer*, Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Furubotn, G. Eirik & Svetozar Pejovich (1972), "Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature", *Journal of Economic Literature* 10 (4), 1137–1162.
- Gadd, Carl-Johan (1983), *Järn och Potatis – Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gadd, Carl-Johan (1997), *Järnplogens och potatisens tid – Jordbruksutveckling och samhällsförändring i Skaraborgs län 1750–1860*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Gadd, Carl-Johan (1998), "Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter", i Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd & Lars Nyström (red.), *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*. Göteborg: Göteborgs universitet, 83–228.
- Gadd, Carl-Johan (2000), *Den agrara revolutionen, band III, Det svenska jordbrukets historia*, Borås: Natur och Kultur/LTs.
- Gadd, Carl-Johan (2005a), "The Agricultural Revolution in Sweden, ca 1700–1900", i Magnus Jerneck et al. (red.) *Different Paths to Modernity – A Nordic and Spanish Perspective*, Lund: Nordic Academic Press, 39–73.
- Gadd, Carl-Johan (2005b), "Odlingssystemens förändring under 1700- och 1800-talen", i Ulf Jansson & Erland Mårald (red.), *Bruka, odla, hävda – odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år*, Stockholm: KSLA, 63–93.
- Gadd, Pehr Adrian (1773), *Försök til en Systematisk Inledning i Svenska Landt-skötselen; lämpad efter Rikets Nordliga Climate, och grundad på Rön, Försök och Anmärkningar, i Naturalhistorien, Physiken, Chemien, samt den allmänna och enskilda Oeconomien*, Stockholm: Kungliga tryckeriet
- Germundsson, Tomas & Nils Lewan (2003), "Enskiftet i Skåne 200 år – Reformen 1803 i geografiskt perspektiv", *ALE* (1), 1–32.
- Granér, Staffan (2002), *Samhävd och rågång – Om egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630–1750*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Cserhalmi, Niklas (2002), *Fårad mark – Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*, Stockholm: Sveriges hembygdsförbund.
- Gunnarsson, Christer & Mauricio Rojas (2008), *Tillväxt, stagnation, kaos – En institutionell studie av underutvecklingens orsaker och utvecklingens möjligheter*, 3 uppl., Stockholm: SNS.
- Göranson, Ulla (1977), *Kulturlandskapsförändring och samhällsutveckling – En undersökning av rumsliga förändringar av kulturlandskapet i Torstuna socken i Uppland från 0 till 1650*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Habakkuk, Hrothgar John (1955), "Family Structure and Economic Change in Nineteenth-Century Europe", *The Journal of Economic History* 15 (1), 1–12.

- Hallberg, Erik et al. (2016), *Skördar i Sverige före agrarrevolutionen – Statistisk undersökning av det rörliga tiondet fr.o.m 1665*, Introduktion till databaser, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hallberg, Erik et al. (2021), "Sweden's agricultural revolution reassessed: A reconstruction of arable land and food production in 1810 and 1870", *Agricultural History Review* 70 (1), 70–95.
- Hannerberg, David (1941), *Närkes landsbygd 1600–1820 – Folkmängd och befolkningsrörelse. Åkerbruk och spannmålsproduktion*, Göteborg: Stiftelsen Saxons Närkesarkiv.
- Hannerberg, David (1971), *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år – Gård och åker. Skörd och boskap*, Stockholm: Läromedelsförlagen.
- Hanssen, Börje (1942), "Jacob Faggot som ekonomisk författare", *LA:s tidskr.*, nr 81.
- Hardin, Garrett (1968), "The Tragedy of the Commons", *Science* 162 (3859), 1243–1248.
- Hatcher, John & Mark Bailey (2001), *Modelling the Middle Ages – The History & Theory of England's Economic Development*, Oxford: Oxford University Press.
- Havinden, M. A. (1961), "Agricultural Progress in Open-Field Oxfordshire", *The Agricultural History Review* 9 (2), 73–83.
- Heckscher, Eli (1949), *Sveriges historia från Gustav Vasa I-II*, Stockholm: Bonnier.
- Hegardt, Astrid (1975), *Akademiens spannmål – Uppbörd, handel och priser vid Uppsala universitet 1635–1719*, Uppsala: A & W.
- Hellberg, H. (1922), "Ekonomiska kartan" i *Sveriges kartläggning – En översikt*, Stockholm: Kartografiska sällskapet, 105–112.
- Helmfrid, Staffan (1961), "The Storskifte, Enskifte and Laga skifte in Sweden: General Features", *Geografiska Annaler* 43 (1/2), 114–129.
- Herlitz, Lars (1974), *Jordegendom och ränta – Omfördelning av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hoffman, Philip T. (1988), "Institutions and Agriculture in Old Regime France", *Politics and Society* 16 (2-3), 241–264.
- Hogner, Gustaf (1868), *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, Band 7, [Y-Ö]*. Stockholm: Hammars.
- Holmlund, Sofia (2007), *Jorden vi ärvde – Arvsöverlåtelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930*, Stockholm: Stockholms universitet.
- Hopcraft, Rosemary L. (1999), *Regions, Institutions, and Agrarian Change in European History*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hoppe, Göran (1983), "Skiftesreformerna och den agrara utvecklingen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (5), 32–45.
- Hoppe, Göran & John Langton (1986), "Time-Geography and Economic Development: The Changing Structure of Livelihood Positions on Arable Farms in Nineteenth Century Sweden", *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 68 (2), 115–137.
- Hoppe, Göran & John Langton (1994), *Peasantry to Capitalism – Western Östergötland in the nineteenth century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoppe, Göran (1997), "Jordskiftena och den agrara utvecklingen", i Bengt MP Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal (red.), *Agrarhistoria*, Stockholm: LT, 254–270.
- Höglund, Mats (2017), *Kampen om fredsmilen – kartan som makt- och kontrollinstrument i 1655 års reduktion*, Uppsala: SLU.
- Isacson, Maths (1979), *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Jansson, Sam Owen et al. (1995), *Måttordboken. 2., rev. och utök. uppl. utarbetad av Dan Waldetoft*, Stockholm: Nordiska museet.

- Jansson, Ulf (1993), *Ekonomiska kartor 1800–1934 – en studie av småskaliga kartor med information om markanvändning*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Jonsson, Ulf (1985), ”Godsens förändring under 1800-talet: omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 6–19.
- Kardell, Örjan (2004), *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900*, Stockholm: KSLA.
- Karlsson, Folke (1976), *Mark och Människor – Befolkning och försörjningsmöjligheter i västra Småland 1800–1850*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Kerridge, Eric (1969), “The Agricultural Revolution Reconsidered”, *Agricultural History* 43 (4), 463–476.
- Laine, Kirsi (2021), ”Böndernas agerande inför och anpassning till storskiftet i sydvästra Finland i 1700-tal”, *Nordic Journal of Eighteenth-Century studies* 18, 66–83.
- Lazuka, Volha, Tommy Bengtsson & Patrick Svensson (2023), “The Causal Effects of Enclosures on Production and Productivity”, *IZA Discussion Papers, No. 16394*.
- Lindgren, Håkan (1971), *Spannmålshandel och priser vid Uppsala akademi 1720–1789 – En prövning av markegångstaxornas källvärde*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Locke, John & Eva-Lena Dahl (1690/1998), *Andra avhandlingen om styrelseskicket – en essä angående den civila styrelsens sanna ursprung, räckvidd och mål*, Göteborg: Daidalos.
- Lägnert, Folke (1955), *Syd- och Mellansvenska växtföljder, Del 1*, Lund: Gleerup.
- Macklean (1993). [Miniserie]. Regisserad av Ragnar Lyth. Sverige: Sveriges Television.
- Magnusson, Lars (1997), *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm: Prisma.
- Martin, J. M. (1979), “The Small Landowner and Parliamentary Enclosure in Warwickshire”, *The Economic History Review* 32 (3), 328–343.
- McCloskey, Deirdre (1975a), “The persistence of English common fields”, i William N. Parker & Eric L. Jones (red.), *European peasants and their markets*, Princeton: Princeton University Press, 73–119.
- McCloskey, Deirdre (1975b), “The Economics of Enclosure: A Market Analysis”, i William N. Parker & Eric L. Jones (red.), *European peasants and their markets*, Princeton: Princeton University Press, 123–160.
- Moberg, Vilhelm (1949/2013), *Utvandrarna*, Falun: Albert Bonnier Klassiker.
- de Moor, Tine (2009), “Avoiding Tragedies: A Flemish Common and Its Commoners under the Pressure of Social and Economic Change during the Eighteenth Century”, *The Economic History Review*, New Series 62 (1), 1–22.
- More, Thomas (1979), *Utopia*, Stockholm: Carmina. (Ursprungligen utgiven 1516.)
- Morell, Mats (2001), *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*, band IV, Det svenska jordbrukets historia, Borås: Natur och Kultur/LTs.
- Morell, Mats (2013), “Ecological constraints and property rights in Swedish agriculture c. 1750–1850” i Bas van Bavel & Erik Thoen (red.), *Rural Societies and Environments at Risk – Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century)*, Turnhout: Brepols, 45–88.
- Morell, Mats (2022), *Agrar Revolution – Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanlands län 1750–1920*, Uppsala: Uppsala Studies in Economic History 121.
- Morell, Mats & Martin Söderhäll (2019), “Smallholders’ and large estates’ reaction to changed market conditions 1860–1910”, *Scandinavian Economic History Review* 67 (3), 312–331.
- Myrdal, Janken (1988), *Gustaf Perssons liv och arbete – Ur en värmländsk bonde-dagbok 1809–1833*, Stockholm: Nordiska museet.

- Myrdal, Janken (1996), "Jordbruk och Jordägande", i Janken Myrdal & Anders Perlinge (red.), *Landbon, ladan och lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*, Stockholm: KSLA, 101–112.
- Myrdal, Janken & Johan Söderberg (1991), *Kontinuitetens dynamik – Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- North, Douglass C. (1984), "Transaction Costs, Institutions, and Economic History", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 140 (1), 7–17
- North, Douglass C. (1993), *Institutionerna, tillväxten och välståndet*, Kristianstad: SNS.
- Nyström, Lars (1998a), "Mellan marknad och teknik" i Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd & Lars Nyström (red.), *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg: Göteborgs universitet, 229–291.
- Nyström, Lars (1998b), *J.G. Josefssons dagbok från Älmhestra – Jordbruket på en gård i Dalstorp, södra Västergötland 1842–1898*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nyström, Lars (2018), "Scattered land, scattered risks? An empirical approach to the question of open fields as insurance the case of Scania, 1750–1850", Paper presented at *Coping with risks in agriculture: what challenges and prospects?*, Paris.
- Nyström, Lars (2019), "Negotiating enclosures? Local responses to the Swedish enclosure reforms, the case of Västergötland 1804–1860, Paper presented at the *Rural History, EURHO, Paris*.
- Nyström, Lars & Erik Hallberg (2018), "Two parallel systems – The political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805–1865", *Historia Agraria* 76, 85–122.
- Ogilvie, Sheilagh (2007), "Whatever Is, Is Right? Economic Institutions in Pre-Industrial Europe", *The Economic History Review*, New Series 60 (4), 649–684.
- Ogilvie, Sheilagh & A.W.Carus (2014), "Institutions and Economic Growth in Historical Perspectives", *Handbook of Economic Growth* 2, 403–513.
- Olai, Birgitta (1983), *Storskifte i Ekebyborna – Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Olai, Birgitta (1987), *Til vinnandet av ett redigt Storskifte*, Uppsala: Uppsala universitet.
- Olsson, Mats (2002), *Storgodsdrift – Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Olsson, Mats (2005), *Skatta dig lycklig – Jordränta och jordbruk i Skåne 1660 – 1900*. Hedemora: Gidlund.
- Olsson, Mats & Patrik Svensson (2010), "Agricultural growth and institutions: Sweden, 1700–1860", *European Review of Economic History* 14 (2), 275–304.
- Olsson, Mats & Patrik Svensson (2011), "Measuring and explaining agricultural growth", i Mats Olsson & Patrik Svensson (red.) *Growth and Stagnation in European Historical Agriculture*, Turnhout: Brepols, 15–33.
- Olsson, Mats & Joakim Thomasson (2008), "Vad är en by och varför? Om den medeltida byns uppkomst och rationalitet", *Scandia*, 5–29.
- Olsson, Mats & Mats Morell (2010), "Scandinavia 1750–2000", i Bas J.P. van Bavel & Richard W. Hoyle (red.), *Social Relations, Property and Power*, Turnhout: Brepols, 315–347.
- Olsson, Olof N., (1922), "Kartarbetenas historiska utveckling och resultat" i *Sveriges kartläggning – En översikt*, Stockholm: Kartografiska sällskapet, 112–117.
- Ostrom, Elinor (2009), *Allmänningen som samhällsinstitution*, Lund: Arkiv.
- Overton, Mark (1996a), *Agricultural Revolution in England – The transformation of the agrarian economy 1500–1850*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Overton, Mark (1996b), "Re-Establishing the English Agricultural Revolution", *The Agricultural History Review* 44 (1), 1–20.

- Persarvet, Viktor, Marja Erikson & Mats Morell (2022), "Market growth, coordination problems and control – the timing of enclosures in East Central Sweden 1807–1892," *Scandinavian Economic History Review*.
- Persson, Christer (1988), "Freehold farmers and land ownership structure in a parish of south-eastern Sweden during the nineteenth century", *Journal of Historical Geography* 14 (3), 245–259.
- Peterson, Gunilla (1989), *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Pettersson, Ronny (1983), *Laga skifte I Hallands län 1827–1876 – Förändring mellan regelvtång och handlingsfrihet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Pettersson, Ronny (1985), "Tvångets roll i skiftesreformer: Exemplet Halland 1827–1876", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (10), 28–37.
- Pettersson, Ronny (2004), *Ett reformverk under omprövning – Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*, Stockholm, KSLA.
- Porskrog Rasmussen, Carsten (2010), "An English or a Continental way? The great agrarian reforms in Denmark and Schleswig-Holstein in the late eighteenth century", i Rosa Congost & Rui Santos (red.), *Context of Property in Europe – The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*, Turnhout: Brepols, 125–144.
- Randall, Alan (1978), "Property Institutions and Economic Behavior", *Journal of Economic Issues* 12 (1), 1–21.
- Ricardo, David (2009), *Nationalekonomins och beskattningens huvudprinciper*. Umeå: H:ström. (Ursprungligen utgiven 1821.)
- Rosén, Karl D. P. (1922), "Geodetiska underlaget – en översikt" i *Sveriges kartläggning – En översikt*, Stockholm: Kartografiska sällskapet, 72–75.
- Rosén, Ulla (1994), *Himlajord och handelsvara – Ägobyten av egendom i Kumla Socken 1780–1880*, Lund: Lunds universitet.
- Rosenhane, Schering & Torsten Lagerstedt (1944), *Oeconomia*, Uppsala: Lärdomshistoriska samfundet.
- Rosengren, Lage (2001), *Jord och folk – Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Samuelsson, Göran (2004), *I godsets skugga? – frälsebonden på Ångsö: familj och arbete 1700–1880*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Slicher van Bath, B. H., (1963), *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850*. London: Edward Arnold.
- Sporrong, Ulf (1985), *Mälarbygd – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sporrong, Ulf (1990), "Lantmäterikartorna som historisk källa" i Ulf Sporrong & Hans-Fredrik Wennström (red.), *Sveriges Nationalatlas – Sveriges kartor*, Stockholm: SNA, 136–145.
- Stigmark, K. L., (1922), "Topografiska stomkartan" i *Sveriges kartläggning – En översikt*, Stockholm: Kartografiska sällskapet, 77–78.
- Stridsberg, Einar (1987), "Om gränsläggning mellan byar och gårdar under 1700-talet – Fallstudie från norra Uppland" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (13), 101–128.
- Strindberg, August (1887/1951), *Skrifter av August Strindberg, Andra delen, Hemsöborna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Svensson, Henrik (2005), *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi – Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*, Lund: Lunds universitet.

- Svensson, Jörn (1965), *Jordbruk och Depression 1870–1900 – en kritik av statistikens utvecklingsbild*, skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen volym 6, Malmö: Cavefors.
- Svensson, Patrick (2001), *Agrara Entreprenörer – Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne ca 1800–1870*. Lund: Lunds universitet.
- Svensson, Patrick (2013), "Land market, property rights, and agricultural transformation in Southern Sweden, 1680-1870", i Gérard Béaur et al. (red.), *Property Rights, Land Markets, and Economic Growth in the European Countryside (Thirteenth-Twentieth Centuries)*, Turnhout: Brepols, 455–473.
- Svärdson, Johan (1928), "Lantmäteriteknik" i *Svenska Lantmäteriet 1628–1928*, del I, 139–256.
- Tollin, Clas (1991), *Ättebackar och ödegården – de äldre lantmäterikartorna* i kulturmiljövärden Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Tollin, Clas (2021), *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680 – Från idé till tolv-tusen kartor*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, handlingar antikvariska serien 58, skrifter utgivna av Riksarkivet 43.
- Tollin, Clas & Olof Karsvall (2010), "Sveriges äldre geometriska kartor – ett världsarv görs tillgängligt" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (60), 94–103.
- Thulin, Gabriel (1911), *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte*. Stockholm: Norstedt.
- Turner, Michael (1973), "The cost of parliamentary enclosure in Buckinghamshire", *The Agricultural History Review* 21 (1), 35–46.
- Ulväng, Göran (2004), *Hus och gård i förändring – Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Uppsala: Gidlund.
- Ulväng, Göran (2013), "Betydelsen av att äga en herrgård. Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen", *Historisk Tidskrift för Finland* (2), 287–316. Samt tillhörande excerpter om godsstorlek 1742, 1787 samt 1904 (med författarens tillstånd).
- Ulväng, Göran (2014), "Godsägarens dilemma – att bruka själv eller arrendera ut?" i Anders Wästfelt (red.), *Att bruka, men inte äga – Arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*, Halmstad, KSLA, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 61, 84–104.
- Utterström, Gustaf (1953), "Befolkningsutveckling och näringsliv efter mitten av 1700-talet" i *En bok om Mälardalskapen: bygd och näringar genom tiderna*, Stockholm: Mälardalsregionens hypoteksförening, 254–326.
- Utterström, Gustaf (1954), "Some population problems in pre-industrial Sweden", *Scandinavian History Review* 2, 103–165.
- Utterström, Gustaf (1957), *Jordbrukets arbetare – Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, band I-II, Stockholm: Tiden.
- Weibull, Carl Gustaf (1923), *Skånska jordbrukets historia – intill 1800-talets början*, Lund: Gleerup.
- Wiking-Faria, Pablo (2009), *Freden, friköpen och järnplogarna – Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*, Göteborg: Göteborgs universitet.
- Winberg, Christer (1975), *Folkökning och proletarisering – kring den sociala struktumvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg: E & B.
- Winberg, Christer (1985), *Grenverket – studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.

- Ydborn, Lars (1984), *Befolkningsstillväxt och jordbruk – Tre socknar i Halland 1780–1870*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Whyte, Ian (2006), “Parliamentary Enclosures and Changes in Landownership in an Upland Environment in Westmorland, c.1770–1860”, *The Agricultural History Review* 54 (2), 240–256.
- Wohlin, Nils (1912), *Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena*, Stockholm: Norstedt.
- Åmark, Karl (1915), *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*, Stockholm: Norstedt.

Acta Universitatis Upsaliensis
UPPSALA STUDIES IN ECONOMIC HISTORY
Editors: Ann-Kristin Bergquist & Anders Ögren

Volumes 1–9 are part of the series *Ekonomisk-historiska studier*, Scandinavian University Books, which were published in 1965–1973 by Esselte Studium, Stockholm.

Under its new title, the series is included in the publication group *Acta Universitatis Upsaliensis* and is distributed in the same way as the other series of that group.

1. Bo Gustafsson, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Arbets- och levnadsförhållanden*. 1965. Lic avhandl.
2. Nils Gruvberger, *Svensk utrikessjöfart 1865–1885. Företagsformer och ägandestruktur*. 1965. Lic.avhandl.
3. Lars Furhoff, *Upplagespiralen*. 1967.
4. Bo Gustafsson, *Marxism och revisionism. Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar*. 1969.
5. Kersti Sågvall-Ullenhag, *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare*. 1970.
6. Jörgen Ullenhag, *Den solidariska lönepolitiken i Sverige. Debatt och verklighet*. 1971.
7. *Ur ekonomisk-historisk synvinkel. Festskrift tillägnad professor Karl-Gustaf Hildebrand 25.4.1971*.
8. Hans Modig, *Järnvägarnas efterfrågan och den svenska industrin 1860–1914*. 1971.
9. Staffan Sjöberg, *Arbetare vid Surahammars järnverk. Löne- och anställningsförhållanden 1936–1969*. 1973.
10. Ragnhild Lundström, *Alfred Nobel som internationell företagare. Den nobelska sprängämnesindustrin 1864–1886*. 1974.
11. Göran Dyverfeldt, *Norrbottnisk sågverksindustri 1900–1925. AB Ytterstfors-Munksund och dess föregångare*. 1974.
12. Britta Jonell Ericsson, *Skinnare i Malung. Från hemarbete till fabriksindustri*. 1975.
13. Karsten Lundequist, *Socialhjälpstagande – utveckling och orsaker 1945–1965. Med en intensivundersökning av hjälptagandet i Uppsala*. 1976.
14. Eskil Ekstedt, *Utbildningsexpansion. En studie över den högre utbildningens expansion och ekonomins strukturella omvandling i Sverige under efterkrigstiden*. 1976.
15. Bertil Jakobsson, *Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925*. 1976.
16. Bo Gustafsson (utg.), *Den offentliga sektorns expansion. Teori och metodproblem. Bidrag från ett tvärvetenskapligt symposium i Uppsala 9–12 mars 1976 anordnat med stöd av Statens Råd för Samhällsforskning*. 1977.
17. Alf Johansson, *Den effektiva arbetstiden. Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900–1920*. 1977.

18. Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergslän*. 1979.
19. Franklin Chinna Swamy Vivekananda, *Unemployment in Karnataka, South India*. 1979.
20. Lars Magnusson, *Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation ... – Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*. 1980.
21. Howard Simson, *The Social Origins of Afrikaner Fascism and its Apartheid Policy*. 1980.
22. Anders Forsman, *En teori om staten och de offentliga utgifterna*. 1980.
23. Kurt Wickman, *Makro-ekonomisk planering– orsaker och utveckling*. 1980.
24. Jan-Erik Pettersson, *Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939–49*. 1980.
25. Lars Magnusson, *Kapitalbildning i Sverige 1750–1860: Godsen*. 1983.
26. Mats Larsson, *Arbete och lön vid Bredsjö bruk. En studie av löneprinciper och lönenivåer för olika yrkeskategorier vid Bredsjö bruk 1828–1905*. 1986.
27. Bob Engelbertsson, *Industriarbete i förindustriell arbetsmiljö. Sala gruva och silververk under 1800-talet*. 1987.
28. Peter Gårestad, *Industrialisering och beskattning i Sverige 1861–1914*. 1987.
29. Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia. Hospitalhjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872*. 1989.
30. Mats Essemyr, *Bruksarbetarnas livsmedelskonsumtion. Forsmarks bruk 1730–1880*. 1989.
31. Une Sahlgren, *Från mekanisk verkstad till internationell industrikoncern. AB Scania Vabis 1939–1960*. 1989.
32. Irma Irlinger, *TCO och kvinnorna. Tidsperioden 1944–1974. Studie av TCOs och SIFs arbetsmarknadspolitik och behandling av principen lika lön för lika arbete*. 1990.
33. Kersti Ullenhag (ed.), *“Hundred Flowers Bloom”, Essays in Honour of Bo Gustafsson*. 1991.
34. Paulina de los Reyes, *The Rural Poor. Agrarian Changes and Survival Strategies in Chile 1973–1989*. 1992.
35. Inger Jonsson, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. 1994.
36. Bo Hännestrand, *Människan, samhälle och ledarhunden. Studier i ledarhundsarbetets historia*. 1995.
37. Torbjörn Lundqvist, *Den stora ölkartellen. Branschorganisering och kartellbildning i bryggeriindustrin 1885–1914*. 1995.
38. Ulf Magnusson, *Från arbetare till arbetarklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta – ett mellansvenskt brukssamhälle ca 1870–1909*. 1996.
39. Lars-Olov Johansson, *Levebrödet. Den informella ekonomin i 1930-talets Dalarna*. 1996.
40. Juan Bergdahl, *Den gemensamma transportpolitiken. Elimineringen av hinder för gränsöverskridande vägtransporter inom den Europeiska Gemenskapen 1958–1992*. 1996.
41. Göran Salmonsson, *Den förståndiga viljan. Svenska Järn- och metallarbetareförbundet 1888–1902*. 1998.
42. Nighisty Ghezae, *Irrigation Water Management. A Performance Study of the Rahad Scheme in Sudan, 1977–1996*. 1998.

43. Annika Åkerblom, *Arbetarskydd för kvinnor. Kvinnlig yrkesinspektion i Sverige 1913–1948*. 1998.
44. Klas Nyberg, *Kommersiell kompetens och industrialisering. Norrköpings ylle-industriella tillväxt på Stockholms bekostnad 1780–1846*. 1999.
45. Richard Ringmar, *Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet. Aktörer och institutionella spelregler i bergsmansbruket, 1650–1870*. 1999.
46. Mikael Lönnborg, *Internationalisering av svenska försäkringsbolag. Drivkrafter, organisering och utveckling 1855–1913*. 1999.
47. Fredrik Sandgren, *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i östra Jämtland 1870–1890*. 1999.
48. Torbjörn Engdahl, *The Exchange of Cotton. Ugandan Peasants, Colonial Market Regulations and the Organisation of the International Cotton Trade, 1904–1918*. 1999.
49. Mikael Olsson, *Ownership Reform and Corporate Governance. The Slovak Privatisation Process in 1990–1996*. 1999.
50. Pernilla Jonsson, *Marknadens väv. Svenska mekaniserade bomullsväverier i distribution och försäljning 1850–75*. 2000.
51. Alejandro González Arriagada, *Surviving in the City. The Urban Poor of Santiago de Chile 1930–1970*. 2000.
52. Lars Fälting, *Småhusfinansiering. En studie av kommunens, statens och enskilda aktörers riskhantering i Nyköping 1904–1948*. 2001.
53. Magnus Carlsson, *Det regionala särintresset och staten. En studie av beslutsprocesserna kring Mäljarbanan och Svealandsbanan 1983–1992*. 2001.
54. Erik Lindberg, *Borgarskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*. 2001.
55. Carl Jeding, *Co-ordination, Co-operation, Competition. The Creation of Common Institutions for Telecommunications*. 2001.
56. Tom Petersson, *Framväxten av ett lokalt banksystem. Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850–1916*. 2001.
57. Christer Petersson, *Lanthandeln. En studie av den fasta handelns regionala utveckling i Västmanlands län 1864–1890*. 2001.
58. Rikard Skårfors, *Stockholms trafikledsutbyggnad. Förändrade förutsättningar för beslut och implementering 1960–1975*. 2001.
59. Kersti Ullenhag, *Delen och helheten. Företags- och industrihistorisk forskning under fyra årtionden*. 2001.
60. Henrik Lindberg, *Att möta krisen. Politikbyte på lokal nivå under industrikrisen i Söderhamn 1975–1985*. 2002.
61. Anna Eriksson-Treter, *Anspraak och argumentation. En studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland ca 1830–1879*. 2002.
62. Annette H. K. Son, *Social Policy and Health Insurance in South Korea and Taiwan. A Comparative Historical Approach*. 2002.
63. Anders Sjölander, *Den naturliga ordningen. Makt och intressen i de svenska sparbankerna 1882–1968*. 2003.
64. Peter Hedberg, *Handeln och betalningarna mellan Sverige och Tyskland 1934–1945. Den svensk-tyska clearingepoken ur ett kontraktsekonomiskt perspektiv*. 2003.

65. Ylva Hasselberg och Peter Hedberg (red.), *I samma båt. Uppsatser i finans- och företagshistoria tillägnade Mats Larsson*. 2003.
66. Hilda Hellgren, *Fasta förbindelser. En studie av låntagare hos sparbanken och informella kreditgivare i Sala 1860–1910*. 2003.
67. Jenny Andersson, *Mellan tillväxt och trygghet. Idéer om produktiv socialpolitik i socialdemokratisk socialpolitisk ideologi under efterkrigstiden*. 2003.
68. Sofia Murhem, *Turning to Europe. A New Swedish Industrial Relations Regime in the 1990s*. 2003.
69. Branka Likić Brborić, *Democratic Governance in the Transition from Yugoslav Self-Management to a Market Economy. The Case of the Slovenian Privatization Debates 1990–1992*. 2003.
70. Rebecca Svensson, *När järnarbetare hanterar spaden och målaren knacker makadam. Om arbetslöshetspolitik i en arbetarstyrd kommun, Västerås, under 1920-talets krisår*. 2004.
71. Kristina Lilja, *Marknad och hushåll. Sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv*. 2004.
72. Malin Junestav, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001*. 2004.
73. Johan Samuelsson, *Kommunen gör historia. Museer, identitet och berättelser i Eskilstuna 1959–2000*. 2005.
74. Berit Bengtsson, *Kampen mot § 23. Facklig makt vid anställning och avsked i Sverige före 1940*. 2006.
75. Tomas Matti, *Professionella patriarker. Svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910–1945*. 2006.
76. Maria Axelsson, *Ifrågasatta företagare. Konkursförvaltares syn på kvinnor och män som företagsgäldenärer under 1900-talet*. 2006.
77. Malin Jonsson, *Kvinnors arbete och hushållens försörjning. Vävinkomsternas betydelse för hushållsekonomin i Siljansbygden 1938–1955*. 2006.
78. Julia Peralta Prieto, *Den sjuka arbetslösheten – svensk arbetsmarknadspolitik och dess praxis 1978–2004*. 2006.
79. Sara Flygare, *The Cooperative Challenge. Farmer Cooperation and the Politics of Agricultural Modernisation in 21st century Uganda*. 2006.
80. Pernilla Jonsson, Silke Neunsinger and Joan Sangster (eds.), *Crossing Boundaries: Women's Organizing in Europe and the Americas, 1880s–1940s*. 2007.
81. Magnus Eklund, *Adoption of the Innovation System Concept in Sweden*. 2007.
82. Karin Ågren, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. 2007.
83. Anna Brismark, *Mellan producent och konsument. Köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. 2008.
84. Christopher Lagerqvist, *Kvarboende vid vägs ände. Människors försörjning i det inre av södra Norrland under svensk efterkrigstid*. 2008.
85. Lili-Annè Aldman, *En merkantilistisk början: Stockholms textila import 1720–1738*. 2008.
86. Anders Houltz, Brita Lundström, Lars Magnusson, Mats Morell, Marie Nisser, Eva Silvé (redaktörer), *Arbete pågår – i tankens mönster och kroppens miljöer*. 2008.
87. Andreas Dahlkvist, *Conflicting Contexts. The Implementation of European Works Councils in Sweden*. 2009.

88. Erik Magnusson, *Den egna vägen. Sverige och den europeiska integrationen 1961–1971*. 2009.
89. Göran Bergström, *Från svensk malmexport till utländsk etablering Grängesbergsbolagets internationalisering 1953–1980*. 2009.
90. Maurits Nyström, *Att ta spjårn mot glömskan*. 2010.
91. Lars Fälting, Mats Larsson, Tom Petersson, Karin Ågren (redaktörer), *Aktörer och marknader i omvandling. Studier i företagandets historia tillägnade Kersti Ullenhag*. 2011.
92. Marie Nisser, Maths Isacson, Anders Lundgren, Andis Cinis (eds.), *Industrial Heritage Around the Baltic Sea*. 2012.
93. Mikael Karlsson, *Filantropi under konstruktion. En undersökning av Sällskapet DBW:s samhällsengagemang 1814–1876*. 2012.
94. Jan Ottosson, Ylva Hasselberg, Maths Isacson, Mats Larsson och Klas Nyberg (redaktörer), *Till ämnets gagn. En festskrift till professor Lars Magnusson i samband med 60-årsdagen*. 2012.
95. Lars Magnusson, Klas Nyberg, och Lynn Karlsson (redaktörer), *Vetenskap och politik. Bo Gustafsson 1931–2000, en minnesskrift på 80-årsdagen av hans födelse*. 2012.
96. Lars Karlsson, *The Incentive to Abate. The Swedish Pulp and Paper Industry and the 1969 Environment Protection Act*. 2012.
97. Johanna Värlander, *A Genealogy of Governing Economic Behaviour. Small-scale credit in Malawi 1930–2010*. 2013.
98. Gabriel Söderberg, *Constructing Invisible Hands. Market Technocrats in Sweden 1880–2000*. 2013.
99. Jan Ottosson och Lynn Karlsson (redaktörer), *Professor Mats Larsson 60 år. En dokumentation från ett hyllningsseminarium i oktober 2013*. 2013.
100. Olle Jansson, *Industriell invandring. Utländsk arbetskraft och metall- och verkstadsindustrin, i Västmanlands län och på Bulten i Hallstahammar, 1946–1967*. 2014.
101. Carlo Edoardo Altamura, *European Banks and the Rise of International Finance after Bretton Woods (1973–1982)*. 2015.
102. Michael Funke, *Regulating a Controversy. Inside Stakeholder Strategies and Regime Transition in the Self-Regulation of Swedish Advertising 1950–1971*. 2015.
103. Henrik Häggqvist, *On the Ocean of Protectionism. The Structure of Swedish Tariffs and Trade 1780–1830*. 2015.
104. Linn Spross, *Ett välfärdsstatligt dilemma. Statens formuleringar av en arbetsfråga 1919–2002*. 2016.
105. Åsa Malmström Rognes, *Family Matters. Essays on Families, Firms and Funding in the Philippines 1850–2014*. 2016.
106. Rosalía Guerrero Cantarell, *Images of Work and Love. The Dynamics of Economy and Emotions on the Big Screen in Sweden and Mexico 1930–1955*. 2016.
107. Tony Kenttä, *When Belongings Secure Credit....Pawning and Pawnors in Interwar Borås*. 2016.
108. Sarah Linden Pasay, *Stable Media in the Age of Revolutions. Depictions of Economic Matters in British and Swedish State Newspapers, 1770–1820*. 2017.
109. Mats Larsson, *Media, makten och nätverken. Stockholms mediemarknad i förändring*. 2017.

110. Måns Jansson, *Making Metal Making. Circulation and Workshop Practices in the Swedish Metal Trades, 1730–1775*. 2017.
111. Jakob Molinder, *Interregional Migration, Wages and Labor Market Policy. Essays on the Swedish Model in the Postwar Period*. 2017.
112. Marja Erikson, *Krediter i lust och nöd. Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870*. 2018.
113. Hanna Söderbaum, *From Oligarch to Benefactor? Legitimation Strategies among the Wealthy Elite in Post-Soviet Ukraine*. 2018.
114. Hedvig Widmalm, *Exploring the Mores of Mining. The oeconomy of the Great Copper Mine, 1716–1724*. 2018.
115. Martin Söderhäll, *Planering och placering. Den modernistiska stadsplaneringen och restaurangnäringens geografi i Stockholm 1930–2017*. 2018.
116. Karolina Wiell, *Bad mot Lort och Sjukdom. Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*. 2018.
117. Tom Petersson, *Kapitalets koncentration. Stockholm som finansiellt centrum efter 1945*. 2018.
118. Pär Wikman, *Kulturgeografien tar plats i välfärdsstaten. Vetenskapliga modeller och politiska reformer under efterkrigstidens första decennier*. 2019.
119. Viktor Persarvet, *Tariffs, Trade, and Economic Growth in Sweden 1858–1913*. 2019.
120. David Dellstig, *Den efterfrågade vetenskapen. Universitetsbibliotek, akademiska tidskrifter och vetenskapliga förlag 1968–2018*. 2020.
121. Mats Morell, *Agrar Revolution: Jordbruksproduktionen i Uppsala och Västmanlands län 1750–1920*. 2022.
122. Carl Björvang, *Cracks in the Ivory Tower: Antibiotics Research and the Changes in Academia 1980–2015*. 2022.
123. Jonas Söderqvist, *Social rörlighet i en socialt rörig tid. Eleverna och deras utbildning vid Brunnsvik, Vaddö och Håla folkhögskolor 1909–1921*. 2023.
124. Arvand Mirsafian, *Arbetarna och tekniken. Svensk fackföreningsrörelse, rationalisering och arbetsmarknadspolitik 1920–1950*. 2024.
125. Jonatan Andersson, *Migrants and Towns. Self-Selection and Occupational Attainment of Rural-Urban Migrants in Swedish History*. 2024.
126. Cecilia Kahn, *Idéer, inflytande, institutioner. Kontinuitet och förändring i svensk bankreglering*. 2024.
127. Elisabeth Lindberg, *Det ekonomisk-politiska spelet. Konkurrens om idéproduktion i ett svenskt landskap av ekonomiska experter och politiska beslutsfattare 1962–1990*. 2024.
128. Diego Castañeda Garza, *Wealth, War and Modernization. Essays on Mexican Economic History*. 2024.
129. Kasper Hage Stjern, *Brewing Cooperation. The Inner Workings of the Norwegian and Swedish Beer Cartels, 1906–1956*. 2025.
130. Maja Lundqvist, *Ett revolutionerande skifte? Skiftesreformer och jordbruksomvandling i Uppsala län 1750–1880*, 2025.

